

Geografické štúdie

Zborník Katedry geografie a geológie

Fakulta prírodných vied
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

Nr. 17

2024

FAKULTA PRÍRODNÝCH
VIED UNIVERZITY
MATEJA BELA

GEOGRAFICKÉ ŠTÚDIE Nr. 17

RECENZOVANÝ VEDECKÝ ZBORNÍK
KATEDRY GEOGRAFIE A GEOLÓGIE
FAKULTY PRÍRODNÝCH VIED
UNIVERZITY MATEJA BELA V BANSKEJ BYSTRICI

Editor: RNDr. Martina Škodová, PhD.
Návrh obálky: Ing. arch. Barbora Menšíková

© BELIANUM, Vydavateľstvo UMB v Banskej Bystrici
Fakulta prírodných vied UMB, Katedra geografie a geológie
Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, Slovenská republika
e-mail: martina.skodova@umb.sk

Banská Bystrica
2024

149 strán
Online dokument www.fpv.umb.sk/geo-studie/

ISBN 978-80-557-2158-3
EAN 9788055721583
DOI <https://doi.org/10.24040/2024.9788055721583>

Táto publikácia je šírená pod licenciou Creative Commons Attribution 4.0 International
Licence CC BY (uviedenie autora).

Editor

RNDr. Martina Škodová, PhD.

Redakčná rada

Mgr. Lenka Balážovičová, PhD., B. Bystrica, Slovensko
prof. PaedDr. PhD. RNDr. Martin Boltižiar, PhD., Nitra, Slovensko
RNDr. Stela Csachová, PhD., Košice, Slovensko
doc. RNDr. Vladimír Čech, PhD., Prešov, Slovensko
doc. PaedDr. Bohuslava Hrončeková Gregorová, PhD., B. Bystrica, Slovensko
doc. et doc. PaedDr. Pavel Hronček, PhD., B. Bystrica, Slovensko
doc. PaedDr. Ján Kancír, PhD., Prešov, Slovensko
doc. RNDr. Štefan Karolčík, PhD., Bratislava, Slovensko
prof. RNDr. Pavol Korec, CSc., Bratislava, Slovensko
prof. RNDr. Eva Michaeli, PhD., Prešov, Slovensko
doc. Mgr. Mário Molokáč, PhD., Košice, Slovensko
doc. RNDr. Irena Smolová, PhD., Olomouc, Česko
prof. Marcu Stasac, PhD., Oradea, Rumunsko
doc. RNDr. Zdeněk Szczyrba, PhD., Olomouc, Česko
Dr. Corina-Florina Tătar, PhD., Oradea, Rumunsko
prof. RNDr. Ladislav Tolmáči, PhD., Bratislava, Slovensko
doc. RNDr. Jana Vojteková, PhD., Nitra, Slovensko
RNDr. Michaela Žoncová, PhD., B. Bystrica, Slovensko
RNDr. Martina Škodová, PhD., B. Bystrica, Slovensko

Recenzenti

doc. RNDr. Vladimír Čech, PhD.
prof. RNDr. Peter Chrastina, PhD.
doc. Mgr. Mário Molokáč, PhD.
Ing. Jaroslava Neubauerová, PhD.
doc. RNDr. Jana Vojteková, PhD.

Za gramatickú a štylistickú úroveň príspevkov zodpovedajú jednotliví autori. Všetky príspevky uverejnené v tomto zborníku prešli anonymným recenzným konaním.

OBSAH

PREDHOVOR Martina Škodová	5
HANDLOVSKÝ BANSKÝ PRIEMYSELNÝ AREÁL A JEHO POTENCIONÁLNE VYUŽITIE V KONTEXTE SO SÚČASNÝM ÚTLMOM HNEDOUHOĽNÉHO BANÍCTVA NA SLOVENSKU Richard R. Senček	6
HISTÓRIA VYUŽITIA PRAMEŇOV A ROZVOJ KÚPEĽOV V NÍZKYCH TATRÁCH Bohuslava Hrončeková Gregorová, Pavel Hronček	21
ZACHOVÁVANIE KULTÚRNEHO A PRÍRODNÉHO DEDIČSTVA Z HĽADISKA CESTOVNÉHO RUCHU PROSTREDNÍCTVOM EKROKSEV ASPEKTOV Ol'ga Slobodníková	58
HISTORICKÉ POVODNE NA RIEKE HRON DO KONCA 19. STOROČIA Pavel Hronček, Bohuslava Hrončeková Gregorová	75
PERCEPCIA VÝUČBY MIKROGEOGRAFIE UČITEĽMI ZÁKLADNÝCH A STREDNÝCH ŠKÔL NA PRÍKLADE REGIÓNU HORNÉHO MEDZIBODROŽIA Imrich Sládek, Gréta Galambošová	98
PARK SZIRMAYOVCOV – ŽIVÁ UČEBŇA, OPATRENIA NA ZMIERNENIE ZMENY KLÍMY REALIZOVANÉ V AREÁLI ZŠsMŠ RAKOVEC NAD ONDAVOU Jarmila Lehotayová	113
TÉMY O AKTUÁLNYCH PROBLÉMOCH A VÝZVACH EURÓPY V UČEBNICIACH A KURIKULE GEOGRAFIE Martina Škodová, Martin Sabo, Tibor Madleňák	122
PÔDORYSY VIDIECKYCH SÍDEL, V KTORÝCH ŽIL A ŠTUDOVAL MATEJ BEL Pavel Hronček, Bohuslava Hrončeková Gregorová, Richard Pouš	135

PREDHOVOR

Vážení čitatelia,

prinášame vám ďalšie vydanie recenzovaného medzinárodného vedeckého zborníka Geografické štúdie. Hlavnými cieľmi zborníka sú predovšetkým:

- poskytnúť vedeckým pracovníkom, pedagógom a doktorandom priestor na uverejnenie výsledkov ich práce, výskumov a skúseností v oblasti geografie, geografickej edukácie a príbuzných vedných disciplín,
- získať priestor na publikovanie príspevkov z konferencií organizovaných na Katedre geografie a geológie (v súčasnosti sú tri – Človek a krajina v minulosti, Geografický výskum krajiny a moderné formy turizmu, Školská geografia – súčasnosť a perspektívy),
- vytvoriť priestor na publikovanie parciálnych učebných textov a prednáškových tém, ktoré sa tak dostanú do rúk študentov,
- vytvoriť priestor na publikovanie príspevkov učiteľov geografie, ktorí o takúto formu prezentovania prejavili záujem,
- vytvoriť priestor na publikovanie pre študentov katedry, ktorí sú autormi prác spĺňajúcich kritériá publikačných výstupov,
- prispieť k propagácii projektov a výsledkov práce členov Katedry geografie a geológie FPV UMB.

Zborník Geografické štúdie Nr. 17 prináša sedem prác, z ktorých viaceré boli prednesené na medzinárodnej konferencii Človek a krajina v minulosti IX., organizovanej Katedrou geografie a geológie FPV UMB na jeseň 2023 v Ľubietovej. Veríme, že publikované príspevky vám prinesú mnoho zaujímavých poznatkov a inšpirácií.

V Banskej Bystrici 1. 8. 2024

editorka

Zborník Geografické štúdie a jeho archív nájdete na stránke
www.fpv.umb.sk/geo-studie.

HANDLOVSKÝ BANSKÝ PRIEMYSELNÝ AREÁL A JEHO
POTENCIONÁLNE VYUŽITIE V KONTEXTE SO SÚČASNÝM ÚTLMOM
HNEDOUHOĽNÉHO BANÍCTVA NA SLOVENSKU
MINING INDUSTRIAL AREA IN HANDLOVÁ AND ITS POTENTIAL USE
IN THE CONTEXT OF THE CURRENT DECLINE IN BROWN COAL
MINING IN SLOVAKIA

Richard R. Senček

Slovenské banské múzeum, Kammerhofská 2, Banská Štiavnica,
e-mail: sencek.richard@muzeumbs.sk

Abstract: *Súčasná ekologická kríza nemení len životné prostredie našej planéty, ale postupne mení aj myslenie spoločnosti a jej prístup ku svojmu okoliu. Tlak na ekologickejšie spôsoby priemyselnej výroby, výrobu energií a ťažbu nerastného bohatstva prináša so sebou aj negatívne faktory. Jedným z nich je zánik zaužívaných spôsobov živobytia celých regiónov. Implementácia takýchto oblastí do novej skutočnosti nie je jednoduchá. Často je sprevádzaná zvýšenou nezamestnanosťou, frustráciou obyvateľstva, ktoré potom ľahko inklinuje k radikalizmu, či iným neduhom súčasnej spoločnosti. Na druhej strane stojí iný problém a to, čo urobiť s pôvodnými výrobnými areálmi, ktoré už nemôžu slúžiť pôvodnému účelu a nové využitie nachádzajú len ťažko. Situácia je ešte komplikovanejšia v banských podnikoch, kde staré banské diela predstavujú aj výrazné bezpečnostné riziko, ktoré musí byť odstránené t. z., bane sú uzatvárané a likvidované. Pozostatky po banskej činnosti sú vnímané ako ekologické záťažé so značným negatívnym vplyvom na životné prostredie. Autor sa v prípadovej štúdii zaoberá aktuálnou situáciou v Handlovej, kde sa uvažuje o možnosti záchranu a využiti banského uhoľného areálu a úpravni uhliu, pričom sa snaží načrtnúť riešenie aj uvedených negatívnych vplyvov.*

Key words: *Handlová, ťažba uhliu, útlm banskej činnosti, muzealizácia, montánny turizmus*

Úvod

V súčasnosti sme svedkami dramatických globálnych ekologických zmien, ktorých pôvod sa prisudzuje priemyselnému rozvoju spoločnosti. Predovšetkým využívanie fosílnych palív je považované za hlavného vinníka klimatických zmien. Ekológovia už dlhšie apelujú na tieto skutočnosti a ľudstvo pomaly začalo na ne reagovať. Utlmuje sa výroba energie z fosílnych zdrojov, doprava sa viac orientuje na elektrickú energiu a utlmuje sa ťažba nerastného bohatstva. To sú len v hrubých náznakoch niektoré aspekty globálnych trendov, ktoré sa však dotýkajú aj našej spoločnosti a predovšetkým regiónov, ktorých environment bol založený práve na získavaní alebo využívaní fosílnych palív.

Útlm banskej činnosti pri exploatacii hnedého uhlia môže byť spôsobený prirodzene – vyčerpaním ložísk, alebo v kontexte politicko-sociálnych zmien – cieľného útlu činnosti. Práve táto druhá možnosť sa dotýka Hornej Nitry a jej jednotlivých ťažobných závodov. Podnik Hornonitrianske bane Prievicza [ďalej: HBP] rozhodol o ukončení ťažby v bani Handlová v septembri 2021. Pred ukončením ťažby mal závod 383 zamestnancov, z ktorých časť bola preradená na iné pracoviská. Po ukončení ťažby sa hromadné prepúšťanie dotkne 237 zamestnancov.¹ V Handlovej tak zanikne jeden z najvýznamnejších pracovných segmentov a sním celá sociálno-kultúrna štruktúra v spoločnosti. Tieto zmeny sú dramatické a zložité. Okrem spoločenských zmien nastanú v Handlovej aj zmeny priestorové, výrobné, zmeny v infraštruktúre a podobne. Po bývalej banskej činnosti v životnom prostredí ostanú stopy, s ktorým sa je potrebné vyrovnáť. Legislatíva Slovenskej republiky priamo nariaďuje bankým podnikom, ako sa majú vysporiadať s bankými záťažami a stopami po banskej činnosti po jej ukončení. Ide predovšetkým o Zákon č. 44/1988 Zb. zo dňa 19. apríla 1988 - zákon o ochrane a využití nerastného bohatstva (banský zákon) v znení neskorších predpisov a jeho novelizáciu Zákon 219/2007 Zb. zo dňa 28. marca 2007, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 44/1988 Zb. o ochrane a využití nerastného bohatstva (banský zákon) v znení neskorších predpisov.²

¹ ANONYMUS. *V bani Handlová ukončili ťažobnú činnosť : Najstaršia uhoľná baňa na Slovensku zavŕšila svoje 112-ročné obdobie priemyselnej ťažby uhlia*. Správa TASR, dostupné na internete: <https://www.handlova.sk/novinka/25200/v-bani-handlova-ukončili-tazobnu-cinnost>. [Cit. dňa: 17. augusta 2022 o 6:40]

² Ide predovšetkým o § 34, odstavec (4) zákona č. 44/1988, ktorý nariaďuje: *Po ukončení alebo trvalom zastavení prevádzky v hlavných bankých dielach a lomoch, ak nie je možné ich akékoľvek iné využitie podľa tohto zákona alebo osobitných predpisov (16e) alebo nemôže dôjsť k ohrozeniu alebo poškodeniu záujmov chránených osobitným predpisom (16f) je organizácia povinná vykonať ich likvidáciu podľa § 32 a uskutočniť rekultiváciu poľnohospodárskej pôdy a lesných pozemkov dotknutých bankou činnosťou podľa osobitného predpisu, (16g) ak sa organizácia a vlastníci nehnuteľnosti, na ktorej je hlavné banké dielo alebo lom postavený, nedohodnú inak.*

Likvidácia banských diel po ukončení ťažby predstavuje pre vlastníka povinnosť, nie však nevyhnutnosť. Táto skutočnosť otvára možnosti, ktoré by mohli viesť k zachovaniu niektorých skutočností z tejto činnosti a tak by sa reálne mohla zachovať história regiónu aj in situ nielen prostredníctvom kultúrnej pamäti a archívnych záznamov, ak by tieto diela boli úplne zlikvidované. Táto možnosť predstavuje pre región aj určité východisko v tom zmysle, že je možno implementovať pôvodné priemyselné štruktúry a činnosti do nových rámcov, čím ich zachovať a zmenou funkcionality zároveň zvýšiť efektivitu transformácie a eliminovať niektoré negatívne sociálne, ale aj infraštruktúre dopady. Handlovej sa tak otvára možnosť, ako do moderných štruktúr pozitívne a ekologicky implementovať pôvodné banské diela a využívať ich v novom zmysle v prospech celej spoločnosti. Je to však reálne?

Exkurz do minulosti

Dejinám ťažby hnedého uhlia v regióne Hornej Nitry sa venovali viacerí autori a problematika je spracovaná na dobrej úrovni. Spomeňme aspoň niektoré priezrové diela, napríklad: *Sto rokov priemyselnej ťažby uhlia Baňa Handlová* od Igora Reiffa,³ *Začiatky ťažby uhlia a prvé povrchové technické diela v Handlovských uhoľných baniach* od Ondreja Pösssa⁴ alebo *Handlovské uhoľné bane v rokoch 1919 – 1938* od Eugena Kladvíka,⁵ ale prác dotýkajúcich sa danej problematiky je viacero. Spracovanie príslušnej dejinnej problematiky tak dáva lepšiu možnosť pre kvalitatívne muzeologické analýzy. Historický vývoj exploatacie hnedého uhlia v Handlovej a okolí môže dať mnohé odpovede na to, prečo sú niektoré skutočnosti dnes také, aké sú.

Počiatky uhoľnej exploatacie v regióne je potrebné vidieť v širších súvislostiach. Je pravdepodobné, že už od počiatkov osídlenia, po príchode nemeckého živlu, ľudia poznali a možno aj občasne využívali hnedé uhlie. Niektoré sloje prirodzene vystupovali na povrch a nebol problém ich využiť, ale išlo len o príležitostný, doplnkový zdroj energie. Situácia sa zmenila po nástupe priemyselnej revolúcie na našom území, ako uvádza Ondrej Pöss: *V rokoch 1858 – 1861 si Ján Pálffy zaistil vlastnícke právo na dobývanie uhlia v banských poliach Karol, Laura, Ján a Barbora, neskôr v roku 1907 na pole Gabriela. Tu je už možné konkrétne*

³ REIFF, Igor (ed.). *Sto rokov priemyselnej ťažby uhlia Baňa Handlová*. Košice : Ing. Tibor Turčan – Banská agentúra, 2009, 164 s. ISBN 978-80-970005-1-6.

⁴ PÖSS, Ondrej. *Začiatky ťažby uhlia a prvé povrchové technické diela v Handlovských uhoľných baniach*. In *Spravodaj Slovenských uhoľných baní : Odborný časopis pre techniku a ekonomiku hnedouhoľného baníctva*. 1992, roč. 32, č. 4, s. 137 – 139. Ev. č.: ÚVTEI 76 022.

⁵ KLADIVÍK, Eugen *Handlovské uhoľné bane v rokoch 1919 – 1938*.

hovorí o povrchovom technickom komplexe. Najskôr sa ťažba rozvinula na banských poliach Karol a Laura.⁶ Tradícia ťažby hnedého uhlia má už viac ako 170 rokov a to aj keď sa odhliadnu drobné prospektorské ťažby v dávnejšej minulosti. Pre súčasný výskum sú však dôležitejšie iné skutočnosti a to predovšetkým vznik banského areálu, ktorý sa datuje do roku 1909, keď dobývací priestor získala Šalgótarjánska kamennouhoľná spoločnosť. Eugen Kladivík počiatky vzniku súčasného banského areálu opisuje nasledovne: *Za koniec etapy výskumu a začiatok vlastnej výstavby handlovských uhoľných baní možno pokladať otvárací a investičný projekt inžiniera Richarda Hoffmana zo 17. februára 1909. V projekte rozvrhnutom na roky 1909 – 1913 sa počítalo s otvorením vlastných baní a výstavbou povrchových banských zariadení, správnych a administratívnych objektov, elektrárne, 42 úradníckych a 500 robotníckych bytov, slobodární, školy, nemocnice, železnice, ciest a pod.*⁷ Už z predchádzajúceho strohého výpočtu plánovaných objektov si je možné urobiť základnú predstavu o rozsahu plánovaných investícií, množstve objektov, ktoré sa tu postavili a veľkosti areálu. V uvedených rokoch sa skutočne začalo s mohutnou výstavbou areálu nad zemou, ako aj banských diel pod zemou. Práce postupovali rýchlo, napríklad už v roku 1912 bola dokončená hlavná dvojkoľajná štôľňa s dĺžkou 2700 m. Banský areál dostával základný vzhľad, ktorý v hlavných rysoch ostal až do súčasnosti.

Medzi najzaujímavejšie a muzeologicky najhodnotnejšie časti areálu určite patrí úpravňa uhlia. Jej výstavba začala spoločne s rozvojom areálu a bola naviadaná na výstavbu železnice z Handlovej do Prievidze v roku 1913. Výstavba úpravni uhlia má svoje vlastné dejiny, ktorým sa venoval aj Milan Hock: *V Handlovej bola v období rokov 1909 – 1914 pri železničnej stanici postavená provizórna triedička uhlia, v ktorej sa vyvezené uhlie ručne pred expedíciou preberalo a súčasne triedilo na požadované zrnitosti. A ďalej: ... 31. 12. 1914 bola ukončená stavba dreveného provizórneho triediča uhlia.*⁸ Provizórne riešenie však v kontexte so stále sa zvyšujúcou produkciou uhlia nevyhovovalo najmä z kapacitnej stránky vecí. Handlovské uhlie obsahovalo prímеси, ktoré výrazne znižovali jeho kvalitu a tak sa hľadali spôsoby ako tieto nežiaduce látky z uhlia odstrániť. Pokusy riešenia tohto stavu sa konali v rokoch 1933 až 1938, nakoniec sa pristúpilo k výstavbe

⁶ PÖSS, Ondrej. Začiatky ťažby uhlia a prvé povrchové technické diela v Handlovských uhoľných baniach, s. 137 – 139.

⁷ KLADIVÍK, Eugen. Vývoj banskej techniky v Handlovských uhoľných baniach do roku 1938. In *Spravodaj Slovenských uhoľných baní : Odborný časopis pre techniku a ekonomiku hnedouhoľného baníctva*. 1992, roč. 32, č. 4, s. 122 – 128. Ev. č.: ÚVTEI 76 022.

⁸ HOCK, Milan. Príspevok k dejinám úpravy uhlia v Handlovej. In *Spravodaj Slovenských uhoľných baní : Odborný časopis pre techniku a ekonomiku hnedouhoľného baníctva*. 1992, roč. 32, č. 4, s. 133 – 136. Ev. č.: ÚVTEI 76 022.

novej úpravni uhlia. Milan Hock spresňuje ďalšie skutočnosti: *Najlepšie výsledky boli dosiahnuté s úpravou uhlia v ťažkých kvapalinách. Na základe dobrých výsledkov podali Handlovské uhoľné bane dňa 3. 12. 1937 žiadosť o stavebné povolenie na výstavbu novej úpravne s prádlom systému „Chance“ na nominálny výkon 150 ton za smenu. Boli vybudované nové dopravné a vykladacie zariadenia a celá technika úpravne. Technologické zariadenie novej úpravne pozostávalo z drviarne, triedičov a ťažkokvapalinového prádla.*

V roku 1939 bol pre úpravu uhlia v Handlovej v prevádzke starý triedič, ktorý sa v septembri 1939 začal likvidovať a súčasne sa zabehovala prevádzka novej úpravne.⁹

Z hľadiska muzeologického je možné predpokladať, že práve v stará budova úpravni uhlia so svojou technológiou je nositeľom najvyššej potencionalnej muzeality a preto sa na ňu obracia pozornosť. Počas prevádzky došlo oproti pôvodnej technológii k niektorým zmenám. Najvýznamnejšou z nich bola výstavba novej budovy úpravni rúd, ktorá zvýšila celkovú kapacitu spracovávaného uhlia. Komplex úpravni uhlia sa stal v určitom zmysle ikonickou časťou areálu, snád' spoločne s elektrárenským komínom. Je možné predpokladať, že tieto budovy budú mať aj najvyššiu pamiatkovú hodnotu. Momentálne (v roku 2022) ich posudzujú aj úradníci z pamiatkového úradu.

Pre súčasné zhodnotenie a nájdenie nových funkcionalít banksým areálom v Handlovej je potrebné spomenúť aj niektoré povrchové banksé diela. Ide predovšetkým o lom Konštantín, ktorý je dnes už nevyužívaný a stal sa integrovanou súčasťou životného prostredia a rekreačnej zóny v okolí Handlovej. Viac informácií o tomto lome uvádza Igor Reiff: *V doline medzi Veľkým a malým Gričom a Kňazovým vrchom sa už v roku 1918 našlo uhlie blízko pod povrchom. Podnikateľ Hubert Krassny si tieto plochy prenajal a otvoril na nich povrchové dobývanie – lom Konštantín. Od roku 1920 do 1927 vyťažil z lomu 118 192,9 hnedého uhlia; potom lom opustil a priestor po lome sa umelo zaplnil vodou a jazierko sa využíva na chov rýb. Zo starých máp možno usúdiť, že podobný lom bol v rokoch okolo 1880-90 aj v mieste Šodronky, kde bol hlavný odval Bane Handlová a kde elektráreň vyvážala strusku a popol.¹⁰*

⁹ HOCK, Milan. Príspevok k dejinám úpravy uhlia v Handlovej., s. 133 – 136.

¹⁰ REIFF, Igor (ed.). *Sto rokov priemyselnej ťažby uhlia Baňa Handlová. [Textová časť]* Handlová : Rada Handlovského banického spolku, 2009, s. 8. Dostupné na internete: http://www.handlova.eu/artikel/606/jedalny-listok-materska-skola-morovnianska-cesta-handlova.phtml?id_menu=97159. [Cit. dňa: 24. augusta 2022 o 8:30]

Súčasný stav

Ekologická kríza a politické smerovanie krajiny rozhodlo, že je pre planétu a náš život výhodnejšie, ak sa ukončí ťažba fosilných palív a budú sa hľadať alternatívne riešenia. Pre Handlovú to znamená zánik dlhoročnej majoritnej profesie v meste, na ktorú bola naviazaná celá infraštruktúra. Zmeny sú zásadné a radikálne. Dotýkajú sa nielen určitej skupiny obyvateľstva, ale v zásade každodenného života. Handlová a jej obyvatelia sa musia prispôbiť novej situácii. Za týmto účelom vzniklo niekoľko integračných a podporných programov, ktoré majú pomôcť regiónu prekonať zložité obdobie transformácie. Podobnými zmenami musia prejsť aj hmotné pozostatky po týchto činnostiach.

Ako už bolo uvedené, vlastník banských diel po ukončení ťažby je povinný dať tieto diela do pôvodného stavu. Musí zabrániť ich svojvoľnej degradácii, zamedziť ohrozeniu života obyvateľov alebo ohrozeniu prírody. Problémom je, že mnohé objekty medzičasom nadobudli nové hodnoty a ich likvidáciou by spoločnosť o tieto hodnoty prišla. Ďalším aspektom je samotný areál (areály),¹¹ ktorých rozloha, ako aj umiestnenie predstavuje zaujímavú lokalitu pre developerskú činnosť. Vzhľadom na zložitosť často protichodných zámerov a snáh vzniká spleť situácia, ktorá nie vždy ponúka vhodné riešenia.

Naznačme len niektoré kolízne trendy. Pamiatkový úrad SR v súčasnosti analyzuje niektoré objekty a pri pamiatkovo hodnotných pripravuje návrh na ich vyhlásenie za pamiatkovo chránené. To z hľadiska muzealizačných tendencií je veľmi pozitívne, nakoľko je možné rozvinúť koncepcie na záchranu týchto objektov aj z pôvodnými technológiami, čo by mohlo zachovať aj autentické a jedinečné funkcionality in situ. „Druhou stranou mince“ je skutočnosť, že takéto investície sú značne finančne náročné. Vlastník síce nemusí v budovách vytvoriť múzeum, ale o chránené objekty alebo muzeálie je povinný sa starať a to, žiaľ, zvyčajne na vlastné náklady. Pochopiteľne, daná skutočnosť vlastníka skôr odrádza od zachovania týchto pamiatok a je možné, že práve toto je jeden z hlavných dôvodov silných tendencií čo najskôr zbúrať väčšinu objektov v areáloch. V prípade, že by boli niektoré objekty vyhlásené za pamiatkovo chránené je pravdepodobné, že by klesla aj cena jednotlivých areálov. Ďalší faktor, ktorý vplýva na snahu o urýchlené zbúranie budov.

V prípade, že sa objekty podarí zachrániť a budú pamiatkovo chránené, Pamiatkový úrad SR určí aj podmienky ich ochrany a možnosti zmien. Vlastník ich bude musieť rešpektovať. To však obmedzí aj možnosti, na ktoré by sa dal areál

¹¹ Ak sa uvažuje o podnikovom areáli a areáli Východnej šachty, ako o osobitých a samostatných celkoch.

prebudovať. Jednou z alternatív je vybudovanie kúpeľného areálu. I keď autori architektonických návrhov zakomponovali do svojich vízií pôvodné budovy, navrhujú zmeniť ich vzhľad a funkčnosť tak, že úplne stratia svoju identitu a zmizol by aj banský genius loci. Mnohé objekty je potrebné rôznym spôsobom modifikovať a prispôbiť požiadavkám kúpeľných návštevníkov, to je často v rozpore s pôvodnou funkcionalitou areálu. I v týchto prípadoch je vyhovujúce skôr nevyhlásiť areál alebo jednotlivé objekty za pamiatkovo chránené.

Na druhej strane existujú trendy pamiatkarov, muzeológov a časti kultúrnej obce, ktorí si uvedomujú hodnoty, ktoré tieto objekty predstavujú nielen v kontexte historickom, ale aj v kontexte montánnom a etnologickom. Preto majú snahu o záchranu týchto autentických svedkov svojej doby. Zdalo by sa, že oproti predchádzajúcim uvedeným trendom, ba mali byť tieto snahy bezproblémové, jasné, zrozumiteľné a riešiteľné. Avšak ani to nie je pravda a zaujímavé je, že obe strany problémov majú spoločného menovateľa a to financie. Komplex oboch areálov je značne rozsiahly (pôvodne predstavoval viac než sto budov roztrúsených po celom regióne, ale z nich je už značná časť zlikvidovaná), jeho záchrana, sprístupnenie a využívanie by si vyžiadalo značné finančné náklady, ktoré ani tieto strany nemajú.

Regionálny kontext

Otázne je, ktorá z predchádzajúcich spomenutých tendencií, či niektorá z tých nespomenutých, na koniec zvíťazí a bude realizovaná. Asi najhoršie by bolo, keby sa celý priestor a aktivity v ňom dostali do nejakej patovej situácie a všetko by začalo chátrať, prípadne by to zaniklo, respektíve vznikol by ďalší brownfield. Aj vzhľadom na súčasnú ekologickú krízu je potrebné uvažovať skôr s projektmi, ktoré by znižovali ekologické zaťaženie prostredia, pričom si je potrebné uvedomiť, že oba areály sú do značnej miery kontaminované vyťažnými surovinami a prostriedkami pre úpravu uhlia. Preto bez výrazných finančných nákladov nebude možné niektorými spôsobmi daný priestor využívať.

Využitie areálu v prospech kultúrneho dedičstva by v regióne nebol prvým projektom a dal by sa veľmi vhodne napojiť na už realizované diela. Predovšetkým ide o bývalý povrchový lom Koňstantín, ktorý je dnes príjemnou rekreačnou oblasťou s vybudovaným náučným chodníkom, ktorý sprístupňuje aj banské pamiatky. Samotný lom dnes predstavuje pokojné jazero s rybami. Ide o lokalitu, ktorá sa nachádza neďaleko hlavného areálu. Na druhej strane v Handlovej sa nachádza aj detašované pracovisko Slovenského banského múzea, ktoré sa venuje systematickej tvorbe zbierok z oblasti uhoľného baníctva a ich prezentácii.

Pre región Handlovej a okolia sa, ako už bolo naznačené, črtá niekoľko spôsobov, ako areáli banského závodu využiť. Pamiatkové a muzeologické stanovisko, ktoré bude pravdepodobne trvať na zachovaní pôvodných objektov (a technológií) výrazne vymedzí tieto možnosti. Ak by sa uvažovalo v línii využitia areálov pre múzejno-kultúrne účely s ochranou pamiatkových objektov región by mohol získať nový priestor pre spoločenský život, atrakciu, ktorá by sem priťahovala turistov a niekoľko desiatok nových pracovných miest, kde by sa mohli uplatniť aj bývalí baníci. Pretvorenie týchto areálov do takejto podoby by však predstavovalo značné finančné náklady a len veľmi ťažko uskutočniteľné pre štátne inštitúcie. Je teda pravdepodobné, že štátna a verejná správa nebude schopná daný projekt realizovať.

Daný problém sa netýka len Handlovského priemyselného areálu, ale všetkých podobných projektov na Slovensku, ale aj v zahraničí. Určité riešenie načrtáva Petra Mertová: *Praxe potvrzuje potrebnosť a plodnosť spolupráce pamiatkovej péče a múzejní praxe, bohužel však dosud není nijak právně zakotvena a nemá žádnou institucionalizovanou podporu formou příspěvků či grantů¹² na nutné převozy do depozitářů muzeí, záchranné výzkomy, společné sbírkotvorné projekty apod.¹³ Příklady úspěšných aktivit také ukazují, že vedle státních institucí (pamiatkové péče a muzeí zřízovaných ministerstvy, samosprávnými celky atd.) může být budoucnost průmyslového dědictví zajištěna jinými iniciativami, které převezmou památky a doklady technologií do své péče, neboť péče o rozlehlé areály či rozměrné budovy, rozsáhlé technologie, hmotné a rozměrné stroje je velmi finančně náročnou aktivitou,¹⁴ nedostupnou pro státní instituce.¹⁵*

Spájanie síl a využitie súkromného sektora pri záchrane, sprístupnení a trvalej udržateľnosti projektu je aj v kontexte s plánmi na záchranu Handlovského banského priemyselného areálu nevyhnutnosťou. To sa však neobíde bez určitých kom-

¹² Analogická situácia je aj v Slovenskej republike.

¹³ Poznámka pod čiarou autorky: *Příklad systematické práce státních orgánů v Norsku popisuje publikace „Technical monuments in Norway and Czech republic, Technické památky v Norsku a České republice.“ Ostrava 2016.*

¹⁴ Poznámka pod čiarou autorky: COSSONS, Neil. *Průmysl věřejška, odkaz zítřku? In „Průmyslové dědictví. Industrial heritage. Sborník příspěvků z mezinárodního bienále Industriální stopy, Conference proceedings from The international biennial Vestiges of industry.“ Praha 2008, s. 23-24. Autor zde uvádí, že vláda Spojeného království si velmi brzy uvědomila nákladnost péče o průmyslové dědictví ve srovnání s nutností uchovat předindustriální památky, kterým se již památková péče věnovala. Proto péči o průmyslové dědictví svěřila vlada do rukou nestátním organizacím a jedincům, jež v této činnosti podporuje.*

¹⁵ MERTOVÁ, Petra. *Metodika ochrany průmyslového dědictví muzejními prostředky.* (Certifikovaná metodika). Ostrava : Národní památkový ústav, Technické muzeum v Brně, 2019, s. 23. ISBN 978-80-88240-14-3.

promisov ako aj zo strany múzeí tak aj zo strany pamiatkovej ochrany. Pre návštevníkov tu musí vzniknúť zázemie, servis, aby sa cítili príjemne a aby si odniesli dostatok ponúknutých informácií a zážitkov. Na druhej strane bude musieť byť naplnená aj určitá komerčná tendencia, aby participácia mala zmysel aj pre súkromný sektor. Z tohto pohľadu je práve rozľahlosť areálov výhodná, nakoľko je možné komerčné aktivity realizovať v tých častiach, ktoré nie sú muzeologicky a pamiatkovo exponované.

Muzeologický pohľad

Záchrana Handlovského banského areálu so zachovaním pôvodných vzťahov a funkcionalít by celú dnes už prevažne historickú skutočnosť vhodne dopĺňal. V hlavnom areály sa nachádza vstupná štôľňa, ktorej využitie na prezentáciu je síce otázne (bane sú postupne uzatvárané a zaplavované), ale na povrchu sa stále nachádza celý systém úpravy uhlia, s pôvodnými budovami, ale aj pôvodnou technológiou a tiež systém dopravy a zásobníkov. Hlavným odberateľom uhlia bola elektrárň, ktorá sa tiež stále nachádza v areály. Pri predpokladanej záchrane týchto objektov by na jednom mieste mohol byť predstavený celý cyklus „života“ uhlia: od prospektorských a geologických práce, cez ťažbu, dopravu, úpravu až po jeho konečné využitie a likvidáciu odpadu. Ide o jedinečnú možnosť, ktorá v Slovenskej republike nemá analógiu. Po väčších podnikoch na ťažbu uhlia, ako bol Badín alebo Veľký Krtíš už ostali len torzá pôvodných objektov, nie to ešte technológie, ktoré neumožňujú rekonštrukciu pôvodných vzťahov. Za značných finančných nákladov by sa museli v týchto oblastiach postaviť jednotlivé objekty na novo a tiež by sa musela aplikovať prevažne nepôvodná technológia. Ostatné lokality, kde sa ťažilo uhlie na Slovensku ani zd'aleka neponúkajú takúto komplexnú možnosť prezentácie. Jedinou analógiu v určitom zmysle by mohli byť ostatné závody v Hornonitrianskych baní v Prievidzi a to predovšetkým Baňa Nováky. Oproti Handlovej však majú podstatne mladšiu históriu.

Z hľadiska muzeologického je možné za najhodnotnejšiu časť areálu predbežne považovať práve budovu starej úpravni uhlia. I keď pôvodná technológia úpravovne uhlia „Chance“ z roku 1939 bola kapacitne nedostatočná a v roku 1984 sa začalo s výstavbou novej úpravne uhlia založenej na princípe „Drewboy“, i tak časť starej úpravovne slúžila na pretriedenie vsádzky, ale na inovovaných zariadeniach. Aj napriek týmto prirodzeným technologickým inováciám predstavuje technologická linka jedinečnú ukážku systému nadväznosti a postupnosti strojných zariadení zachovaných in situ a s pôvodnými funkcionalitami, ktoré jedinečným a autentickým spôsobom dokážu demonštrovať tieto pôvodné činnosti. Hodnotná je aj pôvodná budova úpravne z roku 1939, ktorú v týchto

časoch (2022) skúmajú pamiatkari. Je predpoklad, že bude iniciované konanie na vyhlásenie niektorých budov za pamiatkovo chránené. Spoločný zámer múzejníkov a pamiatkarov dáva dobré východiská pre záchranu daného priemyselného areálu, ale situácia je značne zložitá, nakoľko ide o ochranu pamiatok in situ. Takýto problém sa netýka iba tohto konkrétneho prípadu, ale technických pamiatok chránených in situ všeobecne. Problém načrtáva Petra Mertová: *Panuje jistý rozdíl v přístupu k péči o průmyslové dědictví uložené jako muzejní předmět v depozitáři nebo vystavený v muzejní výstavě či expozicích, oproti péči o muzealizované průmyslové dědictví vystavené v původním prostředí – například v expozici kovárny, kde plní nejen statistickou funkci, ale i funkci demonstrativní – měch se pohybuje, na kovadlině se kove apod. Muzea kladou důraz na uchování a prezentaci jednotlivých exponátů, případně tematických celků, jako formu interpretace minulé skutečnosti. Interpretace průmyslového dědictví veřejnosti se odehrává různou formou, buď v interpretovaném prostředí, nebo v původním autentickém prostředí, a nejčasteji za použití výstavného mobiliáře (vitrín), pokud je to s ohledem na fyzické vlastnosti předmětu možné. Muzejní přístup v autentickém prostředí (interpretovaném prostředí) v případě průmyslového dědictví tradičně navazuje na principy památkové péče v historických objektech, kdy je uchováván a prezentován nejen mobiliář, ale i historicky doložená instalace interiéru – tzv. autenticita posledního pracovního dne. Hlavním smyslem památkového přístupu je zachování co nejautentičtější historické instalace a rozmístění mobiliáře, ačkoli je v řadě případů zřejmé, že umístění exponátů ve vitrínách by jednotlivým artefaktům zajistilo lepší podmínky. Tato snaha je motivována úsilím o zachování informací o kultuře práce, bydlení a životního stylu v minulých dobách. Zachování představ o životě v minulosti je zcela v souladu se současnými trendy v historické vědě, která klade velký důraz na dříve poněkud přehlíženou „každodennost“ či „všednodennost“.^{16;17}*

Práve idea tzv. autenticity posledného pracovného dňa, ako to bolo uvedené v predchádzajúcom citáte, je z muzeologického hľadiska veľmi prítlačlivé. V súčasnosti (2022) Slovenské banské múzeum cielene dokumentuje jednotlivé objekty. Vytvára tak súborný fotografický materiál, ktorý zachytáva jednotlivé prevádzky, dielne, šatne, či administratívu tak, ako sa skutočne nachádza v dňoch ukončenia ťažby. Ide o preventívnu dokumentáciu, ktorá je vykonávaná v súbehu pasportizácie potencionálnych pamiatok zo strany Pamiatkového úradu SR. Z hľa-

¹⁶ Poznámka pod čiarou autorky: CICHROVÁ, Kateřina – OURODOVÁ, Ludmila – TROPOVÁ, Ivana – VAVERKOVÁ, Zuzana. Preventivní péče o předměty kulturní povahy v expozicích, depozitářích a zpřístupněných autentických interiérech. České Budejovice 2017, s. 8 - 9.

¹⁷ MERTO VÁ, Petra. Metodika ochrany průmyslového dědictví muzejními prostředky., s. 73.

diska historických kontextov ide o jedinečnú situáciu, nakoľko múzeá zvyčajne dokumentujú analogické skutočnosti až dávno po zániku pôvodných funkcionalít. Teraz sa však sleduje transformácia útlu banskej činnosti a jej zánik priamo počas tohto deja. Takto je možné postrehnúť a zachytiť aj niektoré krátkodobé činnosti, ktoré počas banskej činnosti neboli potrebné a po ukončení ťažby taktiež zaniknú. Ide napríklad o systém revitalizácie banských objektov, sanácie niektorých banských diel z dôvodu bezpečnosti alebo ekológie a podobne. Nastávajú zásadné zmeny v organizácii podniku, prevádzky prestávajú fungovať a zamestnanci ich opúšťajú. Nastupujú sem iné skupiny, ktoré majú nové poslanie. SBM sa snaží zdokumentovať aj tieto činnosti.

Muzeologická hodnota, t. z. celková muzealita by sa v prípade múzejnej participácie SBM na prevádzke projektu záchranu, po procese muzealizácie potencionálnych muzeálií mnohonásobne zvýšila, nakoľko múzeum už vlastní niektoré muzeálie, ktoré sú s nimi v korelačných väzbách. Múzejná zbierka SBM je koreovaná aj akvizíciami z oblasti ťažby a spracovania hnedého uhlia v Handlovej, mnohé exponáty sú aj vďaka ústretovosti HBP uložené v zbierkach SBM a časť z nich je vystavená v detašovanej expozícii, ktorá sa venuje ťažbe hnedého uhlia v Handlovej. Uhoľná expozícia v Handlovej je už integrovaná aj v miestnej kolektívnej pamäti a to v silnom kontexte k zachovávaniu baníckych tradícií. Vytvára sa tak prirodzené premostenie, určitá transmisia hodnôt, ktoré z časti môžu pomôcť aj pri prekonávaní negatívnych zmien spôsobených cieleným útľom hnedouhoľného baníctva v regióne. Zachovanie banského areálu s pôvodnými budovami a technológiami, ktoré by boli využité jednak ako depozit hodnôt in situ a jednak ako veľmi ostentický súbor potencionálnych muzeálií, ktoré môžu slúžiť na výchovu a vzdelávanie širokej verejnosti.

Trvalo-udržateľný projekt

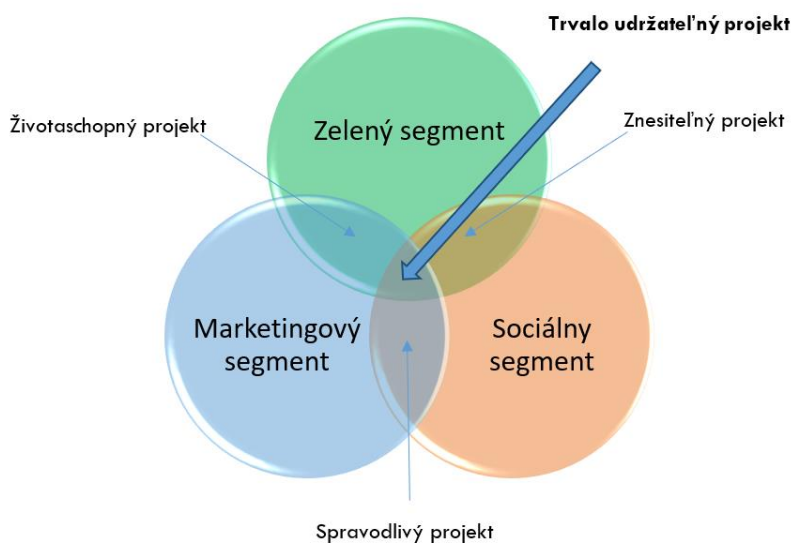
Múzejná a pamiatkarská iniciatíva, ktorá by mala smerovať k záchrane objektov a liniek pôvodného banského areálu nie je jedinou, ktorá má záujem využiť daný priestor. Existujú myšlienky, ktoré by priestor využili rôznym developérskeym spôsobom, ale bez zachovania identity pôvodného areálu. Týmto zámerom by malo zabrániť plánované vyhlásenie časti historických objektov za pamiatkovo chránené. Existujú však aj zámery, ktoré plánujú aspoň čiastočne zachovať pôvodné budovy a areál využiť napríklad na kúpele.¹⁸ Architektonické štúdie síce

¹⁸ Viac o tejto študentskej koncepcii sa je možné dočítať tu: MORAVČÍK, Jakub. *Bane Handlová: práce vertikálneho ateliéru Polakovič / Bátor : Revitalizácia brownfieldu Hornonitrianskych baní* –

navrhujú zachovať jednotlivé budovy, ale navrhujú ich zmeniť tak, že je možné už len sotva hovoriť o udržaní banského ducha a celý areál zvyčajne stráca svoj pôvodný *genius loci*.

Pre podrobné zhodnotenie jednotlivých návrhov by bolo potrebné urobiť niekoľko systematických a komparačných analýz, ktoré by všetky projekty analyzovali po stránke marketingovej, sociálnej a ekologickej. Dané hodnotenie však momentálne nie je na mieste, nakoľko veľká časť navrhovaných projektov sa nebude môcť realizovať pôvodne navrhnutým spôsobom, ak budú niektoré objekty vyhlásené za pamiatkovo chránené. Preto je potrebné poukázať iba na výhody a nevýhody múzejno-pamiatkárskoho zámeru. Vychádzať je možné napríklad z princípov trvalo-udržateľných projektov, ktoré v sebe spájajú tri základné segmenty: Zelený, sociálny a marketingový.¹⁹

Graf 1 – Schéma prienikov jednotlivých segmentov trvalo udržateľných projektov múzejného typu.²⁰

rozhovor s vedúcimi ateliéru a pohľad študentov FAD STU. Dostupné na internete: <https://www.archinfo.sk/diskusia/blog/skola/bane-handlova-prace-vertikalneho-atelieru-polakovic-bator.html> [Cit. dňa 25. augusta 2022 10:13].

¹⁹ Autor tento východiskový model už použil pri iných podobných analýzach, napríklad: SENČEK, Richard R. *SWOT analýza nových a fungujúcich projektov v oblasti využitia projektov múzejného typu s aplikáciou ekologických a environmentálnych požiadaviek v kontexte s trvalo udržateľným rozvojom cestovného ruchu*. (Do zaslania tohto príspevku nepublikované, odoslané do redakcie).

²⁰ Schéma je odvodená od schémy udržateľného rozvoja, ktoré použilo Ministerstvo životného prostredia Českej republiky. Dostupné na internete: <https://www.mzp.cz/cz/udrzitelny-rozvoj> [Cit. dňa: 25. mája 2021 o 22:31].

V prípade zeleného segmentu, vzhľadom na pôvodné využitie daného prostredia ide o jednoznačný posun k lepšiemu. Analogický pozitívny posun však možno predpokladať aj pri ostatných zamýšľaných projektoch. Rozdiel bude v detailoch využitia a hĺbke sanácie pôvodného prostredia. V prípade sociálneho segmentu je tiež možné predpokladať prevažne pozitívne odozvy. Múzejno-pamiatkársky zámer by dokázal využiť určitý ľudský potenciál, ktorý práve útlmom banskej činnosti sa dostal do problémov, pričom by vedel využiť aj predchádzajúce skúsenosti týchto ľudí. Na druhej strane týkalo by sa to iba obmedzeného počtu pôvodných zamestnancov. Týmto spôsobom by sa celý projekt podieľal aj na nivelizácii problémov po zániku tejto dominantnej pracovnej činnosti v regióne.

Najdôležitejším segmentom sa pre trvalo-udržateľnosť projektu javí marketingový segment a financovanie. Z ekonomického hľadiska ide o značne náročný projekt, ktorý si vyžiada veľmi vysoké vstupné investície. Je potrebné počítať s celkovou revitalizáciou areálu, jeho sanáciou, ekologizáciou, analogicky je potrebné prispôbiť a revitalizovať budovy, technológie, zakonzervovať ich a vybudovať bezpečný priestor pre návštevníka. Dobudovaná musí byť potrebná infraštruktúra a zázemie. Tieto náklady budú značne vysoké a ani Pamiatkový úrad SR, ani SBM toľko financií nemajú. Tiež je otázne, či by v súčasnosti (2022) do takéhoto projektu vstúpil štát. Jediné riešenie je možné asi len s kooperáciou súkromného sektoru, ako to už bolo uvedené.

Predchádzajúce investície však súvisia iba s implementáciou pôvodného areálu (areálov) na nový kultúrny účel. Zámer, ktorý by predpokladá vznik múzejného zariadenia v týchto areáloch však musí byť projektom trvalo-udržateľným a životaschopným. Pre chod takéhoto obrovského komplexu bude potrebné, aby mal na svoje fungovanie pravidelný prísun financií. Je naivné predpokladať, že takáto inštitúcia si dokáže na seba zarobiť sama a tak je potrebné už v prípravných fázach uvažovať nad tým, ako bude možné zabezpečiť financovanie činnosti tohto zariadenia dlhodobo. Pravidelný prísun financií na vlastnú činnosť a inovácie sa javí ako zásadný pre jeho trvalú udržateľnosť.

Záver

Historická možnosť revitalizovať kompletný areál banského závodu so zachovanými technológiami a dopravou a sprístupniť ho múzejným spôsobom širokej verejnosti je veľmi vzácny úkaz. Vyžaduje si však veľké úsilie a najmä značné množstvo finančných prostriedkov a to nie len na jeho záchranu, ale aj na ďalšiu prevádzku. Takéto prostriedky verejné a štátne inštitúcie nemajú. Je teda otázne či bude možné takýto zámer realizovať. Za podmienok, ktoré sú známe dnes (2022) SBM nie je schopné iniciovať a realizovať takýto projekt.

Literatúra

- Hock, M. (1992): Príspevok k dejinám úpravy uhlia v Handlovej. In *Spravodaj Slovenských uhoľných baní: Odborný časopis pre techniku a ekonomiku hnedouhoľného baníctva*. 1992, roč. 32, č. 4, s. 133 – 136. Ev. č.: ÚVTEI 76 022.
- Kladivík, E. (1992): Vývoj banskej techniky v Handlovských uhoľných baniach do roku 1938. In *Spravodaj Slovenských uhoľných baní: Odborný časopis pre techniku a ekonomiku hnedouhoľného baníctva*. 1992, roč. 32, č. 4, s. 122 – 128. Ev. č.: ÚVTEI 76 022.
- Mertová, P. (2019): *Metodika ochrany priemyslového dedičtví muzejními prostředky*. (Certifikovaná metodika). Ostrava: Národní památkový ústav, Technické muzeum v Brně, 2019, 110 s. ISBN 978-80-88240-14-3.
- Pöss, O. (1992): Začiatky ťažby uhlia a prvé povrchové technické diela v Handlovských uhoľných baniach. In *Spravodaj Slovenských uhoľných baní: Odborný časopis pre techniku a ekonomiku hnedouhoľného baníctva*. 1992, roč. 32, č. 4, s. 137 – 139. Ev. č.: ÚVTEI 76 022.
- Reiff, I. (2009): *Sto rokov priemyselnej ťažby uhlia Baňa Handlová*. Košice: Ing. Tibor Turčan – Banská agentúra, 2009, 164 s. ISBN 978-80-970005-1-6.

Internet

- Anonymus. *V bani Handlová ukončili ťažobnú činnosť : Najstaršia uhoľná baňa na Slovensku zavŕšila svoje 112-ročné obdobie priemyselnej ťažby uhlia*. Správa TASR, dostupné na internete: <https://www.handlova.sk/novinka/25200/v-bani-handlova-ukoncili-tazobnu-cinnost>.
- Moravčík, J. *Bane Handlová: práce vertikálneho ateliéru Polakovič / Bátor : Revitalizácia brownfieldu Hornonitrianskych baní – rozhovor s vedúcimi ateliéru a pohľad študentov FAD STU*. Dostupné na internete: <https://www.archinfo.sk/diskusie/blog/skola/bane-handlova-prace-vertikalneho-atelieru-polakovic-bator.html>.
- Reiff, I. *Sto rokov priemyselnej ťažby uhlia Baňa Handlová. [Textová časť]* Handlová: Rada Handlovského baníckeho spolku, 2009, 20 s. Dostupné na internete: http://www.handlova.eu/artikel/606/jedalny-listok-materska-skola-morovnianska-cesta-handlova.phtml?id_menu=97159.

Legislatíva

- Zákon č. 44/1988 Zb. zo dňa 19. apríla 1988 - zákon o ochrane a využití nerastného bohatstva (banský zákon) v znení neskorších predpisov.

Zákon 219/2007 Zb. zo dňa 28. marca 2007, ktorým sa mení a dopĺňa zákon č. 44/1988 Zb. o ochrane a využití nerastného bohatstva (banský zákon) v znení neskorších predpisov.

Prijaté: 08. 3. 2024

Akceptované: 18. 7. 2024

HISTÓRIA VYUŽITIA PRAMEŇOV A ROZVOJ KÚPEĽOV V NÍZKYCH TATRÁCH

HISTORY OF THE USE OF SPRINGS AND THE DEVELOPMENT OF SPAS IN THE LOW TATRA MOUNTAINS

Bohuslava Hrončeková Gregorová¹, Pavel Hronček¹

¹ *Katedra geografie a geológie, Univerzita Mateja Bela, Tajovského 40, Banská Bystrica, Slovensko, e-mail: bohuslava.gregorova@umb.sk, pavel.hroncek@umb.sk*

Abstract: *Based on historical-geographical research, the study brings the characteristics of thermal springs and the description of the origin, development and demise of the spas in the Low Tatra Mountains. The subject of the research was three localities on the northern side of the mountain range - Korytnica, Železné and Liptovský Ján. On the southern side we identified and processed the existence of two less significant spa sites in Horná Lehota and Bacúch. The oldest spa in the Low Tatra Mountains was created in Korytnica, their beginning can be placed at the end of the 18th century. In the 19th century they became one of the most important and most sought after in Hungary. After the First World War, they gradually began to decline, and even political change after World War II did not add to their development when they were nationalized. In the early 1990s, they disappeared in the market economy. Železné was small alpine spa, which prospered especially in the second half of the 19th century, when they were attended by Slovak writers. In the interwar period, the spa in Liptovský Ján, belonging to the most modern in Slovakia, also worked. After World War II gradually disappeared. The spa locality in Horná Lehota was only local importance and episode duration. At the end of the 19th century, the spa in Bacúch was in operation for several decades.*

Key words: *thermal and mineral springs, Low Tatras, spas, historical-geographical research*

Úvod

Slovensko je mimoriadne bohaté na minerálne a liečivé pramene. Ich ozdravujúce účinky boli miestnym obyvateľom známe od nepamäti. Avšak do 15. storočia nemôžeme hovoriť o kúpeľníctve v dnešnom zmysle slova, pretože termálne pra-

mene boli využívané na kúpanie iba jednoduchým spôsobom, napr. vo vykopa-
ných jamách, do travertínu vysekaných bazénikoch, prípadne v kadluboch či v
blízkosti prameňa postavených drevených vaniach (válovoch).

Zrod prvých kúpeľov datujeme do 15. storočia. Vznikali pri výveroch minerál-
nych a termálnych vôd na miestach, ktoré už predtým boli spontánne využívané
miestnym obyvateľstvom,²¹ napr. v Bojniciach, Piešťanoch, Turčianskych Tepliciach,
Štubnianskych Tepliciach, Sklených Tepliciach, Bardejove a v mnohých ďalších lo-
kalitách.

Významným obdobím v rozvoji kúpeľníctva na našom území bolo predovšet-
kým 18. storočie, kedy boli poznatky o účinkoch minerálnych a termálnych vôd na
zdravie človeka všeobecne rozšírené²² a o „slovenských“ kúpeľoch vznikali prvé
odborné (balneologické) práce.

Za zakladateľa slovenskej, či skôr uhorskej balneológie je vo všeobecnosti po-
važovaný lekár Juraj Wernher, ktorý v roku 1551 vydal dielo „O podivuhodných
vodách Uhorska“ (*De admirandis Hungariae aquis hypomnemation*).²³ Opísal v ňom
22 prameňov zväčša z územia dnešného Slovenska,²⁴ pričom jeden aj z oblasti
Nízkych Tatier, konkrétne z Liptovského Jána. Pri ňom vznikli v 20. storočí kúpele,
ktoré sú tiež objektom štúdia našej práce.

O slovenské minerálne pramene sa zaujímali aj zahraniční vzdelanci. Prehľad
o kúpeľníctve na našom území v 17. storočí priniesol E. Brown, ktorý mnohé z kú-
peľov aj navštívil v lete roku 1671.²⁵ V zázemí Banskej Štiavnice zavítal do Vyhní
a Sklených Teplic. Po návšteve Sklených Teplic, kde sa kúpал v najväčšom bazéne,
zaznamenal balneologický opis vôd, zariadenie kúpeľov a tiež spoločenský život
v nich: „*Toto miesto je kvôli prírodným teplým prameňom veľmi vyhľadávané. Päť z
nich je vybavených dobrým prístupom a sú kryté vysokou strechou. Pramene sú veľmi
čisté, usadeniny sú červené a zelené, drevené lavice pod vodou sú obalené kamenným
povlakom a keď v nich necháme striebro, za chvíľu vyzerá ako pozlátené. Na jednom
konci som vošiel do jaskyne, ktorá sa v dôsledku teploty kúpeľa premenila na honosnú
sieň: lavice sú usporiadané tak, že všetci, čo tam sedia, si môžu regulovať potenie,*

²¹ MÚLIK, J. 1981: *Dejiny kúpeľov a kúpeľníctva na Slovensku*. Martin: Osveta, s. 37.

²² HUSOVSKÁ, Ľ. – TAKÁTSOVÁ, J. 2002: *Slovensko – kúpele*. Bratislava: Príroda, s. 12.

²³ WERNHER, J. 1551: *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation*. Wien, 20 s.

²⁴ Toto dielo zaznamenalo obrovský ohlas v celej Európe, čo výrazne zvýšilo záujem o minerálne
pramene na území dnešného Slovenska. Pri mnohých z nich boli následne postavané primitívne
kúpacie zariadenia (jamy, kadluby), napr. v Piešťanoch, Bojniciach, Vyhníach, Trenčianskych Tep-
liciach, Štubni (Turčianske Teplice), Bardejovských kúpeľoch a inde.

²⁵ BROWN, E. 1673: *A brief Account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria etc. with forg.
of habits and remark plan*. London, 168 s.; BROWN, E. 1980: *Cesta z Komárna do banských miest
v Uhorsku a odtiaľ do Viedne*. Martin: Osveta, 52 s.

alebo vychutnávať také teplo, aké si prajú, a to tým, že si sadnú na vyššie alebo nižšie miesto. Jaskyňa i lavice sú v dôsledku kvapkania vody horúcich prameňov pokryté červenou, bielou a zelenou hmotou, ktorá lahodí oku.“²⁶

Kúpele a kúpeľníctvo na Slovensku popri inom študoval aj nemecký lekár a polyhistor F. E. Brückmann počas svojej štvormesačnej cesty absolvovanej v roku 1724. Zo svojho putovania vydal cestopis s názvom *Sto listov z ciest (Centuria epistularum itinerarium)*. Územia Slovenska sa priamo dotýkala až viac ako štvrtina týchto listov.²⁷ Keďže bol lekárom, na svojich cestách si osobitne všimnal zdravie a život obyvateľov. Najpodrobnejšie sa kúpaniu a oddychu venoval v liste pojednávajúcom o Prešove. Uvádza v ňom, že mešťania v lete v nedel'u chodili spolu so ženami a deťmi k minerálnym prameňom za mestom „jednak kvôli zdraviu, jednak kvôli rekreácii. Na lúke pri prameňoch sú stánky s vínom a pečivom. Návštevníci popíjajú kyselku, prípadne sa aj kúpu v predtým zohriatej vode, spievajú a tancujú“.²⁸ Podobné trávenie voľného času a rekreačné využívanie²⁹ prameňov popísal aj u Bystričanov v Sliači, Kežmarčanov v Ľubici, v Piešťanoch či v zázemí Banskej Štiavnice v Sklených Tepliciach, tak ako pred viac než 50 rokmi E. Brown.

Kúpeľníctvom na našom území sa zaoberal aj významný polyhistor Matej Bel. Opisy kúpeľov uverejnil vo svojich *Vedomostiach*, či už na základe starších diel, správ svojich spolupracovníkov, ale aj na základe vlastných liečebných pobytov. Vo *Vedomostiach Zvolenskej stolice* napísal, že: „Sláva termálnych prameňov v Rybároch (Sliači) je dnes naozaj veľká, a preto si ich niektorí poprední Banskobystričania prispôsobili na kúpanie“ (*Hodie non plane nulla Ribariensium est celebritas, ex quo eas ad lavandum commodas fecerunt Neosoliensium aliqui primores*).³⁰ Spomína predovšetkým istého zámožného mešťana Pavla Rakonczaia. Tiež chválil kvalitu samotných prameňov, ktoré boli teplé, ale napriek tomu sa v nich dlho nedalo kúpať, pretože vyvolávali chlad. A po búrkach sa mohli zamútiť a bolo v nich cítiť síru.³¹

²⁶ TIBENSKÝ, J. – URBANCOVÁ, V. 2003: *Slovensko očami Európy 900 – 1850*. Bratislava: Academic electronic press, s. 96.

²⁷ TIBENSKÝ, J. – HROCHOVÁ, M. – MAUREROVÁ, M. 1976: *Bibliografia prírodovedných, lekárskejších a technických vied na Slovensku do roku 1850*. Martin: Matica Slovenská, s. 96-102.

²⁸ BRÜCKMANN, F. E. 1740: *Epistola itineraria XCVII. Sistens Pannoniae aques mineralis*. Wolffentelae, s. 7.

²⁹ TIBENSKÝ, J. 1992: Údaje o živote ľudu na Slovensku v cestopisných črtách nemeckého polyhistora Franza E. Brückmanna z roku 1724. *Slovenský národopis*, roč. 40, č. 1, s. 89.

³⁰ BEL, M. 2017: *Zvolenská stolica*. NAGY, I., TURÓCI, M. (eds.): prel. Imrich Nagy, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, s. 132, 133.

³¹ Tamže, s. 128, 129.

Štubnianske kúpele boli Matejovi Belovi taktiež blízke, pretože ich niekoľkokrát navštívil. Urobil tak napríklad vo februári 1711.³² V opise Turčianskej stolice sa o nich vyjadroval veľmi pochvalne, údajne boli pomerne známe a nazývali ich Štubnianske, hoci pramene boli na území Hája (*Ac thermae quidem Thúrócziensium, quas Stubnenses dicunt, tametsi in territorio scaturiant, in magna omnino sunt celebritate*). Slávu vraj získali vďaka vynikajúcim liečivým vlastnostiam svojich vôd, a tiež pre svoju výhodnú polohu. Boli „učúpené na neobyčajne utešenej rovine s ľadovou vodou tak tečúcou, že obmývala steny kúpeľov“. Podľa neho išlo „vskutku o príjemnú scéneriu“.³³

Matej Bel tiež písal vo Vedomostiach Tekovskej stolice o kúpeľoch vo Vyhniach, ktoré osobne navštívil prinajmenšom aspoň raz, napr. v daždivom roku 1725.³⁴ Napriek tomu pri ich opise využil podklady svojho priateľa lekára K. O. Mollera.³⁵ Prvé budovy pri výveroch údajne postavili ich objavitelia baníci, ktorí otvorili pramene vyrazením štôlne. Z troch navrútaných bol najvýdatnejší stredný. Pramene boli príliš teplé, preto sa voda odvádzala drevenými žľabmi, v ktorých chladla, do vzdialenejších bazénov oddelených drevenými stenami. Väčší bazén bol určený pre prostý ľud a druhý menší pre bohatšiu spoločnosť a šľachtu. Podľa Mollera bol veľkým negatívom kúpeľov nezaujem a hrubosť domáceho obyvateľstva voči cudzím návštevníkom, ktorí sa sem chodili liečiť. O uzdravujúcich vodách Vyhnianskych kúpeľov napísal: „...Tieto termy sú číre a priezračné, že peniaz na podlahe vyzerá ako by bol položený vo vitríne. Farbu majú však trochu do biela. Vôňu nemajú skoro nijakú a chuť majú trošku nakyslastú a trpkú. Ich mierna teplota, ktorú si udržujú, veľmi vyhovuje ľudskému organizmu.“³⁶

Opisu ďalších významných kúpeľov v Tekove, a síce Skleným Tepliciam, sa Matej Bel venoval v Prodrôme (*Hungariae novae et antique Prodrômus*, 1723), kde uverejnil rozsiahlu historickú, prírodovednú a medicínsku štúdiu lekára K. O. Mollera spolu s rytinami Samuela Mikovíniho.³⁷

Vo Vedomostiach Tekovskej stolice publikoval charakteristiku týchto kúpeľov od holandského lekára J. Tolliusa, ktorý ich navštívil v roku 1687 počas cesty po severnom Uhorsku a svoje poznatky zhrnul v Cestopisných listoch z roku 1700.

³² Tamže, s. 82, 83.

³³ BEL, M. 2016: *Turčianska stolica*. JURÍKOVÁ, E. – TURÓCI, M. (eds.): prel. Erika Juríková, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, s. 88, 89, 128, 129.

³⁴ BEL, M. 2019: *Tekovská stolica*. TURÓCI, M. (ed.): prel. Jozef Kordoš, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, s. 94, 95.

³⁵ REBRO, A. 1983: *S Matejom Belom o kúpeľoch a minerálnych vodách*. Bratislava: ALFA, s. 99.

³⁶ REBRO, A. 1996: *Vzácné a obdivuhodné vody Slovenska*. Piešťany: Balneologické múzeum v Piešťanoch, s. 50-53.

³⁷ REBRO, 1983: *S Matejom Belom...*, s. 90.

Tollius o kúpeľoch napísal: „...Všade tu zo zeme vyráža zhruba tridsať až štyridsať prameňov s obdivuhodným prirodzene blahodarným účinkom. Díval som sa na ne, ako vytryskujú, zurčia na pestrofarebnú krustu po krajoch a na zelený mach rastúci na nich a na všetko ostatné, čo tam bolo, s takým pôžitkom a tak hlboko som sa pri tom zamyslel, že som celkom zabudol na jedlo a pitie a sluha ma musel upozorniť, že sa mám sústrediť na obnovenie telesných síl. Hoci som dlho neváhal, neskočil som do kúpeľov z nich umelo vytvorených, ľudský um jednoducho vôbec nestačil na taký zázrak prírody, ale naraz však a celkom súčasne som sa ponoril do suchého aj vlhkého kúpeľa. Bola tam totiž obrovská jaskyňa, do ktorej cez skryté prieduchy prenikali také horúce výpary, že vyvolávali silné potenie po celom tele. Blízko prieduchov vyvieral zo skaly prameň horúcej vody, ktorá sa síce človeku pri vstupe do nej zdala vriaca, keď ho však rozpálili horúce výpary, bola chladná. Miesto bolo vybavené na ľahký vidiecky spôsob vloženými jedným či dvoma trámami tak, že sediacim dúchali na paže a trup výpary, spodnú časť tela zakrývala voda...“.³⁸

Matej Bel sa vo svojich Vedomostiach venuje opisu aj ďalších kúpeľov v ostatných stoliciach, napríklad v Liptovskej stolici charakterizuje kúpele nachádzajúce sa v Liptovskom Jáne a v Lúčkach. Tie v Liptovskom Jáne síce už zanikli, ale v jame teplého sírneho prameňa hľadali pomoc tí, ktorí mali problémy so svrabom alebo so svrbením kože. V Lúčkach, pri ceste z Liptova na Oravu, boli vybudované a aj hojne navštevované ďalšie kúpele. Podľa charakteristiky Mateja Bela „...Ich pramene sú rozdelené pod dve strechy a usporiadané do malých miestností, avšak dosiaľ zmiešané so studenými. Ak by sa však dôslednejšie oddelili studené vody od horúcich, nepochybne by sa kúpele stali pohodlnejšie a popri tom aj zdraviu prospešnejšie. Údajne pôsobia blahodarne, okrem iných chorôb najmä proti bolestiam kĺbov a tým neduhom, ktoré ich obvykle sprevádzajú...“.³⁹

V Trenčianskej stolici vylíčil kúpele v Rajeckej doline pri mestečku Rajec, „od ktorého sú vzdialené na dve míle na sever, kde vyvierajú na ľúbeznom a zdravom mieste, ale predsa len plytšie, než by si to žiadali termálne pramene. Dosahujú totiž výšku sotva troch stôp. Hlbšie by sa žriedlo nemohlo nachádzať kvôli blízkosti riečky, ktorá preteká okolo. Preto si kúpajúci, ak si chcú ponoriť ramená, musia ľahnúť temer na dno...“.⁴⁰

Tiež zachytáva podrobný a zaujímavý súdobý obraz kúpeľov v Trenčianskych Tepliciach, ktoré boli „vybudované tak, že dokážu prijať všetkých hostí s vynikajúcim

³⁸ BEL, 2019: Tekovská stolica, s. 96, 97.

³⁹ BEL, M. 2014: Liptovská stolica. KORDOŠ, J. – TURÓCI, M. (eds.): prel. Jozef Kordoš, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, s. 140, 141.

⁴⁰ BEL, M. 2013: Trenčianska stolica. TURÓCI, M. – NAGY, I. (eds.): prel. Imrich Nagy, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, s. 64, 65.

pohodlím. Rozhodne hostinec, ktorý vznikol v našej dobe na náklady panstva, znesie porovnanie aj s nejakým vyberaným palácom, lebo bol postavený aj s jedálňami a parnými kúpeľmi, ktoré sa nachádzajú v dlhom rade za sebou na oboch poschodiach tak, aby tu mohli byť ubytované zároveň viaceré rodiny, a to aj početné. Môžeš tu uvidieť vybudované štyri bazény. Dva honosnejšie sú určené predovšetkým pre kúpajúcich sa z radov šľachty, tretí je pre pospolitý ľud, kým štvrtý je pre tých, ktorí sa kvôli chorobe vyčleňujú zo spoločnosti zdravých...“.⁴¹

Tieto skoršie práce sa vyhýbajú opisu prameňov, resp. kúpeľov v Nízkych Tatrách, a čo je zaujímavé, že nepribližujú ani najstaršie a najvýznamnejšie kúpele v pohorí, ktorými boli tie v Korytnici. Aj novšie práce sú pomerne skúpe na zmienky o kúpeľnej problematike. Naša štúdia sa zaoberá opisom prameňov a kúpeľov, ktoré fungovali v pohorí, respektíve v jeho predhorí v minulosti vychádzajúc z historicko-geografických výskumov.⁴² Historicky v danom priestore existovalo v rôznych časových horizontoch päť kúpeľných lokalít: v Korytnici, Železnom, Liptovskom Jáne, Hornej Lehote a v Bacúchu.

Historické kúpele v Nízkych Tatrách

Korytnické kúpele

Pri súčasnom stave historicko-geografického archívneho výskumu vzťahujúceho sa k západnej časti Liptova sa nám nepodarilo relevantne dokázať poznanie korytnických prameňov, resp. existenciu primitívnych kúpacích zariadení až do 19. storočia. A to aj napriek tomu, že na možnosť ich fungovania upozorňuje niekoľko starších ale aj novších popularizačných prác, avšak bez dokladovania záverov archívnymi dokumentmi. Listiny z 13. storočia citované týmito zdrojmi zmienky o nich bohužiaľ neobsahujú. Podobne je tomu i pri správach zo 14., či 17. storočia.⁴³

⁴¹ Tamže, s. 76, 77.

⁴² Pri historicko-geografickom výskume sme metodicky vychádzali z prác: SEMOTANOVÁ, E. 2002: *Historická geografie českých zemí*. Praha: Historický ústav AV ČR, 279 s.; SEMOTANOVÁ, E. – CHROMÝ, P. – KUČERA, Z. 2018: *Historická geografie. Tradice a modernita*. Praha: Historický ústav ČAV v Prahe, 256 s.; HRONČEK, P. – GREGOROVÁ, B. 2022: Fundamentálna charakteristika vedeckého výskumu v historickej geografii. In *Geografické štúdie*, Nr. 15, s. 8-28; HRONČEK, P. – GREGOROVÁ, B. 2022: *Historická geografía: Antropogénne transformácie a využívanie vodných tokov v doline Hrona východne od Banskej Bystrice*. Banská Bystrica: Katedra geografie a geológie Fakulty prírodných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 141 s.

⁴³ Daného charakteru sú napríklad popularizačné práce a turistickí sprievodcovia: HOUDEK, I. 1953: *Nízke Tatry včera a dnes*. Bratislava: Cestovný ruch, zv. 3, 219 s.; KRIŽKA, A. 1956: *Donovaly - Korytnica; turistické a rekreačné strediská*. Martin: Osveta, 90 s.; HUSKA, M., A. 1967: *Korytnica*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 109 s.; KONTÚR, S. 2021: *Z Ružomberka do Korytnice. Dejiny miestnej železnice a kúpeľov do roku 1918*. Prešov: Graphics Studio, s.

Aj keď je viac ako pravdepodobné, na základe komparácie s inými kúpeľmi v Západných Karpatoch, že minerálne premene v Korytnici mohli byť známe a využívané už prvými osadníkmi – miestnymi valachmi, drevorubačmi resp. lesnými remeselníkmi a robotníkmi, ktorí navštevovali lesy v Korytnickej doline od prvopočiatkov osídlenia západnej časti Liptova. Práve z tejto oblasti je doložená najstaršia písomná zmienka o ňom (*Lyptau*) v donačnej listine kráľa Ondreja II. (uhorský kráľ 1205 – 1235) z roku 1233,⁴⁴ ktorou daroval Mikulášovi, synovi zvolenského comesa Detrica ned'alekú dedinu Il'anovo (*Oyufoluu*).

Zmienka o korytnických výveroch vôd sa nenachádza ani vo významom diele J. Wernhera (1551)⁴⁵ „O podivuhodných vodách Uhorska“ (*De admirandis Hungariae aquis hypomnemation*), v ktorom opísal 22 prameňov zväčša z územia dnešného Slovenska vrátane Liptova.⁴⁶ Pramene, respektíve ich využitie v podobe primitívnych kúpeľov, z ktorých by malo prospech a úžitok Likavské panstvo, nespomína ani jeho urbár z roku 1625.⁴⁷ Popisované je len údolie potoka Korytnica, ktorý slúžil na rybolov.⁴⁸

Zalesnené doliny Medokýšneho potoka a potoka Korytnica (bez „kúpeľov“) sú spomínané aj v zakladacej listine (Liptovskej) Lúžnej z 5. augusta 1670, ktorú vydal Štefan Thököly ml., gróf z Kežmarku na Oravskom zámku.⁴⁹ Pred jej podpisom boli v júli 1670 podrobne vytýčené hranice chotára štvorčlennou komisiou, ktorá obišla za dva dni celý priestor. Územie novej (v Liptove najmladšej) osady bolo vyčlenené v južnej časti panstva hradu Likava, z chotárov miest Nemecká Ľupča a Ružomberok a dedín Veľká Štiavnica, Biely Potok, Ludrová a Osada „...*Arcis Lykava, praetactae Possessionis Lužna vocatae metas et Teritoria ab Oppidorum Németh Lépcse, Rosenbergh, Posionobus item Nagy Schawnica, Fejérpatak, Ludrova, Oszszada...*“.

Metácia priebehu hraníc bola veľmi podrobná a detailne popisovala aj drobné objekty v krajine. Nielen prírodné, ako boli bralá, kamenné moria, malé potôčky a pramene, korytá potokov, ale aj prvky vytvorené človekom. Mnohokrát

r. o., 360 s.; KOSTELNÍK, M. 2022: *Zaniknuté kúpele. Kúpele Korytnica*. Bratislava: Dajama, 159 s.

⁴⁴ CDS I., č. 416, s. 304.

⁴⁵ WERNHER, 1551: *De admirandis Hungariae...*, s. 20.

⁴⁶ Podrobne popísal pramene vo Sv. Jáne (Liptovský Ján).

⁴⁷ KUŠÍK, M. – MARSINA, R. (eds.) 1959: *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 125-150.

⁴⁸ Tamže, s. 148.

⁴⁹ ŠA Bytča, pobočka Liptovský Mikuláš, Zakladacia listina Liptovskej Lúžnej, inv. č. 1; VÍTEK, P. – CHURÝ, S. – VESELOVSLÝ, M 2004: *Liptovská Lúžna. História obce*. Liptovský Mikuláš: Typopress, s. 13; KAVULJAK, A. 1955: *Historický miestopis Oravy*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, s. 255.

sú spomínané samostatne stojace obydlia, salaše, kopanice, chodníky či kríže. Preto je veľmi málo pravdepodobné, že by zapisovateľ pozabudol na kúpeľné objekty (ba dokonca kúpele) v doline Medokýšneho potoka, pričom samotný prameň už hral dôležitú úlohu a je v listine spomenutý.

Dokument dôkladne popisuje aj priebeh hranice chotára v priestore sútoku potokov „Medokýš“ a „Korytnica“: „...ke zapadu medzy touže holou Fedorowa a Babou potoka Medokišne nazwanwho, skrze ktory prichdzy do ginšihho potoka Koritnica, kterišto potok, Medokišne recženy, dely od poludne Lužnansky, a od zapadu Oszszasky chotare. Odtud dolu wstupuge skrze tenže potok aš na proti potoku Czierne Porocziny do predrecženeho potoka Koritnica.“

V listine sú zaznamenané povinnosti novousadlíkov, medzi ktoré patrilo aj nosenie „kyslej vody“, resp. „medokýša“ do kaštieľa sv. Žofie v Ružomberku podľa potreby Likavského panstva: „...vodu kwasnu teš pro našy potrebu do kaštiela Swatag Žofie nosity.“ Lúžňania boli od tejto povinnosti najskôr oslobodení na trojročnú lehotu, takže začala platiť až od roku 1673.

Ďalšie nejasnosti v súvislosti s počiatkami využívania prameňa vnáša do tejto zahmlenej histórie článok v novinách *Vasárnapi újság* z roku 1863.⁵⁰ Uvádza sa v ňom, že v roku 1821 bola údajne objavená stará listina, podľa ktorej Štefan Illésházy, majiteľ Likavského panstva (v rokoch 1587 – 1609), priradil medzi povinnosti obyvateľov Lúžnej dodávať na hrad Likava každý deň určité množstvo vody „medokist“ z „Koritnicze“. Už frekvencia dodávok je nereálna, a tiež je nesprávny historický dátum, pretože Lúžna bola založená až v roku 1670. Ale na margo tejto informácie autor článku dodáva: „Od tých čias viac ako dve storočia niet po použití prameňa ani stopy a človek a zviera ho určite pili len z núdze až do nedávneho objavu Ch. Flittnera...“.⁵¹

S. Kontúr (2021)⁵² predstavuje Korytnicu práve na základe vyššie uvedených starších popularizačných prác a turistických sprievodcov ako „prosperujúcu“ a udržiavanú kúpeľnú lokalitu až do začiatku 18. storočia. Potom sa kúpele údajne prestali využívať na viac ako 100 rokov a zabudlo sa na ne: „V ďalších desaťročiach Korytnica postupne zanikla, pohltila ju divočina a toto neobyčajné miesto bolo potrebné v podstate nanovo objaviť.“⁵³

⁵⁰ ANONYM, 1863: Koritnicza. *Vasárnapi újság*, Évfolyam 10, Szám 25, 21. június 1863, s. 221-222.

⁵¹ Tamže, s. 221.

⁵² KONTÚR, 2021: Z Ružomberka do Korytnice..., s. 26-28.

⁵³ Tamže, s. 28.

Korytnické minerálne pramene dokonca nespomína ani M. Bel, ktorý v roku 1736 priniesol podrobný a pomerne komplexný opis minerálnych vôd Liptovskej stolice.⁵⁴

Pramene sa neobjavujú ani v správe z roku 1769, ktorú vypracoval Dávid Vietoris, stoličný lekár Liptovskej stolice.⁵⁵ Staré mapy nakreslené koncom 18. storočia a uložené v archívoch na Slovensku či Maďarsku v Korytnickej doline, resp. v jej pravostrannej bočnej vetve nazývanej *Medokissna*, prípadne *Medokiszna* dolina zobrazujú len les⁵⁶ a žiadny minerálny prameň, budovu, alebo dokonca osídlenie.

Napriek tomu, že niektoré zdroje kladú počiatky „prírodných“ kúpeľov s kúpeľnou jamou a ubytovňou už do 16. storočia,⁵⁷ náš výskum túto skutočnosť nepotvrdil. Ako prvý historicky relevantný dôkaz o ich existencii sa nám javí správa z 31. decembra 1799, ktorú spracoval prefekt likavsko-hrádockého komorského panstva František Wisner z Morgensternu (*asi 1740 – †1831). Podľa nej stála v Korytnickej doline pri prameňoch drevená horáraň, v ktorej bol správcom Ján Bukový a medzi jeho povinnosti patrilo, okrem iného, ochraňovať, čistiť a udržiavať v poriadku štyri minerálne pramene, starať sa o hosťovský dom a vpúšťať do „kúpeľnej jamy“ návštevníkov za poplatok 2 denáre, ktoré odvádzal do erárnej pokladnice likavsko-hrádockého komorského panstva.⁵⁸

Podľa článku uverejneného vo *Vasárnapi újság* v júli 1863 pramene údajne „opäť“ objavil hlavný lekár Liptovskej župy Ch. Flittner počas letného botanizovania na Prašivej, keď ho jeho sprievodca, miestny valach, k nim priviedol, aby sa osviežil. V časopise je publikovaný zaujímavý úryvok približujúci túto udalosť: „*Liečivý prameň v Korytnici bol objavený v druhom desaťročí tohto storočia len náhodou, ako snád' všetky. Bývalý hlavný lekár [Liptovskej] župy dr. Ch. Flittner vo voľnom čase mimo svojich úradníckych povinností veľmi rád botanizoval. Preto za týmto účelom počas leta navštívil každé zákutie romantických hôr a údolí. Na jednej takejto ceste po holi Prašivá pod vedením pastiera v roku 1821 ho jeho sprievodca vzal k prameňu, aby si uhasil smäd, ktorý dnes [t. j. v roku 1863] mnohým dáva odpočinok. Flittner inšpirovaný zvláštnym zápachom vody ju chcel podrobiť dôkladnejšej kontrole, aby rozpoznal jej obsah, preto sa ponáhlal ku vlastníkovi panstva*

⁵⁴ BELIUS, M. 1736: *Notitia Hungariae novae historico geographica...*, Tomus secundus. Viennae: Impensis Paulli Straubii Bibliopolae, Typis Johannis Petri van Ghelen, Typographi Caesarei, 587 s.; BEL, 2014: *Liptovská stolica*, 390 s.

⁵⁵ REBRO, 1996: *Vzácne a obdivuhodné vody...*, s. 21.

⁵⁶ MNL, Zbierka máp, S 11 - No. 786; S 11 - No. 1587, S 11 - No. 1588.

⁵⁷ HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera...*, s. 66; KOSTELNÍK, 2022: *Zaniknuté kúpele...*, s. 56, 57.

⁵⁸ VÍTEK, P. 2015: *František Wisner z Morgensternu, jeho pôvod a potomkovia*. Ružomberok: Liptovské múzeum v Ružomberku, 47 s.

informovať inšpektora kráľovského úradu, a tiež peštiansku lekársku fakultu a budošínsku miestodržiteľskú radu.“⁵⁹

Časopis ďalej uvádza, že po potvrdení kvality miestnych prameňov si lesník hrádocko-likavského erárneho panstva menom Collinasi dal pri prameni postaviť z dreva kúpeľný dom a reštauráciu, „ale ešte v roku 1825 tam boli okrem lekára sotva dvaja-traja hostia.“

Skutočnosť, že do tohto obdobia neboli v priestore výverov žiadne kúpeľné zariadenia potvrdzuje aj článok Dr. F. Ullmana, ktorý osobne skúmal pramene v roku 1858. O lokalite poznamenal: „Prednedávnom to bola pustá divočina s nespútanými, nezakrytými prameňmi, s chudobným bytom správcu lesa ako jediným útočiskom kúpeľného hosťa, ktorý sa, čo sa samozrejme stávalo veľmi zriedka, rozhodol hľadať svoje stratené zdravie práve tu. Cez priestor, ktorého sa ľudské ruky nikdy nedotkli viedli chodníčky po kusoch skál všetkých veľkostí a tvarov, ako kedysi sopečné sily a neskôr vzduté lesné potoky roztrúsené okolo úzkych údolných chodníkov“⁶⁰ naplavili.

Pravdepodobne v roku 1824 sa začali klásť prvé „stavebné kamene“ nových kúpeľov⁶¹ pod dozorom správcu likavsko-hrádockého panstva Floriána Collinasiho a okresného finančného radcu Kocha.⁶²

Postupne pribudli viaceré stavby, čo potvrdzuje aj kartografické dielo z roku 1829. „Mapa kúpeľov a liečivých prameňov Medokissna v lesnej oblasti dištriktu Ossada“ (*Karte von dem Heilbade und den Gesundheitsquellen Medokissna in der Waldgegend des Ossadaer Districtes*)⁶³ zobrazuje v západnej časti kúpeľného areálu prvé liečebné domy, ubytovacie zariadenia, vychádzkové chodníky v lese a tri minerálne pramene.

V tomto období sa všetky tri vývery dostávali na povrch na pôvodných miestach. Nachádzali sa na pravom brehu potoka, ale už boli upravené a architektonicky začlenené do kúpeľného areálu a promenád. Horný prameň vyviedol zo zeme približne 60 krokov od koryta potoka. Bol najsilnejší a pri vytekaní bublal a šumel. Voda v ňom bola príjemnej kyslastej chuti, železitého zápachu a mliečnej farby, ale často zakalená. V samotnom prameni, ale aj v kanáli, ktorým pritekala do liečebného domu, kde ústila do zásobnej nádrže na minerálnu vodu (*Wasserbehälter*), sa tvorili usadeniny. Stredný prameň vychádzal na povrch 15 krokov od

⁵⁹ ANONYM, 1863: *Koritnicza.....*, s. 221.

⁶⁰ ULLMAN, F. 1858: *Lucski und Koritnica. Zeitschrift für Natur und Heilkunde und Ungarn*, IX. Jahrgang, No. 40, s. 313.

⁶¹ ŠÍPOŠ, J. 1993: *Slovenské kúpele. Korytnica*. Martin: Osveta, s. 107.

⁶² ULLMAN, 1858: *Lucski und Koritnica...*, s. 313.

⁶³ MNL, Zbierka máp, S 11 - No. 756.

potoka. Voda v ňom bola priehľadná ako krištál, zapáchala po železe a mala nepríjemnú príchuť. Dolný prameň sa dostával na povrch na severnom okraji kúpeľného areálu tiež asi 15 krokov od koryta potoka.

Kúpele samotné boli vystavané z drevených zrubových stavieb. Pozostávali z dvoch hlavných budov v západnej časti, pričom ubytovací dom (*Wohnhaus*) ležal na ľavej strane potoka, v popredí celého areálu (najnižšie). Kúpeľný dom (*Badehaus*) sa nachádzal v jeho tesnej blízkosti, ale už na pravej strane potoka, pričom ten pretekal popod jeho stĺpovú kolonádu na priečelí. V tomto období sa mal volať *Solus* podľa svojho staviteľa Andreasa Solusa z Ružomberka.⁶⁴ Po stranách domu sa nachádzali drevené mostíky predlžujúce kolonádu a zabezpečujúce prechod cez potok do kúpeľného parku na prechádzkové chodníky. Do objektu sa vstupovalo cez kolonádu do pretiahnutej predsieni (*Vorhaus*). V nej bolo na bokoch umiestnených šesť kúpacích kabínok (*Bade Kamernn*), pričom v dvoch boli položené štyri vane. Z predsieni sa v zadnej časti prechádzalo do miestnosti so vstavaným kotlom a ohniskom (*eingemau ertter Kessel und Herd*), kde sa zohrievala voda na kúpeľ. Z predsieni bol aj vstup do nádrže na minerálnu vodu (*Wasserbehälter*).

Severne od kúpeľného domu sa nachádzala budova kuchyne s miestnosťou na prípravu jedál, v ktorej bolo ohnisko a vedľa komora. Oproti dvom hlavným budovám za prístupovou komunikáciou bola vyhlíbená pivnica, na ktorej bol postavený letný dom správcu.

V najnižšej časti areálu, poniže kuchyne na ľavej strane potoka v jeho tesnej blízkosti stál rad štyroch stavieb slúžiacich ako dom pre ubytovanie služobníctva, prístrešok pre koče, konská stajňa a chliev pre husi.⁶⁵

V roku 1847 sa v kúpeľoch liečil aj evanjelický kňaz, slovenský spisovateľ, novinár a politik Jozef Miloslav Hurban (*1817 – †1888), ktorý svoje pocity a postrehy z pobytu, resp. zo samotných kúpeľov, minerálnej vody, procedúr a okolitej krajiny zakomponoval v podobe zaujímavých fragmentov do svojho diela „Korytnické poháriky alebo Veselé chvíle nezdravého človeka.“⁶⁶

⁶⁴ ŽALČÍK, J. 1981: *Donovaly – Korytnica*. Bratislava: Šport, 1981, 75 s.

⁶⁵ MNL, Zbierka máp, S 11 - No. 756.

⁶⁶ HURBAN, J., M. 1847: Korytnické poháriky alebo Veselé chvíle nezdravého človeka. In *Almanach Nitra IV*, Skalica: Fraňo Xavier Škarničl a sin, s. 1-71; HURBAN, J., M. 1983: Korytnické poháriky alebo Veselé chvíle nezdravého človeka. In HURBAN, J., M.: *Dielo I*. Bratislava: Tatran, s. 408-449.

Hurban strávil v Korytnici dlhší čas, kde ho navštevovali viacerí priatelia z bližšieho či vzdialenejšieho okolia.⁶⁷ Prostredie kúpeľov si veľmi obľúbil, čo mohlo súvisieť s jeho veľmi pozitívnym vzťahom k homeopatii, predovšetkým ku kúpeľníctvu a vodoliečbe.⁶⁸ Možno aj preto mal doma nad miestom, kde úradoval a literárne tvoril, obrázok Korytnice, čo sám potvrdzuje: „Ja mám hneď aj obraz tej milej Korytnice nad mojím písacím stolíkom, na ktorom tieto poháriky píšem, a tak vidíš, drahý môj čitateľ, že ja Korytnicu v pamäti nosím“.⁶⁹

V tomto duchu sa vyjadroval aj o vode a jej pravidelnom pití: „Prvý pohárik korytnickej vody tak mi udrel do nosa, do očí a do uší, do všetkých mojich zmyslov, že som sa zaraz cítil byť preložený, Pán Boh sám vie do koľkorakých situácií života. Zakrútilo sa mi v hlave a ja som sa videl ako na tátošovi prenesený do iných svetov, kde ale tak vyzeralo – ako tu dolu na našej zemi.“⁷⁰ „Korytnická voda lieči zapchaniny a vnútorné zatvrdliny. Kto by teda takto dačo tvrdé v sebe mal, nech sa len sem do Korytnice obráti, menovite tí, čo veľa sedia, už či s perom, či s ihlou, a zas tí, čo píšu pre večnosť, čiže pisári bankrotových procesov, či tí, čo píšu pre časnosť, a to plno titulo [plným menom] páni spisovatelia.... A kto je sám svojou osobou v Korytnici, pije ju zavčas rána, hodne pred raňajším, či ako vravia Slováci pred fruštikom, potom zas polhodinu alebo hodinu pred obedom. A daktorí pijú ju aj pred večerom. Za každým pitím sa musí hodne chodiť, to znamená, po každom poháriku trochu behať, a takých pohárikov desať-šestnásť vypiť. Alebo po takej porcii zas už ďalej trochu ako len okolo studničky ísť sa prechodiť! Takýmto spôsobom korytnická voda prečistí vnútornosti, posilní žalúdok aj iné častky tela.“⁷¹

Z opisu je zrejmé, že pobyt mu pomohol a neskôr mal v úmysle sa sem vrátiť. Dokonca ho odporúčal aj Ľ. Štúrovi.⁷² Okrem vody a samotných kúpeľov obdivoval tiež okolitú krajinu Korytnickej doliny uzavretej masívom Prašivej: „Korytnica je prekrásna dolina na liptovskom vidieku v susedstve Zvolenskej stolice do jedného kúta tak stisnutá, že musíš pochybovať o tom, či by sa ešte ďalej mohla vytisnúť a či tam za ňou nie sú už tie dosky, ktorými je svet zadebnený. Od východu (aspoň sa mi tak videlo, keď som si to značil) zavalená je táto dolinka veličným, ohromitým

⁶⁷ HUČKOVÁ, D. 2017: Od reality k fantazijnej utópii: Hurbanove Korytnické poháriky. In KO-DAJOVÁ, D. – MACHO, P. a kol.: *Jozef Miloslav Hurban. Osobnosť v spoločnosti a reflexii*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 206.

⁶⁸ Bližšie pozri napr.: PODOLAN, P. 2021: Jozef Miloslav Hurban a liečenie. In GOGOLA, M. – MESIARKIN, A. – DANIŠ, M. (eds.): *Endémie, epidémie a pandémie v dejinách*. Zborník vydaný k životnému jubileu Vojtecha Ozorovského. *Historia Medicinæ Slovaca VI*. Bratislava: HLBINY, s. 182-192.

⁶⁹ HURBAN, 1983: *Korytnické poháriky...*, s. 413.

⁷⁰ Tamže, s. 408.

⁷¹ Tamže, s. 408.

⁷² HUČKOVÁ, 2017: *Od reality k fantazijnej...*, s. 207.

vrchom, ktorý ale ženské meno má... Zôkol-vôkol je Korytnica vrchmi obkolesená a má tie svoje osudné, a síce dve studničky, hojnou medokýšovou vodou vriace. Lenže pravda, pod tým menom „medokýša“ nesmiete myslieť na hocktorú medokýšnu studničku v Trenčianskej alebo Zvolenskej, alebo v ktorej tretej a štvrtej stolici! Korytnická voda je medokýš, aký iný nikde inde, a to ani tu v Ungerlande [v Uhorsku], ani tam v Auslande [v cudzine] niet.“⁷³

O prebudovanie areálu na moderné kúpele sa zaslúžil v polovici 19. storočia okresný c. k. finančný radca z Ružomberka V. Koch.⁷⁴ Jeho zásluhou bolo postavených až 15 letohrádkov rôznej veľkosti, nazývaných „švajčiarske domy... Minerálne pramene boli účelne zachytené a zastrešené. Najmä pavilón nad Albrechtovým prameňom bol veľmi výstavný. Slúžil súčasne ako pitná a prechádzková hala. Korytnická minerálka sa plnila do fliaš a rozvážala do okolia.“⁷⁵

Podľa A. F. Hekscha⁷⁶ dokončenie a zmodernizovanie areálu po roku 1852 urobilo z lokálnych kúpeľov, v ktorých sa dovtedy rekreaovala len miestna nižšia šľachta a zamestnanci likavsko-hrádockého panstva, kúpele všeobecne známe a oceňované pre svoje pramene a okolité prostredie. Minerálne vody sa stali v Uhorsku veľmi populárne a dokonca vraj korytnická minerálka zaujala v rebríčku prvé miesto. V tomto období sa pramene volali Franz Jozef, Albrecht a Sofia.

Uznávanie vôd v celej krajine podporili aj vedecké rozborý. Pravdepodobne ich prvá chemická analýza bola uskutočnená v roku 1853 konzíliom Lekárskej univerzity vo Viedni, ktoré dokázalo vysokú účinnosť prameňov pri liečbe tráviaceho ústrojenstva.⁷⁷ Boli vhodné na liečbu chorôb žalúdka, pečene, žlčníka, látkovej výmeny, cukrovky a anémie. Podľa niektorých odborníkov mali byť na dané problémy dokonca najúčinnnejšie v celej monarchii.⁷⁸

V roku 1860 urobil ďalšiu analýzu prameňov Karl Ritter, pričom tiež potvrdil ich vysokú mineralizáciu. Teplota vody sa pohybovala v rozmedzí 7 až 8 °C.⁷⁹

V tomto období bola okolo prístupovej cesty do kúpeľov vysadená aleja platanov. Vstupná drevená brána vítala hostí latinským názvom „*Aegrotis salutem, sanis laetitiam!*“ (Zdravie chorým, radosť zdravým!).⁸⁰ Na svojom mieste stála až

⁷³ HURBAN, 1983: *Korytnické poháriký...*, s. 412.

⁷⁴ HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera...*, s. 67.

⁷⁵ ŠÍPOŠ, 1993: *Slovenské kúpele...*, s. 107.

⁷⁶ HEKSCH, A., F. 1881: *Illustrierter Führer durch die Karpathen und Oberungarischen Badeorte*. Wien, Pest, Leipzig: A. Hartlebens Verlag, s. 21.

⁷⁷ ULLMAN, 1858: *Lucski und Koritnica...*, s. 313.

⁷⁸ PODOLAN, P. 2020: Jozef Miloslav Hurban v ohrození života a zdravia. In Štúdie k jubileu Jozefa Miloslava Hurbana. In *Historia nova 18*. Bratislava: Stimul, s. 30.

⁷⁹ HEKSCH, 1881: *Illustrierter Führer durch...*, s. 21.

⁸⁰ ANONYM, 1863: *Koritnicza...*, s. 222.

do polovice 20. storočia, kedy bola podľa priameho svedectva I. Houdeka po zmene režimu odstránená.⁸¹

Ubytovacie kapacity kúpeľov a zároveň aj počet ubytovaných hostí sa postupne zvyšovali (vid' tab. č. 1).⁸² Výrazne tiež narástlo fľaškovanie vody (vid' tab. č. 2). Tá sa dopravovala do lekárni po celom vtedajšom Uhorsku. Kúpele mali väčšie sklady v Bratislave, Púchove, Ružomberku, Liptovskom Svätom Mikuláši, Pešti, Szolnoku, Komárome, Váczi a pod.⁸³

Tab. 1 Počet ubytovaných hostí v kúpeľoch Korytnica

Rok	Počet ubytovaných
1857	198
1858	145
1859	200
1860	234
1861	240
1862	534

Zdroj: Anonym, 1863, s. 221

Tab. 2 Počet fliaš naplnených minerálnou vodou Korytnica

Rok	Počet fliaš
1857	10 000
1858	15 000
1859	20 000
1860	25 000
1861	30 000
1862	35 000

Zdroj: Anonym, 1863, s. 221

⁸¹ HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera...*, s. 67.

⁸² ANONYM, 1863: *Koritnicza...*, s. 221.

⁸³ Tamže, s. 221.

V roku 1861 bolo v kúpeľnom areáli v prevádzke 11 víl, ktoré sa volali Castor, Concordia, Omnibus, Pollux, Poľovnícka chata, Portici, Resina, Senectus, Solus, Švajčiarska chata a Tusculum. Celkovo v nich bolo k dispozícii 38 izieb s kachľami. Pribudla aj kaplnka sv. Ondreja.

Od sezóny v roku 1866 prevádzkoval kúpele nový majiteľ, budapeštiansky lekár K. Siklóssy, ktorý ich kúpil od eráru.⁸⁴ V priebehu niekoľkých rokov vybudoval nové veľké pavilóny Herkulaneum a Hungária.⁸⁵

V lete 1866 bol na rekreácii v Korytnici P. Dobšínský, ktorý v liste J. Bottovi zmieňuje najmä „medokýš“ a jeho účinnú tráviacu funkciu, ale aj ústretovú obsluhu, ktorá rozprávala po slovensky. „...ešte aj slovensky sa prihovárali, ač to tam samé maďarstvo.“ O samotnom pobyte uviedol: „Tam sme rezidovali vyše týždňa, medokýš a žinčicu pili, mäso, guláš a zbojnícku jedli...“. Tiež pripomína, že vystúpil na Hole (zrejme na Prašívú), odkiaľ mal nádherné výhľady na krajinu.⁸⁶

Korytnické kúpele, ich fungovanie a možnosti turistiky v okolí popísal v roku 1881 A. F. Heksch vo svojom diele *Ilustrovaný sprievodca Karpatmi a hornouhorskými kúpeľmi (Illustrierter Führer durch die Karpathen und Oberungarischen Badeorte)*.⁸⁷

V sprievodcovi vychvaloval kvalitu vody a úroveň kúpeľov, dokonca mal tendenciu až preháňať, čo malo byť zrejme reklamou pre potenciálnych návštevníkov: „Korytnica sa v krátkom čase stala dôležitou nielen v rade európskych kúpeľov, ale dosiahla až vynikajúcu svetovú povest'. Korytnická voda je využívaná pri rôznych ochoreniach s úžasným liečebným účinkom. Skúsení lekári pozorovali jej účinky a súhlasili s nimi, ako napr. župný lekár Dr. Hoffmann a profesor Arányi. Špeciálnymi chorobami, pri ktorých priniesla liečivá voda účinok sú...“ [choroby vnútorných orgánov – pečeň, slezina, žalúdok a tiež hemoroidy či bolestivá menštruácia]. ...Po uvedení vlastností korytnickej minerálnej vody ďalej napísal, že „okrem liečivých minerálnych prameňov boli kúpele uznávané aj vďaka ich masívnemu liečebnému potenciálu, a síce zdravej klíme a zariadeniam na studenú vodu, aby sa voda dala piť zmiešaná s vínom a vytvoril sa príjemný nápoj.“⁸⁸

V kúpeľoch bol stály lekár a lekárka. Sezóna začínala 15. mája a končila koncom septembra. Návštevníci prichádzali vlakom do Ružomberka a odtiaľ vozom do kúpeľov (železnička Ružomberok – Korytnica začala premávať až v roku

⁸⁴ HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera...*, s. 67.

⁸⁵ KOSTELNÍK, 2022: *Zaniknuté kúpele...*, s. 59.

⁸⁶ BRTÁŇ, R. 1969: Z turistických ciest Bottu a Dobšínskeho. *Krásky Slovenska*, roč. 46, č. 12, s. 455.

⁸⁷ HEKSCH, 1881: *Illustrierter Führer durch...*, s. 171 s.

⁸⁸ Tamže, s. 22.

1908). K ich vybaveniu patrila pošta a telegrafický úrad, takisto bolo zabezpečené kultúrno-spoločenské vyžitie s hudbou. Areál pozostával z viacerých kúpeľných budov s výborným vybavením.

Služby boli spoplatnené. Za izbu s jednou posteľou sa platilo 10 Kr, s dvoma posteľami 15 Kr a s tromi posteľami 20 Kr za noc. Kúpeľná taxa na osobu predstavovala 5 fl na deň a hudobná karta 4 fl na celú sezónu. Pokiaľ si návštevník vyžadoval ďalšie služby počas kúpeľnej liečby, aj tie boli spoplatnené. Vykúrenie kúpeľne 20 Kr, vodné kúpele, minerálna voda, vaňový kúpeľ I. triedy 50 Kr, II. triedy 35 Kr, smrekový extrakúpeľ 1 Kr, sedací kúpeľ 20 Kr, sprchový kúpeľ 20 Kr, ľanový uterák 10 Kr a uterák 3 Kr. Spoplatnené bolo aj čistenie šatstva a topánok. Všetky poplatky sa platili v kancelárii riaditeľa.⁸⁹

Z kúpeľov bolo možné vychádzať na túry do Nízkych Tatier. Výlet z Korytnice na Prašivú (*Alpe Prasiva*) bol nenáročný a ľahko realizovateľný. Vzdialenejšie túry boli do Demänovej (*Dorf Déménfalva*), kde sa nachádzala veľká pozoruhodnosť – ľadová jaskyňa Čierna (*Eishohle Cserna*). Výstup k nej trval vyše hodiny stúpaním Demänovskou dolinou, a potom bolo treba zabočiť vľavo medzi skalný masív, kde sa nachádzal vchod.

Cez Demänovskú dolinu (*Déménfalverthal*) bolo možné podnikáť túry na Ďumbier (*Gyömbér*), ktoré trvali 5 až 6 hodín. Trasa cez Bystrú (*Bisztra thal*) a Ludárovu dolinu (*Ludarova thal*) k horárni trvala 3 hodiny. Túra na Poludnicu (*Poludnicza*) zabrala 4 až 5 hodín a možné bolo absolvovať aj celodenný výlet do Bobroveckej doliny (*Bobróczertahl*). Samotný hrebeň Nízkych Tatier bol v sprievodcovi nazývaný ako *Gebirgszug der Niederen Tatra*.⁹⁰

V polovici 80. rokov 19. storočia kúpele prevzal dr. J. Ormay, ktorý tu predtým pôsobil ako lekár.⁹¹ Ich kapacita bola až 311 izieb,⁹² v ktorých bolo možné za sezónu ubytovať viac ako 1000 návštevníkov.⁹³

Nový majiteľ pokračoval v ich rozvíjaní a na prelome storočí patrili medzi najvýznamnejšie vo vtedajšom Rakúsko-Uhorsku, pričom za sezónu sa tu vystriedalo okolo 800 hostí.

Pramene Žofiu, Franza Jozefa, Ilku a Belu vyhlásil 19. januára 1898 uhorský minister poľnohospodárstva za prísne chránené. Minerálka sa začala exportovať aj do zahraničia a na prelome storočí tento vývoz výrazne narástol predovšetkým

⁸⁹ Tamže, s. 23.

⁹⁰ Tamže, s. 24.

⁹¹ HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera...*, s. 67.; KOSTELNÍK, 2022: *Zaniknuté kúpele...*, s. 59, 60.

⁹² HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera...*, s. 67.

⁹³ ŠÍPOŠ, 1993: *Slovenské kúpele...*, s. 107.

do USA a hlavne do New Yorku. V roku 1905 vyviezli do Spojených štátov amerických 60 000 fliaš. Korytnická liečivá minerálna voda sa predávala po celom Uhorsku a bolo ju možné kúpiť vo väčšine lekární.

Ďalším podnetom v rozvoji kúpeľov bolo otvorenie úzkokol'ajovej železnice z Ružomberka do Korytnice v roku 1908. Získali tak priame vlakové spojenie s najvýznamnejšími centrami monarchie. V sezóne v roku 1909 ich navštívilo viac ako 3300 návštevníkov.

„Zlatá éra“ však začala postupne upadať. V roku 1911 vypukol prvý ničivý požiar, ktorý poškodil niekoľko budov v areáli. Následne v roku 1914 zomrel majiteľ a riaditeľ Dr. J. Ormay a správu prevzal jeho syn dr. Pavol Ormay. Vypuknutie I. svetovej vojny znamenalo opätovnú stagnáciu. Kúpele boli prioritne využívané na liečbu vojakov a v roku 1916 sa stali záložnou nemocnicou červeneho kríža.

Ďalšia veľká kríza prišla v roku 1921, keď rozsiahly požiar zničil väčšinu kúpeľných domov. Táto rana naštartovala postupný krach, čo sa už nepodarilo zastaviť a majitelia ich museli v roku 1925 predat' v dražbe.⁹⁴

Význam a jedinečnosť korytnických kúpeľov potvrdzoval aj ich opis v Almanachu Československých kúpeľov z roku 1920, ktorý prinášal jednak charakteristiku minerálnych vôd, ale aj okolitej krajiny:⁹⁵ „Korytnica, vysoko zaujímavé subalpiské a kúpeľné miesto Nízkyh Karpát, leží v najjužnejšom cípe župy liptovskej vo zdvihnutom, divoko romantickom, z troch strán (okrem západnej) príkrymi vrchmi chránenom údole, a je konečnou stanicou Ružomerskej odbočky dráhy žilinsko-popradskej. Vďaka zvláštnej formácii olesneného terénu teší sa Korytnica silne tónisujúcemu, pomerne miernemu podnebiu, vykazujúc v lete stredné teploty: ranná 11-7 °C, poľudňajšia 19 °C, večerná 14-5 °C a denná 17-6 °C.

Z početných minerálnych prameňov dozývajú liečivé použitie Albrechtov, Žofiin, Františka Jozefa a Helenin, napospol 10 °C teploty majúcih, ktoré treba pokladať za vzácny druh alkalicko-salinických kyseliek železitých, vyznačujúcich sa zvláštnou kombináciou železa, horkej i Glaubérovej soli a hojné voľné kyseliny uhličitá...⁹⁶ Odtiaľ aj prívlastok a indikácia Korytnice „studených Karlových Varov“. Vedľa liečby

⁹⁴ ŠÍPOŠ, 1993: Slovenské kúpele..., s. 107.

⁹⁵ MRÁZEK, V. – POHORECKÝ A. 1920: *Almanach lázeňský republiky Československé*. Praha: Tiskem dra E. Grégra a syna, s. 145, 146.

⁹⁶ Napr. prameň Albrecht mal podľa almanachu nasledovné zloženie: 1-218 g síranu horečnatého, 0-710 g síranu vápenatého, 0-025 g síranu sodnatého, 0-109 g dvojuhlíčitanu železnatého a 700 ccm plynnej kyseliny uhličitá.

pitnej prisluguje sa tiež početnými minerálnymi kúpeľmi, železitoslatinnými, chvojnými. Korytnica je znamenite vybaveným ústavom vodoliečebným s priestormi pre švédsku gymnastiku, ako aj exquízitnou srvátkou z okolitých salašov.

Korytnická liečba sa osvedčuje hlavne pri chorobách látkovej výmeny (dna, cukrovka, otylosť), kyslých kataroch a atómii žalúdka, žlčových kameňoch, žltacke, zdurení pečene a sleziny (po malárii), pri dlhotrvajúcich kataroch tenkého i hrubého čreva, kataroch mechúra a chronických ekzémoch. Bezprašná, ozónuplná a vlhšia atmosféra tunajšia indikovaná tiež dlhotrvajúcim katarom hrtana a priedušiek, astmy aj emfyzém, a mocne vzpružuje aj neurastheniky a rekonvalescenty.

Sezóna trvá od 15. mája do 15. septembra. Hostom (asi 800 na počet), neľakajúcim sa dosť značnej uzavretosti tejto lesnej idylly, je k dispozícii 14 vil, väčšinou drevených a na stupňovitom teréne terasovito rozostavených, s balkónovitou Hygieou na čele, a 4 budovy reštauračné, v ktorých je zavedený aj pensionový systém.

Z prechádzok (napospol vzostupných) pristane uviesť promenádu „husársku“, „biskupskú“, lužanské údolie, z výletov potom pstruháreň v dedine Osady, údolie Teplej pri Dolnej Revúcej s vodopádmi, preslávenú štureckú cestu, výstup na alpu Prašivú. Korytnica je majetkom súkromného konsorcia; lekár a spolumajiteľ je Dr. J. Ormay z Budapešti.“

Po dražbe sa v roku 1925 stala ich majiteľom slovenská akciová spoločnosť vedená lekárom a spisovateľom Dr. I. Stodolom. Napriek oprave starých kúpeľných budov a výstavbe niekoľkých nových mali kúpele v roku 1927 k dispozícii len 250 izieb. Keďže prevádzka bola finančne náročná, akciová spoločnosť ich odpredala bratom Maříkovcom z Bratislavy, ktorí tu otvorili kúpeľnú sezónu v roku 1931.⁹⁷ Počas obdobia ich podnikania bola priemerná návštevnosť okolo 1500 hostí ročne.

V roku 1940 sa kúpele stali majetkom štátu a od roku 1941 ich prevádzkovalo ústredie Sociálnej poisťovne v Bratislave. Následne sa v roku 1948 dostali pod správu Československých štátnych kúpeľov a v roku 1949 prešli do vlastníctva Národnej poisťovne.

Po reorganizácii v roku 1953 ich riadila Správa kúpeľov, sanatórií a zotavovní ROH. V roku 1957 sa znova začlenili do Československých štátnych kúpeľov.⁹⁸

Tieto časté zmeny vo vedení a správe mali negatívny vplyv na ich rozvoj. V roku 1948 kúpele navštívilo len 200 hostí. O desať rokov neskôr už bola situácia s návštevnosťou lepšia, keďže sa v nich liečilo 2 235 pacientov ubytovaných na 161 lôžkach v štyroch budovách. Napriek tomu, že v pavilónoch bolo zavedené

⁹⁷ HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera...*, s. 67.

⁹⁸ ŠÍPOŠ, 1993: *Slovenské kúpele...*, s. 107.

ústredné kúrenie a na izbách teplá i studená voda, kúpele boli celkovo výrazne zastarané.

V 60. rokoch 20. storočia bola v prevádzke ubytovacia budova Hygiea a kúpeľné domy Oľga a Nová Slovenia. V areáli sa nachádzalo základné zdravotnícke a kultúrno-spoločenské vybavenie.

V 80. rokoch 20. storočia bola kapacita kúpeľov 200 lôžok a v roku 1991 to bolo 400 lôžok. V roku 1995 prešli do súkromných rúk, keď sa stali vlastníctvom spoločnosti Fatranské liečebné kúpele a. s. V trhovej ekonomike postupne prestali byť konkurencie schopné, areál kúpeľov chátral, čo viedlo k ich uzavretiu po skončení sezóny v roku 2002. V súčasnosti v Korytnici funguje len plniareň minerálnej vody.⁹⁹

Kúpele Železnô

Najstaršia známa nepriama písomná správa o existencii minerálnych prameňov v Železnom je z roku 1625 a nachádza sa v urbári hradného panstva Likava, kde sa pri sídlach Dolná a Horná Revúca (dnes súčasť Nemeckej Ľupče) spomína lúka Železná a tiež Medokýšne.¹⁰⁰

Výver vody na severnom svahu Latiborskej hole (1 648 m n. m.) sa stal populárnejším v prvej polovici 19. storočia vďaka baníkom.¹⁰¹ Na lúke pri prameni stála drevená horáreň už veľmi dávno, keďže sa uvádza aj vo vyššie citovanom urbáre.

Železitú kyselku opísal aj P. Dobšinský, ktorý pri svojej ceste z Brezna do Korytnice v lete 1861 prechádzal aj cez Železnú. Svoje zážitky zhrnul v liste J. Bottovi:¹⁰² „Tam je v Liptove na Magurke zlatá žila a pol hodiny od Magurky Zlatiborka [Latiborská hoľa] a Železnô. Tam sme my chlapi boli na salašoch a na medokýši. Predstav si hôľnu kotlinu zo všetkých štyroch strán zelenými horami otočenú, ako čo by Štrbskô pleso bolo vyschlo a na dne krásnu zelenú lúčinu ponechalo; predstav si na prostriedku lúčiny pekný drevený domec a z jednej i z druhej strany na vrškoch dva salaše, z juhu vysoké hole – to je v Ľupčianskom choťári Železnô.“

P. Dobšinský spomínal ešte pôvodnú horáreň, bližšie však neuviedol, kde spal počas svojho pobytu, či v nej, alebo na niektorom z dvoch salašov.

Koncom 60. rokov 19. storočia bol v Nemeckej Ľupči založený Účastinársky spolok minerálnej vody v Železnom, ktorého cieľom bolo vybudovať kúpeľný

⁹⁹ KOSTELNÍK, 2022: *Zaniknuté kúpele...*, s. 60, 61.

¹⁰⁰ KUŠÍK, MARSINA (eds.), 1959: *Urbáre feudálnych panstiev...*, s. 150, 151.

¹⁰¹ REBRO, 1996: *Vzácné a obdivuhodné...*, s. 102.

¹⁰² BRTÁŇ, 1969: *Z turistických ciest Bottu...*, s. 455.

areál v okolí prameňa. Povolenie na svoju činnosť dostal až 6. septembra 1869. Ale už predtým v roku 1866 prestaval starú horáreň na ubytovňu. V roku 1870 sa začalo s výstavbou nového kúpeľného objektu určeného pre vaňové kúpele. Na tento účel sa využívala obyčajná voda z horského prameňa, ktorá sa vyvárała s kosodrevinou. Minerálna voda slúžila na pitnú kúru.

Podielníci spolku nechali v roku 1871 vypracovať analýzu vody u profesora chémie J. Schneidera vo Viedni. Ten konštatoval, že je veľmi kvalitná a svojím zložením podobná prameňom v Korytnici. Navrhoval jej plnenie do fliaš a predaj v okolí. Po dostavaní mal kúpeľný areál dve vily - Elvíru a Sylviu s 24 izbami. V roku 1881 sa riaditeľom kúpeľov stal Dr. S. Hlaváš.¹⁰³

P. Dobšínský bol na pobyte v Železnom v lete 1872. Pravdepodobne pre zlé počasie písal 5. júla list J. Bottovi, pričom poznamenal: „*sedím v Železnom a píšem ti a hľadel by som na Hole, keby neboli zamračené.*“ Pri opise kúpeľov uvádza už aj ceny za ubytovanie a stravovanie, ktoré boli veľmi nízke, čo bolo typické pre začínajúce kúpele. „*Voda je zadarmo. Chyža [stála] 30 grajciarov, posteľ tiež 30 grajciarov na 24 hodín. Obed dostatočný a jedlá výborné, za 50 grajciarov. Čerpák žinčice na salaši, kto čo dá zaň – naposledok bača i darmo ponúkne pocestného... lacnota hospody a stravy a tieto fujaky a lejaky oproti tejto peknej chvíli, čo na týždeň vyjasniť sa má...*“. Zmieňuje sa aj o trase, po ktorej prišiel do kúpeľov. Pešo z Jasenia cez hole: „*...Sem idúc išli sme od Jaseňa cez Hole a nocovali sme v kolibe pod Holiami...*“.¹⁰⁴

Ďalší rozbor minerálnej vody bol vykonaný v roku 1877 Matejom Ballom z Budapešti. Aj ten potvrdil jej vynikajúcu kvalitu. Teplota vody sa pohybovala okolo 5 °C.

Postupne sa Železnô stalo miestom stretávania slovenskej inteligencie, pričom jeho hlavnými propagátormi boli Gustáv Kordoš-Magurský a Daniel Beniač, rodáci z blízkeho okolia.¹⁰⁵ Prichádzal sem napr. aj lekár dr. Vavro Šrobár či etnograf a fotograf Pavol Socháň. V roku 1902 tu zhotovil známu fotografiu, z ktorej bola vyrobená aj pohľadnica. Záber zachytáva kúpeľný areál s oddychujúcimi a prechádzajúcimi sa hosťami.

V lete 1885 strávil dva týždne v Železnom aj významný slovenský básnik P. O. Hviezdoslav (*1849 – †1921). V kúpeľoch bol práve v čase, keď mal tvorivú krízu pri písaní Hájnikovej ženy. Prvú časť diela dokončil v priebehu roku 1884 a druhú až v roku 1886.¹⁰⁶ Možno tu bol načerpať nové sily a myšlienky, keďže v liste

¹⁰³ KOSTELNÍK, M. 2022: *Zaniknuté kúpele. Kúpele Železnô*. Bratislava: Dajama, s. 66, 67.

¹⁰⁴ BRTÁŇ, 1969: *Z turistických ciest Bottu...*, s. 455.

¹⁰⁵ HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera a dnes...*, s. 68.

¹⁰⁶ PIŠÚT, M. a kol. 1984: *Dejiny Slovenskej literatúry*. Bratislava: Obzor, s. 341.

zo 4. augusta 1885 určeného pre S. H. Vajanského uviedol: „Želiam toho náramne; no nebolo možno ináč, bo za tie dva týždne, čo meškal som v Železnom, mnoho bezodkladnej práce sa mi nakopilo, i musím neúnavne hrdlačiť, až sa mi káčka parí...“.¹⁰⁷

V priebehu 90. rokov 19. storočia, potom ako sa v roku 1889 stal novým nájomcom kúpeľov K. Schönstein, jeho zástupcom Dr. D. Bodický a lekárom Dr. S. Kux, začína ich najväčší, takmer 20 ročný rozkvet. Kúpeľná budova s deviatimi vaňami bola jednoducho zariadená a kúpeľ v nej odporúčali realizovať často, aj napriek veľmi krátkej sezóne, ktorá trvala od 1. júna do konca augusta. Jej dĺžka sa odvíjala od klimatických podmienok, ktoré negatívne ovplyvňovala vysoká nadmorská výška (970 m n. m.).¹⁰⁸

Význam kúpeľov v Železnom potvrdzuje aj ich pomerne obširny opis zaradený do Almanachu Československých kúpeľov v roku 1920: „Malé, ale veľmi obľúbené a kedysi slovenskou elitou navštevované klimatické sídlo s prameňom zemito-železitej kyselky 6,2 °C. Skromný kúpeľný domček s 3 prilahlými vilami obsahuje 40 izieb. Liečia sa tu staré katary dýchacích ciest, kyslé katary žalúdka, vlečúce sa hnačky, chudokrvnosť a choroby kožné aj nervové. Sezóna trvá od 15. júna do septembra. Priemerná návštevnosť predstavuje 80 až 100 hostí. Hojnosť nenáročných výletov s prekrásnymi vyhlídkami do údolia Váhu. Sú majetkom nemeckolupčianskeho komposesorátu.“¹⁰⁹

Kúpele Liptovský Ján

Nepriame písomné správy o prameňoch v Liptovskom Jáne pochádzajú už z 13. storočia. V donačných dokumentoch uhorských kráľov je spomínaný potok Štiavnica. Napríklad v darovacej listine kráľa Bela IV., ktorou venoval Bohumírovi za verné služby územie s názvom *terre Wezueres*,¹¹⁰ nachádzajúce sa pri potoku zvanom Štiavnica (*fluvium Seunicha*). Predmetné zeme môžeme stotožniť s priestorom dnešného Liptovského Jána. Práve pomenovanie Štiavnica nás upozorňuje na prítomnosť minerálnych prameňov, ktoré museli byť výdatné, keď predikovali názov celého potoka.

¹⁰⁷ ORSZÁGH-HVIEZDOSLAV, P. (bez udania roku): *Korešpondencia P. O. Hviezdoslava so Svetozárom Hurbanom Vajanským a Jozefom Škultétyom. List č. 37. Hviezdoslav – Vajanskému zo 4. augusta 1885.* Dostupné on-line: <http://zlatyfond.sme.sk>.

¹⁰⁸ KOSTELNÍK, 2022: *Zaniknuté kúpele. Kúpele Železnô...*, s. 68, 69.

¹⁰⁹ MRÁZEK, POHORECKÝ, 1920: *Almanach lázeňský...*, s. 176, 177.

¹¹⁰ SZENTPÉTERY, I. 1923: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I.* Budapest: Magyar Tudmányos Akadémia, s. 418, č. 1360.

Toto toponymum sa nachádza aj v dokumente Spišskej Kapituly, ktorá na podnet kráľa Ladislava IV. poverila na jar v roku 1274 komisiu preveriť hranice bohumírových majetkov.¹¹¹ Ďalšou správou z konca 13. storočia, verifikujúcou Bohumírovi donácie, je listina kráľa Ondreja III. z 21. marca 1293. Pri podrobnom opise hraníc jeho vlastníctva sa opätovne uvádza aj potok Štiavnica (*Seunichareu*).¹¹² Tieto záznamy potvrdzujú dôležitosť prameňov v Liptovskom Jáne od prapočiatkov osídľovania územia.

Humanistický spis Juraja Wernhera *De admirandis Hungariae aquis hypomnematium* (O podivuhodných vodách Uhorska) prvýkrát vyšiel v roku 1549 v Bazileji a potom v mnohých ďalších vydaniach.¹¹³ V diele spomína 22 lokalít z územia dnešného Slovenska vrátane Liptovského Jána. Na základe jeho zápisu je zrejmé, že pri výveroch s veľkou výdatnosťou existovali primitívne kúpacie jamy, ktoré vyhľadávali ľudia z okolia. O samotnom prameni napísal: „V Liptovskej župe pri obci, ktorá sa volá Svätý Ján (*Diui Ioanis*), je tiež prameň teplej vody. K tomuto prameňu prichádzajú najmä tí, čo majú svrab alebo vredmi zožyzdenú kožu. Vyviera tak, že skôr než vyvrhne vodu, ohlási sa veľkým hukotom.“¹¹⁴ Spolu s opisom vôd uviedol aj zaujímavú charakteristiku Tatier: „...[Váh (*Vago*)], ktorého tok prichádza z blízkych hôr, považujúcich sa za hlavu Karpát (*Carpati*). Na nijakom inom mieste tieto hory nedosahujú väčšiu výšku a ani nikde inde nemajú toľko desivých skál, ako práve na tomto mieste... Svedectvo ich výšky je stály sneh na ich končiaroch. Preto ich Nemci, ktorí bývajú blízko, nazývajú Snežné hory (*montes niuis vocantur*). Mohutnosť týchto hôr spočíva v ich členitosti. V slovenskej reči sa volajú Tetry (*Tatri*)... Uhri ich volajú Tarczal (*vocant Tarczal*), čo v ich jazyku znamená holé a neporastené končiare. V skutočnosti tieto hory ani nie sú nič iné ako majestátne do výšav sa vypínajúce holé skaliská.“¹¹⁵

Pramene v Liptovskom Jáne veľmi dobre poznal a študoval aj miestny rodák, humanista, polyhistor a profesor Trnavskej univerzity Martin Szentiványi (*1633 – †1705). Svoje poznatky uverejnil v roku 1689 v diele *De admirandis virtutibus et proprietatibus lacuum, fontium, fluviorum aliarumque aquarum, quae tum alibi, tum praesertim in regionibus, augustissimae domui Austriacae subjectis, ac signate in*

¹¹¹ FEJÉR, G. 1829: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* V. 2. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae., s. 179-182.

¹¹² MOL DL, inv. č. 65255.

¹¹³ REBRO, A. 1974: Juraj Wernher a jeho dielo. In WERNHER, J. 1974: *O podivuhodných vodách Uhorska*. Preložil J. Košecký. Martin: Osveta, s. 71-84.

¹¹⁴ WERNHER, J. 1974: *O podivuhodných vodách Uhorska*. Preložil J. Košecký. Martin: Osveta, s. 46.

¹¹⁵ Tamže, s. 46, 47.

regno Hungariae, reperiuntur (O podivuhodných silách a vlastnostiach jazier, prameňov, riek a iných vôd, ktoré sa vyskytujú vo svete, ale najmä v krajinách podriadených najvznešenejšiemu dvoru rakúskemu a hlavne v Uhorskom kráľovstve),¹¹⁶ ktoré vyšlo tlačou v roku 1689.

V prvom zväzku píše aj o vodách v Liptovskom Jáne. V podstate doplnil a vysvetlil prácu J. Wernhera, ale zároveň priniesol veľmi veľa nových, podrobných a odborných informácií. Uviedol, že v Liptovskom komitáte (*Comitatum Lyptoviesi*) v dedine s názvom Svätý Ján (*Divi Joanis*) sú bublajúce (až vybuchujúce) pramene. Vody sú prudko vymršťované von a využívané na liečenie kožných chorôb.

Keďže sa tu liečili takéto typy ochorení, museli tu existovať aj primitívne kúpace zariadenia, teda jamy v zemi, či vysekané otvory v travertíne. Jeden z týchto prameňov, ktorý ležal na cintoríne, v roku 1645 náhle zmizol (prestal chrliť vodu).¹¹⁷ M. Szentiványi vysvetlil, že došlo k rýchlemu a neočakávanému zavaleniu podzemnej jaskyne a krátera, ktorým bola termálna voda privádzaná na povrch. Erupcia plynov však stále pokračovala, keďže pri malých jazierkach, ktoré zostali na povrchu, hynuli vtáky, keď tam chodili piť. Z minerálnej vody sa usadzoval kameň (travertín, prípadne penovce), na ktorý bolo okolie Liptovského Jána bohaté. Využíval sa na stavbu rôznych budov.¹¹⁸

O tunajších minerálnych prameňoch sa zmieňuje aj E. F. Brückmann, ktorý ich navštívil počas svojej cesty po území dnešného Slovenska v roku 1724. Ako lekár ich vychvaloval, ale vylučoval možnosť, že by sa pri nich dusili zvieratá.¹¹⁹

Výverom prameňov sa podrobne venoval aj Matej Bel v druhom zväzku *Vedomostí*, ktorý vyšiel tlačou v roku 1736¹²⁰ v rámci vlastivedno-geografického opisu Liptovskej stolice. Nadviazal na prácu J. Wernhera O podivuhodných vodách Uhorska, ktorú aj cituje. Pre nás najdôležitejšou informáciou je zmienka o kúpeľoch, resp. primitívnych kúpeľných zariadeniach, ktoré približne po 150 rokoch už zanikli.

Doslovne píše: „Dnes by si naozaj len ťažko našiel stopy po týchto kúpeľoch (*Verum hodie vix vestigium Thermarum istarum reperias*), keby kyslé a sírne pramene

¹¹⁶ SZENTIVÁNYI, M. 1689: De admirandis virtutibus et proprietatibus lacuum, fontium, fluviorum aliarumque aquarum, quae tum alibi, tum praesertim in regionibus, augustissimae domui Austriae subjectis, ac signate in regno Hungariae, reperiuntur. Pars Prima. In SZENTIVÁNYI, M.: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*, Trnava, s. 320-345. Práca vyšla aj v slovenskom preklade: SZENTIVÁNYI, M. 1981: *O podivuhodných silách a vlastnostiach vôd*. Bratislava: Alfa, 89 s.

¹¹⁷ SZENTIVÁNYI, 1689: *De admirandis virtutibus et proprietatibus...*, s. 331.

¹¹⁸ Tamže, s. 332, 333.

¹¹⁹ REBRO, 1996: *Vzácné a obdivuhodné...*, s. 101.

¹²⁰ BELIUS, 1736: *Notitia Hungariae...*, 587 s.; BEL, 2014: *Liptovská stolica...*, 391 s.

neprezrádzali miesto, kde kedysi boli vybudované vane.“¹²¹ Ako prvé popísal kyselky vhodné na pitie vyvierajúce v okolí Liptovského Jána. O nich konštatuje, že pramene na mnohých miestach v okolí obce a v Liptove patria medzi najznámejšie. Za najchutnejší považoval prameň pri ceste do Porúbky.¹²²

Podrobne sa venoval aj charakteristike nezvyčajných termálnych prameňov, ktoré pomenoval ako podivuhodné vody Svätajánske (*Aquae admirandae Szentivanenses*). Za najzvláštnejší označil prameň vyvierajúci na východnej strane múrov cintorína. Napísal o ňom: „...Otvor žriedla je široký aj dlhý jednu sľahu, poldruha lakťa hlboký a vody zo seba chrlí a späť ich do seba nasáva s charakteristickým klokotom, pričom sa uvoľňujú zlovoľné a zároveň natoľko jemné výpary, že usmrcujú prelietajúce vtáctvo. Ak z tohto žriedla pije vtáctvo domáce, uhynie, čo, ako pripomenuli domáci, sa stalo aj ovciam. Samotná voda je číra, hoci by sa pre prítomnosť vápenca mohla zdať belavá, kyslasto trpkú chuť sprevádza sírny zápach. Inak však nemožno zamlčať, že medzi schopnosťami tejto smrtonosnej vody je taká, ktorá lieči svrab, ba aj syfilis, ak sa častejšie používa v kúpeli.“¹²³

V polovici 18. storočia „geograf“ Ján Baptista Piker vo svojom diele *Topographia magni regni Hungariae* (Topografia veľkého Uhorského kráľovstva) vydanom vo Viedni v roku 1750 zaznamenal aj niekoľko kúpeľných lokalít. Medzi nimi nechýbal ani Liptovský Ján (*Szent-Ivan*), ktorý osobne navštívil. V dedine sa nachádzalo niekoľko kyseliek a minerálnych prameňov, tiež jazierok a studní vyplnených stojatou minerálnou vodou. Tieto primitívne kúpacie zariadenia sa používali na liečbu svrabu a „obscénnejších“ chorôb (*scabiei & obscaenioribus morbis medentes*).¹²⁴

Ďalšou správou informujúcou o vodách v Liptovskom Jáne je registračný zoznam, ktorý vypracoval pre celokrajinský súpis minerálnych prameňov lekár Liptovskej stolice D. Vietoris v roku 1769.¹²⁵ Uviedol v ňom rozbor prameňov Na Brezine a Pod Ošustom. Podrobne sa venoval aj prameňu pri cintoríne, ktorý bol považovaný za otravný. Keďže v ňom nenašiel stopy „arzeniku“, podnikol spolu s grófom Jánom Szentiványim na dnešnú dobu morbidne pokusy so zvieratami, mačkou, psom a kohútom: „...Najprv zavrel do klietky mačku a umiestnil ju nad prameň. Mačka hneď začala mraučať a za tri minúty zdochla. Potom umiestnil do klietky

¹²¹ BEL, 2014: *Liptovská stolica*, s. 140, 141.

¹²² Tamže, s. 132, 133.

¹²³ Tamže, s. 136, 137.

¹²⁴ PIKER, J. B. 1750: *Topographia magni regni Hungariae*. Viennae: Leopold Joannis Kaliwoda, s. 438.

¹²⁵ REBRO, 1996: *Vzácné a obdivuhodné vody...*, s. 101.

psa. Ten si hneď položil ňufák medzi nohy, ale za tri minúty aj on zdochol. Kohút, akože slabšej náture, zdochol ešte skôr.“¹²⁶

Poznatky o minerálnych vodách a o jednoduchých kúpacích zariadeniach pri-niesol aj D. Wachtel v práci *Ungarns Kurorte und Mineralquellen* (Uhorské kúpele a minerálne pramene) z roku 1859.¹²⁷ Podľa neho v okolí obce (Szent-Iván) vy-viera niekoľko kyseliek, z ktorých sa na liečebné účely využívajú len tie na bregine (Na Brezine) a pod ochustor (Pod Ošustom). Voda z nich sa pije so srvátkou a vraj sa výborne osvedčila pri tuberkulóze, skorbutu a chorobách chradnutia. Niekoľko veľmi podobných prameňov sa objavilo na močaristej lúke pod juhozápadným okra-jom cintorína. Za najzvláštnejší z nich bol pokladaný tzv. prameň s jedom (Jedový prameň, Otravný prameň), ktorý vyvieral pri jeho múre. Určite by bolo veľmi žiaduce čo najskôr získať chemický rozbor týchto vynikajúcich minerálnych prameňov.¹²⁸

Je na škodu, že sa Wachtel podrobnejšie nevenoval týmto výverom na lúke, pretože dodnes sa tu nachádza tzv. „Kad'a“, t. j. prírodný kúpací bazén vytesaný do travertínovej kopy. Aj napriek značnému poškodeniu doposiaľ slúži svojmu pô-vodnému účelu. Je pravdepodobné, že „Kad'a“ existovala už v tomto období, ale čas jej vytesania je problematické stanoviť.

Podrobne však popisoval vývery a vyschnuté kaverny na okraji travertínovej kopy, na ktorej stojí rímsko-katolícky Farský kostol sv. Jána Krstiteľ'a. Na jeho juž-nom okraji sa nachádzal slabý prameň, ktorý vytváral aj nevelké jazierko. Nao-pak vývery na východnom okraji už boli suché, unikali z nich len plyny. Kostol bol pozoruhodný tým, že sa pri jeho oprave v oblasti úrovne vôd našli v krypte mŕt-voly staré dvesto až tristo rokov, ktoré ešte nevykazovali žiadne stopy rozkladu, ale boli premenené na múmie. Ich vek bol určený na základe zachovaných šiat, ktoré mali oblečené.¹²⁹

Pramene v Liptovskom Jáne obyvateľstvo v podstate nepretržite využívalo na „ľudové kúpeľné liečiteľstvo“. Začiatkom 20. storočia videli návštevníci, ktorí pri-chádzali do kaštieľov miestnych zemanov „...ako si dedinské ženy v teplých prame-ňoch močili konope a nohy. Začali si aj oni močiť nohy a naozaj pocítili úľavu. Potom sa už do vyvieráčiek ponárali celí.“ Toto bol jeden z impulzov, ktorý podnietil vý-stavbu moderných kúpeľov.¹³⁰

¹²⁶ Tamže, s. 101.

¹²⁷ WACHTEL, D. 1859: *Ungarns Kurorte und Mineralquellen*. Oedenburg: In Commission bei Sey-ring & Hennieke, 475 s.

¹²⁸ Tamže, s. 456, 457.

¹²⁹ Tamže, s. 456, 457.

¹³⁰ HLAVIENKA, J. – URBANOVÁ, M. 2010: *Liptovský Ján: v skratke z dejín baníctva, turizmu a kú-peľníctva*. Liptovský Ján: Obec Liptovský Ján, s. 20.

Kúpeľný potenciál Liptovského Jána sa v prvej polovici 20. rokov 20. storočia rozhodol zúročiť na svojich majetkoch Jozef Szentiványi Gemerský (*1844 – †1941), ktorý bol vplyvným politikom a poslancom národného zhromaždenia Československej republiky v rokoch 1920 až 1938. Ale vzhľadom k členstvu v maďarských stranách a hláseniu sa k maďarskému národu nemohol v Československu podnikat' ako súkromná osoba.¹³¹

Založil preto združenie „Subalpína účastinná spoločnosť“,¹³² ktorej „formálnymi“ členmi boli miestni zemanovia Arpád a Elemír Kyselyi, Lányi, Andreanský a Moyš, ale všetko viedol a financoval J. Szentiványi.¹³³

Spoločnosť vznikla v roku 1927 a hneď v ten rok začala s prestavbou rodového szentiványiovského sídla. Adaptovali sa aj hospodárske budovy a maštale, prepojili sa s objektom kaštieľa, ktorý bol upravený do podoby hotela s reštauráciou. Ďalej sa vystavali kúpeľné priestory a vybudoval bazén.¹³⁴ Všetky práce viedol budapeštiansky architekt Ing. Kiss Faludi, ktorý mal na starosti vypracovanie projektovej a realizačnej dokumentácie.¹³⁵ Na prestavbu existujúcich objektov a výstavbu nových bol použitý materiál z ruín susedného starého kaštieľa, nazývaného Grófovský.

Budovanie kúpeľného areálu sa rozdelilo do troch etáp. V rámci prvej bolo nevyhnutným krokom zvýšiť výdatnosť Kúpeľného prameňa, pretože od toho závisel celý projekt. Hydrotermálny vrt do travertínovej kopy realizoval Ing. Kiss. Výsledok bol pozitívny, keďže v hĺbke 9 m objavil minerálnu vodu s teplotou 27 – 35 °C a výdatnosťou 360 litrov za minútu. Následne bolo nevyhnutné zviest' minerálnu vodu do bazéna, ktorý sa staval pri centrálnej budove kúpeľného areálu vo vzdialenosti 800 m. Na tento účel bolo použité borovicové potrubie, ktoré vodu privádzalo nasledujúce pol storočie.¹³⁶

Základom kúpeľov sa stal Szent-Iványiovský kaštieľ postavený v 17. storočí a v roku 1930 prestavaný v renesančno-klasicistickom slohu. V tejto budove bol zriadený Grand Hotel Thermal, ktorý vyzeral nasledovne: „...v západnej časti bol bar, ktorý bol prepojený s exteriérom. Nočný bar bol prispôsobený na komorné zábavy.... Východná časť patrila rozsiahlej jedálni pre 70 hostí, ktorá slúžila zároveň

¹³¹ KOLÁŘ, F. a kol. 1998: *Politická elita meziválečného Československa 1918-1938*. Praha: Pražská edice, s. 244.

¹³² HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera...*, s. 68.

¹³³ HLAVIENKA, URBANOVÁ, 2010: *Liptovský Ján...*, s. 20.

¹³⁴ HOUDEK, 1953: *Nízke Tatry včera...*, s. 69.

¹³⁵ Svätôjánske Teplice v Liptovskom Jáne. In Kúpele, č. 5, roč. 2008, 12. 5. 2008, dostupné online: <https://www.kupele.herba.sk/asopis-kupele-v-roku-2008/12-5-2008/160-svatojanske-teplice-v-liptovskom-jane>.

¹³⁶ Svätôjánske Teplice v Liptovskom Jáne; HLAVIENKA, URBANOVÁ, 2010: *Liptovský Ján...*, s. 21.

aj ako spoločenská miestnosť. Súčasťou liečebnej časti kúpeľov bola ordinácia lekára. Vaňová časť kúpeľov pozostávala zo štyroch kabínok. Po okrajoch krytého bazénu (4×6 m s hĺbkou jeden meter) boli sedačky, kde si pacienti v 15–20 minútových intervaloch liečili svoje neduhy. Po každom kúpeli sa robili zábaly a pacienti oddychovali zabalení na lôžkach. Okrem týchto kúpeľných kúr im robil kúpeľ-majster masáž, pedikúru a manikúru. Na prekrvenie chodidiel sa odporúčalo chodiť po kamienkoch. V celom komplexe bola základným nápojom minerálna voda.¹³⁷

Súčasťou hlavnej budovy bola aj veľká spoločenská sála, ktorá mala dva východy smerujúce na terasy do kúpeľného areálu. Potom nasledovala obývacia časť pre 60 pacientov nachádzajúca sa v bývalých hospodárskych budovách a maštaliach. Ubytovacia časť pozostávala z jedno a dvojlôžkových pomerne komfortne vybavených izieb.¹³⁸

Dôležitou súčasťou kúpeľného areálu bol aj vonkajší bazén Štrand s termálnou vodou. Mal dĺžku 20 m, šírku 8 m a hĺbkou od 1 m do 2,2 m. Skokanský mostík (trampolína) mal trojmetrovú odrazovú dosku. Nechýbal detský bazén, sprchy a prezliekacie kabínky samostatne pre mužov a ženy. Celý priestor kúpaliska bol vysypaný pieskom.¹³⁹

Súčasťou kúpeľného areálu boli aj ďalšie dva kaštiele prebudované na ubytovacie zariadenia, samostatná pošta, garáže, kolkáreň a tenisové kurty. Zriadený bol aj rozsiahly kúpeľný park s množstvom promenád, chodníkov a oddychových zón, tiahnuci sa až na východ do lokality Kaštieľske lazy s výhľadmi na Liptov.

Výstavba bola ukončená začiatkom leta 1929 a slávnostné otvorenie sa konalo 29. júna na sviatok Petra a Pavla. Pomenované boli ako „Svätojánske Teplice.“¹⁴⁰

Po spustení prevádzky začali prichádzať hostia na týždňové a dvojtýždňové pobyty z celej monarchie. V Podturni sa zriadila rýchliková zastávka, odkiaľ do kúpeľného areálu premávali taxíky. Kúpele prosperovali do roku 1936, kedy ich vlastník Jozef Szentiványi začal postupne strácať politickú moc. Nakoniec pripadli štátu a definitívne boli uzavreté v roku 1939. Vonkajší termálny bazén fungoval do roku 1979.¹⁴¹

¹³⁷ HLAVIENKA, URBANOVÁ, 2010: *Liptovský Ján...*, s. 22.

¹³⁸ HUČÍK, J. 2019: Svätojánske teplice. *Noviny z Jána*, roč. XLII, č. 2, s. 9.

¹³⁹ Tamže s. 9.

¹⁴⁰ HLAVIENKA, URBANOVÁ, 2010: *Liptovský Ján...*, s. 22.

¹⁴¹ HUČÍK, 2019: Svätojánske teplice, s. 9; HLAVIENKA, URBANOVÁ, 2010: *Liptovský Ján...*, s. 22.

Kúpele v Dolnej Lehote

Aj na južnej strane Nízkyh Tatier existovali v tomto období kúpele, a síce v Dolnej Lehote. Podľa dochovaných archívnych materiálov bola uzatvorená v druhej polovici 80. rokov 19. storočia prenájomná zmluva medzi Ignácom Ličkom z Dolnej Lehoty a Jozefom Škultétym, richtárom obce, na obecné pozemky a teplice pod názvom „na Lúčke resp. Lúčka“. Podľa zmluvy bol Ignác Ličko povinný dať v tejto lokalite urobiť vrty a vystavať kúpele zahŕňajúce kúpeľné domy a kúpeľný park s upravenými chodníkmi.

Pozemky mu boli prenajaté na 20 rokov, pričom prvé decénium ich prenájom stál 150 zlatých a druhých desať rokov až 300 zlatých. Zaujímavosťou je, že zmluva bola vyhotovená v dvoch odpisoch, oficiálnom maďarskom, ale aj slovenskom, aby jej obsahu zmluvné strany rozumeli. V slovenskom prepise sa však za prenájom pozemkov na prvých 10 rokov uvádza suma 156 zlatých a druhých 10 rokov 312 zlatých. Zmluva začala platiť od roku 1888 a trvať mala do r. 1908. Po uplynutí spomínaných 20 rokov sa pozemky aj s kúpeľmi mali stať majetkom obce a tá ich opäť mohla prenajať, prednostne však súčasnému prenajímateľovi, resp. jeho potomkom.¹⁴²

V archívnych materiáloch sa nedochovala správa o tom, čo všetko stihol Ignác Ličko na spomínaných pozemkoch vystavať a aký bol jeho ďalší osud. Avšak zachovali sa nám dokumenty z roku 1893, ktoré stanovujú nové podmienky prenájmu pozemkov aj s kúpeľmi „na Lúčke“, na základe ktorých môžeme usudzovať, že kúpele tu skutočne postavené boli, ale Ignác Ličko z nejakých príčin stratil nárok na ich prenájom.

Pozemky, ktoré zahŕňali kúpele, lúky a oráčiny, boli teda opäť ponúknuté obcou na prenájom, pričom nový majiteľ mal byť určený dražbou. Ich cena bola stanovená na 300 zlatých a doba prenájmu od 1. januára 1893 do 31. decembra 1895. Nový nájomca bol povinný kúpele a k nim patriace budovy aj so zariadením udržiavať. Pravdepodobným výhercom dražby sa stal Jozef Karol Demuth, obyvateľ obce Lopej – Biela Skala, ktorý bol významným odborníkom na výrobu antimónu a zaslúžil sa o zveladenie huty vo Vajskovej.

Obec Dolná Lehota s ním uzavrela dohodu, podľa ktorej mu dala do prenájmu pozemok „na Lúčke“ spolu s drevenou budovou a ostatným zariadením, ktoré má názov kúpele Lúčky, na 6 rokov za 300 zlatých forintov. Po uplynutí tejto lehoty bol povinný budovu zrútiť a pozemok vyčistiť. Zmluva bola podpísaná v júli 1897 a do platnosti vošla o rok neskôr po schválení obecným zastupiteľstvom. Keďže sme žiadne ďalšie zmienky o kúpeľoch, vybavení, lôžkach či procedúrach nenašli,

¹⁴² ŠA BB, f. NULo OUBr, administratívne spisy, 1889, inv. č. 175, šk. 6, č. s. 1.

predpokladáme, že budova kúpeľov bola po uplynutí spomínanej lehoty skutočne zvalená a kúpele tak zanikli.¹⁴³

Túto skutočnosť potvrdzuje aj archívny dokument z roku 1907, zmluva medzi obcou Dolná Lehota a firmou Odandall v zastúpení Wiliamom Beckerom, ktorou sa dávajú do prenájmu pozemky s rovnakými parcelnými číslami ako boli tie, na ktorých stáli kúpele, pričom žiadne budovy sa v dokumente nespomínajú.

Bacúšske kúpele

Približne 1 km severne od obce Bacúch sa pri bývalom tajchu nachádza minerálny prameň pomenovaný po významnej českej spisovateľke Božene Němcovej (*1820 – †1862). Svoje meno získal 14. októbra 1962 pri príležitosti 100. výročia narodenia autorky, ktorá miestne kúpele navštevovala.

Minerálny prameň je archívne prvýkrát doložený v roku 1813, kedy ho popísal bankský radca Bergráth Herder. Jeho analýzu vykonal v roku 1829 P. Kitabel.¹⁴⁴ Chemické zloženie vody a uspokojivá výdatnosť výveru predurčili miesto na výstavbu lokálnych kúpeľov a kúpeľného domu.¹⁴⁵ Mohlo sa tak stať po roku 1830, kedy prameň pripadol eráru.¹⁴⁶

Kúpele sa s najväčšou pravdepodobnosťou začali budovať v prvej polovici 30. rokov 19. storočia, keďže dostavaný areál je už zobrazený na obrázku G. K. Zechentera-Laskomerského z roku 1838.¹⁴⁷ Predmetná farebne kolorovaná kresba pomenovaná autorom „Bacúch – Kyslá voda a kúpeľ“ znázorňuje celý priestor kúpeľov vrátane kúpeľnej budovy vpravo, upraveného prameňa vľavo v pozadí a ohnisko v popredí areálu.

Na konci 30. rokov 19. storočia zaplatil eráru prvý nájomca kúpeľov sumu 3 fl. 42 gr.¹⁴⁸ Je teda možné predpokladať, že nielen prameň, ale aj kúpele patrili jemu.

¹⁴³ ŠA BB, f. NULO OUBr, administratívne spisy, 1897, inv. č. 175, šk. 6, č. sp. 3.

¹⁴⁴ BOZALKOVÁ, I., 1979: Staré bankské práce na ložiskách Bacúcha a mineralogické pomery ložísk. In *Stredné Slovensko I*. Banská Bystrica: Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici, s. 177-197.

¹⁴⁵ V súčasnosti je voda v prameni charakterizovaná ako studená, slabo mineralizovaná, hydrouhlíčanovo-chloridová, sodná, uhličitá kyselka so zvýšeným obsahom kyseliny boritej. Výdatnosť prameňa je v literatúre udávaná na 1,5 l min.⁻¹. Pri meraní v septembri 2003 bola výdatnosť prameňa 0,95 l min.⁻¹ a v decembri 2003 1,1 l min.⁻¹. Teplota vody je 8,8 °C. Celková mineralizácia je 1907,61 mg.l⁻¹, CO₂ 2500 mg.l⁻¹.

¹⁴⁶ KOLEKTÍV, 2002: Bacúch, Boca od jedného otca. Bacúch: Občianske združenie Ramža, s. 25.

¹⁴⁷ Archív Horehronského múzea v Brezne, Zbierka obrazov a kresieb, G. K. Zechenter-Laskomerský: Bacúch – Kyslá voda a kúpeľ 1838.

¹⁴⁸ KOLEKTÍV, 2002: *Bacúch, Boca...*, s. 25.

Stavebný rozsah kúpeľov potvrdzuje aj Božena Němcová, ktorá ich navštívila počas svojich potuliek Horehroním v auguste a septembri 1855. V tomto období bývala na fare v Hornej Lehote, kde bol jej hosťiteľom evanjelický a. v. kňaz a spisovateľ Samo Chalupka (*1812 – †1883). Bola to jej posledná, štvrtá návšteva Slovenska.

Aj keď oficiálnym dôvodom jej cesty bola rekonvalescencia po dlhej chorobe,¹⁴⁹ v skutočnosti išlo o únik z chudoby a pražskej reality. Výlet tiež spojila so zberom materiálov, ktoré sa stali podkladmi pre knihy *Chýše pod horami* (1858)¹⁵⁰ a *Kraje a lesy na Zvolensku* (1859).¹⁵¹ V týchto dielach popisovala krajinu, ľud a život v Nízkych Tatrách, ktoré jej učarovali. Jej hlavným sprievodcom po južnom úpätí Nízkych Tatier bol G. K. Zechenter-Laskomerský,¹⁵² čo spomína aj vo svojom životopisnom diele.¹⁵³ Je zrejmé, že Němcová poznala a osobne navštívila mnohé nízkotatranské obce, ale túry do pohoria pravdepodobne vzhľadom k zlému zdravotnému stavu nepodnikala. Krajinu pod Ďumbierom poznala len z výhľadov dostupných povozom a z rozprávania miestnych obyvateľov.

O samotnom Ďumbieri vo svojom diele *Chýše pod horami* napísala: „... Ďumbier, ten najvyšší, s tou plešivou hlavou; bol som tam s dedom, jaj, ale je strmo tam hore; musíš tu pokolinsko, tú štvornožky a ba aj hadmo lezti, a nič ti tu, ňu dubu ni buku, ľan skala a kosodrevina, ale vidieť ich veru do pol sveta. Nuž a tam, hľa, pod Ďumbierom je hora Baba, a hen tam Magura, Peklo, Čertová, čo sa ide cez ňu do Liptovskej, a hen tá čierna je Kráľov laz; a tie menšie sú Okošené, Hrádok, Muchovo, čo sú naše salaše, a tuto za kostolom je Brezina, tam budú páliť Jána.“¹⁵⁴

O vzhľade a fungovaní kúpeľov uviedla niekoľko postrehov z pohľadu návštevníčky aj v diele *Kraje a lesy na Zvolensku*, ktoré vyšlo tlačou v roku 1859: „Štvrť hodiny za Bacúchom, v úžine na rozhraní stolíc Liptovskej, Gemerskej a Zvolenskej, pri päte porastenej hory, je kyselka a pri nej kúpeľ. Kúpeľ je chatrná len, ale

¹⁴⁹ FELDEK, Ľ. 2020: Božena Němcová, Samo Chalupka a rozprávka. In *Božena Němcová a Slovensko (200 let od narození)*, Praha: Slovensko-český klub, s. 70.

¹⁵⁰ NĚMCOVÁ, B. 1858: *Chýše pod horami*. In *Máj, Jarní almanach na rok 1858*, Praha: H. Dominikus, s. 225-284.

¹⁵¹ Toto dielo vyšlo v roku 1859 v časopise *Živa* v troch častiach: NĚMCOVÁ, B. 1859: *Kraje a lesy na Zvolensku*. *Živa, Časopis přírodnický*, roč. VII, svazek 1, s. 1-13; NĚMCOVÁ, B. 1859: *Kraje a lesy na Zvolensku II*. *Živa, Časopis přírodnický*, roč. VII, svazek 2, s. 97-108; NĚMCOVÁ, B. 1859: *Kraje a lesy na Zvolensku III*. *Živa, Časopis přírodnický*, roč. VII, svazek 3, s. 166-178.

¹⁵² Podrobne sú cesty B. Němcovej po Slovensku, vrátane Horehronia a Nízkych Tatier, spracované v prácach: HALUZICKÝ, B. 1952: *Božena Němcová a Slovensko*. Bratislava: Tatran, 341 s.; KOLEKTÍV, 1962: *Hore Hronom – cestami Boženy Němcovej*. Brezno: Horehronské múzeum v Brezne, 24 s.

¹⁵³ ZECHENTER-LASKOMERSKÝ, G., K. 1974: *Päťdesiat rokov slovenského života I*. Bratislava: Tatran, 403 s.

¹⁵⁴ NĚMCOVÁ, 1858: *Chýše pod horami...*, s. 245, 246.

voda je veľmi dobrá, studená ako ľad a taká silná, že sa oči zalievajú, ako jej pohárík vypije, a človek je potom v stave klince stráviť. V malom drevenom stavení sú kúpele pre dve osoby a pred stavením je murované veľké ohnisko, strechou prikryté, kde si môžu uvariť hostia, čo sa im páči, napríklad guláš na kotlíku, čo si priniesli so sebou mäso, slaninku a cibuľu, lebo v dedinke by nedostali okrem čierneho chleba, soli, kyslého mlieka a zemiakov ničoho, a to by museli prísť, keď nie sú ženy v poli, lebo v taký deň je v dedine ako po vymretí. O drevo na oheň nie je núdza, starý Petráš, gazda kúpeľov, prinesie celé jedliny a nakladie ich na oheň, aby veľmi vysoko horel. Povyše kúpeľa je kyselka. Keď som tam bola, bol v studničke nový kadlub, a starý kadlub, hrdzavou usadlinou pokrytý, miestami vyštiepený, ležal neďaleko pohodený. Starý Petráš nám povedal, že to bol tiež smrekový kadlub, a že bola podľa svedectva starých ľudí 130 rokov tá kyslá voda ním zavrúbená.¹⁵⁵

O stave kúpeľov, o jedinečnej krajine v doline Bacúšskeho potoka pri miestnom tajchu, ale predovšetkým o charakteristike a kvalitách minerálnej vody v danom období písal vo svojom životopisnom diele Päťdesiat rokov slovenského života aj G. K. Zechenter-Laskomerský: „Keď sa už pri Bacúchu bavím, nechcem pominúť i znamenitú kyslú vodu. Je pri nej i malý kúpeľ s dvoma vaňami. Pre skúpy prítok tejto znamenitej vody sa vaňové kúpele chystajú len poriadku. V nedeľu a vo sviatok vyčerpá vodu húfne dochodiaci okolitý ľud až po samé dno dva kadluby. Keď človek dúškom hodný pohár vychlipne, nuž voda reže na jazyk a oči slzami zabehnú. Ona občerství, ale viac pitá, zapeká. Večer na prázdny žalúdok asi za sklenicu pitá, pôsobí v noci práve tak ako nevykysnuté pivo. Pochádza to z veľkého množstva vyvinutého slobodného uhlíka, ktorý sa vyvinuje celou cestou krvobehu a potom ešte v mechúri. Pretože občerství a zapeká, veľmi dobre účinkuje pri slabých na črevá, bechačkou trápených, pri bledej nemoci, ale zle slúži plnokrvným, alebo práve na srdce chorým. Voda zohrievaná na kúpeľ vyparením stráca uhlík, ostane železo, hrdza, a tá na žltó farbí bielizeň. K tomu čisté povetie, svieži prievan dolinou, hučiaci poskakujúci potok, krásne okolité lesy a pitie tejto vody netušene napomáhajú troenie žalúdka. Vzdialenosť kyslej vody od Bacúcha je asi na dobrú štvrt hodinu. Dopočul som, že v novších časoch utvoriac pri Kyslej tajch na plavenie dreva, spätili potok, a týmto povýšením sladkej vody ona kdesi prenikla do prameňov minerálnej vody a ju – na jej úkor – značne rozriedila.“¹⁵⁶

Minerálna voda z prameňa, do ktorej sa niekedy mohla primiešať aj voda z Bacúšskeho potoka, sa zohrievala v železných kotloch na ohnisku pred kúpeľnou budovou. Pre lepšiu arómu sa do nej pridávali mladé smrekové výhonky. Zohriata

¹⁵⁵ NĚMCOVÁ, 1859: *Kraje a lesy na Zvolensku II...*, s. 106, 107.

¹⁵⁶ ZECHENTER-LASKOMERSKÝ, 1974: *Päťdesiat rokov slovenského...*, 403 s.

sa potom preniesla do dvoch kadí umiestnených v drevenej kúpeľnej budove, kde sa využívala ako kúpeľ.¹⁵⁷

V roku 1865 získal od erára prenájom kúpeľov na dva roky Ondrej Petráš. Zrejme mohlo ísť o tú istú osobu, ktorú spomínala B. Němcová ako „starý Petráš, gazda kúpeľov“.¹⁵⁸ Prípadne vzhľadom k jeho pomenovaniu „starý“ sa mohlo jednať o syna či člena jeho rodiny. Do nájomnej dohody bol zapracovaný aj inventár. Súčasťou kúpeľov bol drevený kúpeľný domček (zrub), v ktorom sa nachádzali dve samostatné miestnosti a jedna predizba. Zariadenie tvorili 1 drevený stôl v predizbe, 1 liatinový ohrievací kotol a 4 dvere bez zámok so železnými pántami.¹⁵⁹ Kúpele postupne chátrali a zanikli. V období prvej Československej republiky sa minerálna voda plnila a predávala vo fľašiach opatrených etiketou s analýzou vody.¹⁶⁰

Záver

Sledujúc počiatky cestovného ruchu na našom území v 18. storočí musíme konštatovať, že spočíval takmer výlučne v študijných či vedeckých cestách úzkej skupiny domácich a najmä európskych vzdelancov, ktorých lákalo bádanie priamo v teréne, predovšetkým v najvýznamnejších banských lokalitách vtedajšieho sveta ležiacich na území dnešného Slovenska (Západných Karpát).¹⁶¹ Mnohé z týchto ciest smerovali aj do Nízkych Tatier. Cestovanie v tom čase malo len veľmi málo spoločné s oddychom a potešením a muselo byť nevyhnutne legitimizované nejakými vážnejšími, užitočnejšími, praktickejšími či zmyslupnejšími cieľmi (motívmi) preferovanými v danom dejinnom období.

Nízke Tatry sú vhodným príkladom rozvoja cestovania (predovšetkým vedeckých ciest) od 16. storočia, nástupu pionierskeho cestovného ruchu v 18. resp. 19. storočí a príkladom vzniku moderného cestovného ruchu a turistiky od konca 19. storočia, ale predovšetkým v 20. storočí. Na prelome 19. a 20. storočia však začali strácať dych oproti iným oblastiam Slovenska, predovšetkým oproti Vysokým Tatrám. Potom ako bola postavená prvá útulňa na Ďumbieri v roku 1902 sa turistická infraštruktúra prestala budovať na viac ako tri dekády. Aj táto prvá chata po 15 rokoch prestala plniť svoju funkciu.

¹⁵⁷ ŠPÁNIK, K. 1996: Zaujímavosti Horehronia. *Krásky Slovenska*, roč. 73, č. 9-10, s. 30-31.

¹⁵⁸ NĚMCOVÁ, B. 1859: *Kraje a lesy na Zvolensku II...*, s. 107.

¹⁵⁹ SBA BŠ, f. LUBr, fas. 20, sp. č. 772/1865.

¹⁶⁰ LONGAUER, F. 1942: Staré banské osady Bacúch a Boca. *Krásky Slovenska*, roč. 21, č. 8, s. 169-175.

¹⁶¹ RYBÁR, P. – HRONČEK, P. 2017: Mining Tourism and the Search for its Origins. *Geotourism*, 2017, č. 4-5, s. 27-66.

Dialo sa tak aj napriek tomu, že z oboch strán pohoria v údoliach Váhu, resp. Hrona bola vybudovaná železnica, ale dlhé bočné doliny spôsobovali d'aleký a komplikovaný prístup na jeho hrebeň. Dovtedy bol rozmach cestovného ruchu v pohorí založený na výveri minerálnych prameňov s výnimkou Demänovskej ľadovej jaskyne. Práve pramene a pri nich existujúce historické kúpele iniciovali počiatky moderného cestovného ruchu. Jeho kúpeľná forma bola v Nízkych Tatrách dominantnou, a tak ako sme popísali, v minulosti fungovali kúpele v Korytnici, Železnom, Liptovskom Jáne, Hornej Lehote a v Bacúchu. Na prelome 19. a 20. storočia zanikli kúpele z južnej strany (Horná Lehota, Bacúch). Zo severnej strany v tomto období stále fungovali aspoň kúpele v Korytnici, Železnom a vo Svätom Jáne. Tieto však nedokázali v prvých desaťročiach 20. storočia plnohodnotne naštartovať moderný cestovný ruch v Nízkych Tatrách a v priebehu niekoľkých desaťročí postupne upadli (Korytnica) alebo úplne zanikli (Železné, Liptovský Ján).

Pod'akovanie

Štúdia bola spracovaná v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 1/0667/21 s názvom Environmentálne špecifiká životného prostredia vybraných montánných vodohospodárskych systémov na Slovensku.

Pramene

Archív Horehronského múzea v Brezne, Zbierka obrazov a kresieb, G. K. Zechenter-Laskomerský: Bacúch – Kyslá voda a kúpeľ 1838.

CDSI I., č. 416, s. 304.

MOL DL, inv. č. 65255.

MNL, Zbierka máp, S 11 - No. 756.

SBA BŠ, f. LUBr, fas. 20, sp. č. 772/1865.

ŠA BB, f. NULo OUBr, administratívne spisy, 1889, inv. č. 175, šk. 6, č. s. 1.

ŠA BB, f. NULo OUBr, administratívne spisy, 1897, inv. č. 175, šk. 6, č. sp. 3.

ŠA Bytča, pobočka Liptovský Mikuláš, Zakladacia listina Liptovskej Lúžnej, inv. č. 1.

Literatúra

Anonym, 1863: Koritnicza. *Vasárnapi újság*, Évfolyam 10, Szám 25, 21. június 1863, s. 221-222.

Belius, M. 1736: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Tomus II. Viennae: Typis Johannis Petri van Ghelen, typographi caesarei, 587 s.

- Bel, M. 2013: *Trenčianska stolica*. TURÓCI, M. – NAGY, I. (eds.): prel. Imrich Nagy, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 448 s.
- Bel, M. 2014: *Liptovská stolica*. KORDOŠ, J., TURÓCI, M. (eds.): prel. Jozef Kordoš, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 391 s.
- Bel, M. 2016: *Turčianska stolica*. JURÍKOVÁ, E. – TURÓCI, M. (eds.): prel. Erika Juríková, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 412 s.
- Bel, M. 2017: *Zvolenská stolica*. NAGY, I., TURÓCI, M. (eds.): prel. Imrich Nagy, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 612 s.
- Bel, M. 2019: *Tekovská stolica*. TURÓCI, M. (ed.): prel. Jozef Kordoš, Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, 532 s.
- Bozalková, I., 1979: Staré banské práce na ložiskách Bacúcha a mineralogické pomery ložísk. In *Stredné Slovensko I*. Banská Bystrica: Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici, s. 177-197.
- Brown, E. 1673: *A brief Account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria etc. with forg. of habits and remark plan*. London, 168 s.
- Brown, E. 1980: *Cesta z Komárna do banských miest v Uhorsku a odtiaľ do Viedne*. Martin: Osveta, 52 s.
- Brtáň, R. 1969: Z turistických ciest Bottu a Dobšinského. *Krásy Slovenska*, roč. 46, č. 12, s. 454-473.
- Brückmann, F. E. 1740: *Epistola itineraria XCVII. Sistens Pannoniae aquae mineralis. Wolfenbuttelae*, 12 s.
- Fejér, G. 1829: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis V. 2*. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatus Ungaricae, s. 179-182.
- Feldek, Ľ. 2020: Božena Němcová, Samo Chalupka a rozprávka. In *Božena Němcová a Slovensko (200 let od narodení)*, Praha: Slovensko-český klub, s. 68-76.
- Haluzický, B. 1952: Božena Němcová a Slovensko. Bratislava: Tatran, 341 s.
- Heksch, A., F. 1881: *Illustrierter Führer durch die Karpathen und Oberungarischen Badeorte*. Wien, Pest, Leipzig: A. Hartlebens Verlag, 171.
- Hlavienka, J. – Urbanová, M. 2010: *Liptovský Ján: v skratke z dejín baníctva, turizmu a kúpeľníctva*. Liptovský Ján: Obec Liptovský Ján, 24 s.
- Houdek, I. 1953: *Nízke Tatry včera a dnes*. Bratislava: Cestovný ruch, zv. 3, 219 s.
- Hronček, P. – Gregorová, B. 2022: Fundamentálna charakteristika vedeckého výskumu v historickej geografii. In *Geografické štúdie*, Nr. 15, s. 8-28
- Hronček, P. – Gregorová, B. 2022: *Historická geografia: Antropogénne transformácie a využívanie vodných tokov v doline Hrona východne od Banskej Bystrice*. Banská Bystrica: Katedra geografie a geológie Fakulty prírodných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 141 s.
- Hučík, J. 2019: Svätajánske teplice. *Noviny z Jána*, roč. XLII, č. 2 s. 8-9.
- Hučková, D. 2017: Od reality k fantazijnej utópii: Hurbanove Korytnické poháriky. In KODAJOVÁ, D. – MACHO, P. a kol.: *Jozef Miloslav Hurban. Osobnosť v spoločnosti a reflexii*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 206-220.
- Hurban, J., M. 1847: Korytnické poháriky alebo Veselé chvíle nezdravého človeka. In *Almanach Nitra IV*, Skalica: Fraňo Xavier Škarničl a sin, s. 1-71.

- Hurban, J., M. 1983: Korytnické poháriky alebo Veselé chvíle nezdravého človeka. In HURBAN, J., M.: *Dielo I*. Bratislava: Tatran, s. 408-449.
- Husovská, Ľ. – Takátsová, J. 2002: *Slovensko – kúpele*. Bratislava: Príroda, 148 s.
- Kavuljak, A. 1955: *Historický miestopis Oravy*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 308 s.
- Kolář, F. a kol. 1998: *Politická elita meziválečného Československa 1918-1938*. Praha: Pražská edice, 302 s.
- Kolektív, 1962: *Hore Hronom – cestami Boženy Němcovej*. Brezno: Horehronské múzeum v Brezne, 24 s.
- Kolektív, 2002: *Bacúch, Boca od jedného otca*. Bacúch: Občianske združenie Ramža, 28 s.
- Kontúr, S. 2021: *Z Ružomberka do Korytnice. Dejiny miestnej železnice a kúpeľov do roku 1918*. Prešov: Graphics Studio, s. r. o., 360 s.
- Kostelník, M. 2022: *Zaniknuté kúpele*. Bratislava: Dajama, 160 s.
- Križka, A. 1956: *Donovaly - Korytnica; turistické a rekreačné strediská*. Martin: Osveta, 90 s.
- Kušík, M. – Marsina, R. (eds.) 1959: *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 125-150.
- Longauer, F. 1942: Staré banské osady Bacúch a Boca. *Krásky Slovenska*, roč. 21, č. 8, s. 169-175.
- Mrázek, V. – Pohorecký, A. 1920: *Almanach lázeňský republiky Československé*. Praha: Tiskem dra E. Grégra a syna, 196 s.
- Múlik, J. 1981: *Dejiny kúpeľov a kúpeľníctva na Slovensku*. Martin: Osveta, 187 s.
- Němcová, B. 1858: Chýše pod horami. In *Máj, Jarní almanach na rok 1858*, Praha: H. Dominikus, s. 225-284.
- Němcová, B. 1859: Kraje a lesy na Zvolensku II. *Živa, Časopis přírodnický*, roč. VII, svazek 2, s. 97-108.
- Němcová, B. 1859: Kraje a lesy na Zvolensku III. *Živa, Časopis přírodnický*, roč. VII, svazek 3, s. 166-178.
- Němcová, B. 1859: Kraje a lesy na Zvolensku. *Živa, Časopis přírodnický*, roč. VII, svazek 1, s. 1-13.
- Országh-Hviezdoslav, P. (bez udania roku): *Korešpondencia P. O. Hviezdoslava so Svetozárom Hurbanom Vajanským a Jozefom Škultétyom. List č. 37. Hviezdoslav – Vajanskému zo 4. augusta 1885*. Dostupné na: <http://zlatyfond.sme.sk>.
- Piker, J. B. 1750: *Topographia magni regni Hungariae*. Viennae: Leopold Joannis Kaliwoda, 590 s.
- Pišút, M. a kol. 1984: *Dejiny Slovenskej literatúry*. Bratislava: Obzor, 902 s.
- Podolan, P. 2020: Jozef Miloslav Hurban v ohrození života a zdravia. In *Štúdie k jubileu Jozefa Miloslava Hurbana*. In *Historia nova 18*. Bratislava: Stimul, s. 25-75.
- Podolan, P. 2021: Jozef Miloslav Hurban a liečenie. In GOGOLA, M. – MESIAR-KIN, A. – DANIŠ, M. (eds.): *Endémie, epidémie a pandémie v dejinách*. Zborník vydaný k životnému jubileu Vojtecha Ozorovského. *Historia Medicinae Slovaca VI*. Bratislava: HLBINY, s. 182-192.

- Rebro, A. 1974: Juraj Wernher a jeho dielo. In WERNHER, J. 1974: *O podivuhodných vodách Uhorska*. Preložil J. Košecký. Martin: Osveta, s. 71-84.
- Rebro, A. 1983: *S Matejom Belom o kúpeľoch a minerálnych vodách*. Bratislava: ALFA, 211 s.
- Rebro, A. 1996: *Vzácne a obdivuhodné vody Slovenska*. Piešťany: Balneologické múzeum v Piešťanoch, 182 s.
- Rybár, P. – Hronček, P. 2017: Mining Tourism and the Search for its Origins. *Geotourism*, 2017, č. 4-5, s. 27-66.
- Semotanová, E. – Chromý, P. – Kučera, Z. 2018: *Historická geografie. Tradice a modernita*. Praha: Historický ústav ČAV v Prahe, 256 s.
- Semotanová, E. 2002: *Historická geografie českých zemí*. Praha: Historický ústav AV ČR, 279 s.
- Svätajánske Teplice v Liptovskom Jáne. In *Kúpele*, č. 5, roč. 2008, 12. 5. 2008, dostupné na: <https://www.kupele.herba.sk/asopis-kupele-v-roku-2008/12-5-2008/160-svatojanske-teplice-v-liptovskom-jane>.
- Szentiványi, M. 1981: *O podivuhodných silách a vlastnostiach vôd*. Bratislava: Alfa, 89 s.
- Szentiványi, M. 1689: De admirandis virtutibus et proprietatibus lacuum, fontium, fluviorum aliarumque aquarum, quae tum alibi, tum praesertim in regionibus, augustissimae domui Austriacae subjectis, ac signate in regno Hungariae, reperuntur. Pars Prima. In SZENTIVÁNYI, M.: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea*, Trnava, s. 320-345.
- Szentszéchy, I. 1923: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, s. 418, č. 1360.
- Šípoš, J. 1993: *Slovenské kúpele. Korytnica*. Martin: Osveta, 342 s.
- Špánik, K. 1996: Zaujímavosti Horehronia. *Krásky Slovenska*, roč. 73, č. 9-10, s. 30-31.
- Tibenský, J. – Hrochová, M. – Maurerová, M. 1976: *Bibliografia prírodovedných, lekárskejších a technických vied na Slovensku do roku 1850*. Martin: Matica Slovenská, 722 s.
- Tibenský, J. – Urbancová, V. 2003: *Slovensko očami Európy 900 – 1850*. Bratislava: Academic electronic press, 327 s.
- Tibenský, J. 1992: Údaje o živote ľudu na Slovensku v cestopisných črtách nemeckého polyhistora Franza E. Brückmanna z roku 1724. *Slovenský národopis*, roč. 40, č. 1, s. 84-90.
- Ullman, F. 1858: Lucski und Koritnica. *Zeitschrift für Natur und Heilkunde und Ungarn*, IX. Jahrgang, No. 40, s. 313-315.
- Vítek, P. – Churý, S. – Veselovský, M. 2004: *Liptovská Lúžna. História obce*. Liptovský Mikuláš: Typopress, 184 s.
- Vítek, P. 2015: *František Wisner z Morgensternu, jeho pôvod a potomkovia*. Ružomberok: Liptovské múzeum v Ružomberku, 47 s.
- Wachtel, D. 1859: *Ungarns Kurorte und Mineralquellen*. Oedenburg: In Commission bei Seyring & Henricke, 475 s.
- Wernher, J. 1551: *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum*. Wien, 20 s.

Wernher, J. 1974: O podivuhodných vodách Uhorska. Preložil J. Košecký. Martin: Osveta, 86 s.

Zechenter-Laskomerský, G., K. 1974: *Päťdesiat rokov slovenského života I.* Bratislava: Tatran, 403 s.

Žalčík, J. 1981: *Donovaly – Korytnica.* Bratislava: Šport, 1981, 75 s.

Prijaté: 10. 03. 2023

Akceptované: 23. 08. 2023

ZACHOVÁVANIE KULTÚRNEHO A PRÍRODNÉHO DEDIČSTVA Z HĽADISKA CESTOVNÉHO RUCHU PROSTREDNÍCTVOM EKROKSEV ASPEKTOV

PRESERVE OF CULTURAL AND NATURAL HERITAGE IN TERM OF TOURISM THROUGH ECDECSEE ASPECTS

Oľga Slobodníková

*Slovenská agentúra životného prostredia, Tajovského 28,
974 01 Banská Bystrica, Slovensko, e-mail: olga.slobodnikova@sazp.sk*

Abstract: *Tourists like to discover new locations, objects and are excited to visit different places and see peculiar objects, but also to learn remarkable information about them. In order to be able to participate in the adherence of cultural and natural heritage, one of the ways is to apply the key aspects that evinced in sustainable tourism, namely: the economic, development, cultural, social, environmental and educational aspect (EcDeCSEE). All these aspects result from the basic thesis of tourism which are a sustainability and adherence of cultural and natural heritage for future generations. At the same time, adherence of heritage goes hand in hand with strengthening the local economy, creating jobs, raising the standard of living of residents, socializing, raising environmental awareness and education. In this paper, we focus on the possibilities of adherence cultural and natural heritage through the economic, development, cultural, social, environmental and educational aspect within the framework of sustainable tourism.*

Key words: *tourism, cultural and natural heritage, economic, development, society, environmental and educational aspects*

Úvod

Slovensko a jeho kultúrne a prírodné dedičstvo je lákadlom pre domácich a zahraničných návštevníkov. Na malom území, akým je Slovensko, je možné nájsť osobité prírodné zaujímavosti, historické pamiatky, bohatú kultúru, zvyky, tradície, zaujímavú architektúru, autentickú gastronómiu i významné osobnosti z minulosti a súčasnosti.

Slovensko je geograficky a kultúrne rozmanité, je to výnimočná krajina. A práve kultúrne a prírodné dedičstvo je stále vzácnejšie a unikátne nielen pre miestnych obyvateľov, ale aj pre domácich a zahraničných návštevníkov. Turisti radi spoznávajú nové lokality a objekty, a sú nadšení nielen z toho, že navštívili rôzne miesta a videli svojrázne objekty, ale že sa tiež o nich dozvedeli pozoruhodné informácie.

Jednou z ciest ako je možné participovať na zachovávaní kultúrneho a prírodného dedičstva je aplikovanie kľúčových aspektov, ktoré sa prejavujú v cestovnom ruchu a udržateľnom rozvoji. Ide o aspekt **ekonomický, rozvojový, kultúrny, sociálny, environmentálny a vzdelávací** (skratka EkRoKSEV).

Všetky tieto aspekty vyplývajú zo základnej tézy udržateľného cestovného ruchu a udržateľného rozvoja, ktorou je udržateľné využívanie a zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva pre ďalšie generácie. Zároveň so zachovávaním dedičstva ide ruka v ruku o posilňovanie miestnej ekonomiky, tvorbu pracovných miest, zvyšovanie životnej úrovne obyvateľov, socializáciu, zvyšovanie environmentálneho povedomia i vzdelávanie. Cieľom príspevku je ukázať možnosti zachovania kultúrneho a prírodného dedičstva prostredníctvom ekonomického, rozvojového, kultúrneho, sociálneho, environmentálneho a vzdelávacieho aspektu v rámci cestovného ruchu i udržateľného rozvoja.

Vymedzenie pojmov

Kultúrne dedičstvo a prírodné dedičstvo

Pojem kultúrne a prírodné dedičstvo sa vyvinul v dôsledku historických procesov. Ich vnímanie a definície sa v rámci spoločenského vývoja dopĺňajú. Koncepcia kultúrneho a prírodného dedičstva vychádza z historicky sa meniacich hodnotových systémov. Tieto hodnoty uznávajú rôzne skupiny ľudí, a myšlienky vyvinuté a prijaté týmito rôznymi skupinami, vytvárajú rôzne kategórie kultúrneho a prírodného dedičstva, napr. svetové dedičstvo, európske dedičstvo, národné dedičstvo.

Existuje viac definícií kultúrneho a prírodného dedičstva, ktoré vychádzajú predovšetkým z *Dohovoru o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva* (UNESCO, 2023), ktorý bol prijatý v Paríži v r. 1972. Na Slovensku je kultúrne a prírodné dedičstvo tiež zakomponované v deklaráciách, nariadeniach, či zákonoch (*Deklarácia NR SR o ochrane kultúrneho dedičstva z r. 2001*¹⁶²; *Zákon č.*

¹⁶² Ministerstvo kultúry (2023)

27/1987 Zb. o štátnej pamiatkovej starostlivosti¹⁶³; Zákon č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu¹⁶⁴; Zákon č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny¹⁶⁵ a ďalšie).

Spoločným menovateľom je zachovávanie a ochrana kultúrneho a prírodného dedičstva pre súčasné i budúce generácie, kategorizácia, vymedzené lokality a inštitucionálne zabezpečenie. Z týchto atribútov vychádza Dohovor o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva (ďalej v texte používame pojem „Dohovor“) a Odporúčanie o ochrane kultúrneho a prírodného dedičstva na národnej úrovni, ktoré prijala Generálna konferencia UNESCO 16. novembra 1972 (ďalej v texte používame pojem „Odporúčanie“).

Podľa UNESCO (2023a) **kultúrne dedičstvo** tvoria hmotné a nehmotné hodnoty, ktoré sú nenahraditeľným bohatstvom štátu a jeho obyvateľov. Toto dedičstvo je dokladom vývoja spoločnosti, filozofie, náboženstva, vedy, techniky, umenia, vzdelanostnej a kultúrnej úrovne národa. Kultúra je nielen hnacou silou, ale aj prostriedkom udržateľného rozvoja.

Na základe „Odporúčaní“ sa podľa UNESCO považujú za kultúrne dedičstvo:

- 1. Pamiatky:** architektonické diela, diela monumentálneho sochárstva a maliarstva vrátane jaskynných obydlí a nápisov a prvky, skupiny prvkov alebo stavieb mimoriadnej hodnoty z hľadiska archeológie, histórie, umenia alebo vedy;
- 2. Skupiny budov:** skupiny samostatných alebo spojených budov, ktoré majú pre svoju architektúru, svoju homogénnosť alebo svoje miesto v krajine osobitnú hodnotu z hľadiska histórie, umenia alebo vedy;
- 3. Lokality:** topografické objekty, spojené diela človeka a prírody, ktoré majú osobitnú hodnotu z dôvodu ich krásy alebo záujmu z archeologického, historického, etnologického alebo antropologického hľadiska.

Väčšina definícií kultúrneho dedičstva vychádza z vyššie uvedených atribútov „Dohovoru“ a „Odporúčaní“. Napr. Garrod, Fyall (2000), Vecco (2010), Willis (2014), Braumann (2015), Houlbrock (2017), Braumann, Gfeller (2021), Frey, Bri-viba (2023).

Podľa Willis (2014) sú kultúrnym dedičstvom hmotné artefakty a nehmotné znaky a atribúty spoločnosti zdedené po minulých generáciách. Hmotné artefakty zahŕňajú umelecké diela (výtvarné, sochárske, maliarske, hudobné, literárne a

¹⁶³ Slov-lex (2023a)

¹⁶⁴ Slov-lex (2023b)

¹⁶⁵ Slov-lex (2023c)

iné), historické monumenty, ako aj budovy, pamiatky, historické, geografické a archeologické lokality, zatiaľ čo nehmotné atribúty zahŕňajú spoločenské zvyky, tradície a praktiky často založené na estetických a duchovných presvedčeniach a ústnych tradíciách. Nehmotné atribúty spolu s hmotnými artefaktmi charakterizujú a identifikujú osobitosť spoločnosti.

Na Slovensku tvoria *hmotnú hodnotu kultúrneho dedičstva* predovšetkým pamiatky, objekty, artefakty, archívne dokumenty bez ohľadu na spôsob zaznamenania informácie, historické knižničné dokumenty a fondy, diela písomníctva, scénografie, kinematografie, televíznej a audiovizuálnej tvorby, zbierky múzeí a galérií, diela výtvarného, úžitkového a ľudového umenia, dizajnu, architektonické objekty, urbanistické súbory, archeologické nálezy a lokality, objekty ľudového staviteľstva, pamiatky výroby, vedy a techniky, historické záhrady, parky a kultúrna krajina. Nehmotnou hodnotou kultúrneho dedičstva sú najmä jazykové a literárne prejavy šírené ústne alebo zvukovými nosičmi, diela dramatického, hudobného a tanečného umenia, zvyky a tradície, historické udalosti, zemepisné, katastrálne a miestne názvy (Ministerstvo kultúry, 2023).

Osobitnú kategóriu tvoria pamiatky a pamiatkové územia, ktoré sú zapísané v *Zozname svetového dedičstva UNESCO* a vedené ako pamiatky európskeho dedičstva. Na Slovensku sú to tieto *kultúrne lokality*: 1. Banská Štiavnica a technické pamiatky okolia, 2. Levoča, Spišský hrad a pamiatky okolia, 3. Rezervácia ľudovej architektúry Vlkolíneč, 4. Historické jadro mesta Bardejov, 5. Drevené chrámy v slovenskej časti Karpatského oblúka, 6. Hranice Rímskej ríše – Dunajský Limes (západný segment) – spoločná lokalita s Nemeckom a Rakúskom; a *prírodné lokality*: 1. Jaskyne Slovenského krasu a Aggteleckého krasu – spoločná lokalita s Maďarskom, 2. Staré bukové lesy a bukové pralesy Karpát a iných regiónov Európy – spoločná lokalita s Nemeckom, Ukrajinou, Rakúskom, Albánskom, Belgickom, Bulharskom, Chorvátskom, Talianskom, Rumunskom, Slovinskom a Španielskom.

Ústredný portál verejnej správy (ÚPVS) slovensko.sk¹⁶⁶ (2023) uvádza pod pojmom *nehmotné kultúrne dedičstvo* ústne tradície a prejavy vrátane jazyka (reči) ako prostriedku nehmotného kultúrneho dedičstva; interpretačné umenie; spoločenské zvyky, rituály a slávnostné udalosti; poznatky a obyčaje súvisiace s miestnym regiónom, kultúrou, prírodou, históriou a vesmírom; tradičné remeselníctvo, resp. proces výroby remeselných produktov. Nehmotné kultúrne dedičstvo znamená tiež postupy, stvárnenia, prejavy, poznatky, schopnosti, ako aj nástroje,

¹⁶⁶ ÚPVS slovensko.sk (2023): <https://www.slovensko.sk/sk/agendy/agenda/nehmotne-kulturne-dedicstvo>

predmety, artefakty a s nimi spojené kultúrne miesta, ktoré spoločenstvá, skupiny a v niektorých prípadoch jednotlivci pokladajú za súčasť svojho kultúrneho dedičstva. Súčasťou zachovávaní a ochrany nehmotného kultúrneho dedičstva je ochrana talentu a zručnosti tvorcov kultúrnych hodnôt v profesiách a činnostiach, ktorých výsledkom nie je hmotný produkt, ale spravidla zvukové, hudobné, slovné a obrazové dielo.

Európska únia (2023) vníma *európske kultúrne dedičstvo ako bohatú a rozmanitú mozaiku kultúrnych a tvorivých prejavov. Je to dedičstvo predchádzajúcich generácií Európanov a zároveň dedičstvo pre tých, ktorí prídu po nás.* Do kultúrneho dedičstva EÚ zaraduje pamiatky, architektonické diela a archeologické náleziská, múzeá, umelecké diela, historické mestá, krajinné štruktúry, literárne, hudobné a audiovizuálne diela a znalosti, zvyklosti a tradície európskych občanov, zručnosti, postupy (metódy), vedomosti a prejavy ľudskej tvorivosti. Súčasťou kultúrneho dedičstva sú aj zbierky uchovávané a spravované verejnými a súkromnými orgánmi (ako sú múzeá, knižnice a archívy) a filmové dedičstvo. Európske kultúrne dedičstvo je spoločným zdrojom spomienok, porozumenia, identity, dialógu, súdržnosti a tvorivosti. Zahŕňa široké spektrum zdrojov zdedených z minulosti vo všetkých formách a aspektoch.

Za oblasť kultúrneho a prírodného dedičstva si zodpovedá v prvom rade každý štát a jeho regionálne a miestne orgány, avšak Európska únia pomáha zachovávať, chrániť a zvelaďovať toto dedičstvo prostredníctvom príslušných politik a programov.

Podobne ako sa v definíciách dopĺňa téma kultúrneho dedičstva o nové prístupy a objekty, tak je to aj v prípade **prírodného dedičstva**. Väčšina autorov vychádza z definície prírodného dedičstva podľa UNESCO (2023b): *prírodné dedičstvo zahŕňa prvky a lokality krajinnnej sféry, ktoré vytvorila príroda, pričom majú geografický, biologický, geologický, estetický, historický, vedecký alebo spoločenský význam alebo inú osobitnú hodnotu pre súčasné ako aj pre budúce generácie. Ide o lokality zložené z geografických, geologických alebo biologických útvarov alebo skupiny takýchto útvarov s výnimočnými hodnotami z hľadiska estetiky, ochrany alebo vedy.*

Prírodné dedičstvo predstavuje prírodné prvky a vymedzené lokality, ktoré sú cenné z hľadiska prírodných krás, vedy a ochrany. Môže ísť o živé prvky alebo aj o neživé, ktoré sa nachádzajú na verejnom alebo súkromnom priestranstve (UNWTO, 2023b; LowInside, 2023). V podobnom kontexte uvádzajú definície napr. Garrot, Fyall (2000); McNamara, Prideaux (2010); Ferreira (2012); Koch, Gillespie (2022); Stilling, Braae (2023).

UNESCO (2023b, 2023c¹⁶⁷) za „prírodné dedičstvo“ považuje:

- 1. Prírodné prvky** pozostávajúce z fyzických (hmotných) a biologických útvarov alebo skupín takýchto útvarov, ktoré majú osobitnú hodnotu z estetického alebo vedeckého hľadiska.
- 2. Geologické a geografické¹⁶⁸ útvary** a presne vymedzené oblasti, ktoré tvoria biotopy druhov zvierat a rastlín, cenných alebo ohrozených, s osobitnou hodnotou z hľadiska vedy alebo ochrany.
- 3. Prírodné lokality** alebo presne vymedzené prírodné oblasti s osobitnou hodnotou – z hľadiska vedy, ochrany alebo prírodných krás, alebo vo vzťahu k spojeniu diel človeka a prírody.

Z množstva dokumentov, ktoré zastrešuje európske prírodné dedičstvo spomenieme *Naturu 2000*. Je to európska sústava chránených území, ktorú členské štáty Európskej únie vyhlasujú na zachovanie najcennejších a ohrozených druhov a biotopov Európy. *Natura 2000* tvoria: (1) chránené vtáčie územia (CHVÚ) vymedzené podľa smernice o ochrane voľne žijúceho vtáctva (smernica Európskeho parlamentu a Rady 2009/147/ES z 30. novembra 2009 o ochrane voľne žijúceho vtáctva – kodifikované znenie) a (2) územia európskeho významu (ÚEV) vymedzené podľa smernice o ochrane biotopov (smernica Rady 92/43/EHS z 21. mája 1992 o ochrane prirodzených biotopov a voľne žijúcich živočíchov a rastlín).

Zásady starostlivosti o biotopy a druhy európskeho významu v územiach európskeho významu sú novou dokumentáciou ochrany prírody a krajiny podľa § 54 ods. 4 písm. b) zákona č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny v znení neskorších predpisov.

Cestovný ruch a udržateľný cestovný ruch

Podobne ako pri vyššie uvedených pojmoch kultúrne dedičstvo a prírodné dedičstvo, tak aj pre cestovný ruch existuje viac definícií. Každá z nich prináša vlastné prístupy k výskumu, ktoré sa zhodujú v tom, že cestovný ruch je proces prebiehajúci v krajinskej sfére v priestore a čase za účelom regenerácie psychických a fyzických síl človeka mimo bydliska, väčšinou v jeho voľnom čase. Na priestorové vzťahy a väzby vznikajúce medzi cestovným ruchom a krajinnou sférou, resp. rekreačnou krajinou, poukazujú geografické definície, ktoré uvádza napr.

¹⁶⁷ Zdroj <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-protection-national-level-cultural-and-natural-heritage>

¹⁶⁸ Anglický výraz „physiographic“ zodpovedá slovenskému ekvivalentu „geografický“, „fyzicko-geografický“.

Mariot (1983), Lauko a kol. (2014), Čuka (2011), Krogmann (2007), Matlovičová a kol. (2015), Chrastina a kol. (2020) a ďalší.

Ekonomické dopady spojené so spotrebou, ponukou, dopytom, cenami a ďalšími ekonomickými ukazovateľmi zdôrazňujú ekonomické definície. Sociologické upriamujú pozornosť na spôsoby trávenia voľného času a definície vychádzajúce z manažérskych koncepcií sú zamerané na aktérov v cestovnom ruchu. Cestovným ruchom (a aj kultúrnym a prírodným dedičstvom) sa zaoberá geografia, regionalistika, kulturológia, sociológia, ekonómia, história a ďalšie vedné disciplíny. Všetky majú spoločný predmet skúmania, ale každá ho skúma zo svojho pohľadu a vlastnými metodologickými prostriedkami. Preto má cestovný ruch interdisciplinárny charakter a výsledky jednej vednej disciplíny využívajú aj iné vedy, a tak obohacujú svoje poznanie. Uvádzame definície cestovného ruchu, ku ktorým sa prikláňame.

Cestovný ruch je podľa UNWTO (2023) hospodárske odvetvie, ktoré má v sebe ekonomický, spoločenský a kultúrny fenomén, ktorý zahŕňa pohyb ľudí do krajín alebo území mimo ich bydliska na osobné, obchodné alebo profesijné účely. Títo ľudia sa nazývajú návštevníci, pričom môžu byť turisti alebo výletníci; rezidenti alebo nerezidenti a cestovný ruch súvisí s ich aktivitami, z ktorých niektoré zahŕňajú výdavky na cestovný ruch.

Prikláňame sa k chápaniu cestovného ruchu podľa Mariota (1983) a Lauka a kol. (2014), ktorí pod cestovným ruchom rozumejú súbor činností zameraných na uspokojovanie potrieb súvisiacich s cestovaním po krajine (príp. po určitom cieľovom území) a pobytom osôb mimo miesta trvalého bydliska, zvyčajne vo voľnom čase za účelom oddychu, poznávania, kultúrneho a športového vyžitia, upevnenia zdravia a získania komplexného zážitku.

Udržateľný cestovný ruch (sustainable tourism) je podľa UNWTO (2023a) taký, ktorý zohľadňuje svoje súčasné aj budúce ekonomické, sociálne a environmentálne vplyvy, rieši potreby návštevníkov, hospodárstva, životného prostredia a domáceho obyvateľstva. Na základe tejto definície je udržateľný turizmus prostriedkom na ochranu a udržanie kultúrnych, prírodných, ekonomických, sociálnych a environmentálnych zdrojov (zásob) sveta a zároveň zabezpečuje, aby cestovný ruch využíval svoj potenciál ako nástroj na znižovanie chudoby a zvyšovanie životnej úrovne obyvateľstva.

V súvislosti s kultúrnym a prírodným dedičstvom sa prostredníctvom manažmentu rekreačných a turistických aktivít, v spolupráci so samosprávami, inštitúciami a miestnym obyvateľstvom, vytvárajú možnosti pre všetky zainteresované strany

s cieľom dosiahnuť ochranu a zachovávanie, hmotného a nehmotného kultúrneho dedičstva, prírodného dedičstva a zároveň doceliť udržateľný rozvoj.

Zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva prostredníctvom ekonomických, rozvojových, kultúrnych, sociálnych, environmentálnych a vzdelávacích (EkRoKSEV) aspektov z hľadiska cestovného ruchu

Cestovný ruch je jedno z odvetví hospodárstva, ktoré sprístupňuje kultúrne a prírodné dedičstvo verejnosti. Na jednej strane cestovný ruch umožňuje návštevníkom spoznávanie lokalít, objektov, prvkov a uvedenie si kultúrnych a prírodných hodnôt, na druhej strane sa v turistických regiónoch vytvárajú pracovné príležitosti, vyrábajú sa miestne produkty a poskytujú sa služby. Ak sú produkty a služby kvalitné, atraktívne a pre návštevníka potrebné a výnimočné, tak je o ne záujem a predávajú sa. Miestnym producentom ich výroby a poskytované služby robia dobrú reklamu a aj satisfakciu, destinácia sa viac dostáva do povedomia návštevníkov a stáva sa známejším nielen na regionálnej a národnej úrovni, ale aj na medzinárodnej.

S predajom produktov a služieb sa zvyšuje životná úroveň producentov, majiteľov firiem pôsobiacich v cestovnom ruchu, ako aj životná úroveň zamestnancov a miestnych obyvateľov. Avšak masový turizmus už môže narušiť každodenný život stálych obyvateľov, poškodiť krajinu, prírodu a kultúru, predovšetkým pamiatky.

Možnosti zachovávať kultúrne a prírodné dedičstvo, autentickosť a jedinečnosť lokalít, prírodných (so živými alebo neživými prvkami), ako aj hmotné a nehmotné kultúrne dedičstvo, v kontexte cestovného ruchu vnímame ako výzvu, ktorá sa môže naplniť práve prostredníctvom EkRoKSEV aspektov. Aby sme pochopili tieto aspekty, najskôr ich stručne charakterizujeme a uvedieme odporúčania na zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva z hľadiska cestovného ruchu.

Ekonomický a rozvojový aspekt

Ekonomický a rozvojový aspekt súvisí s trhom práce, s vytváraním nových pracovných profesií a pracovných činností, s počtom vzdelaných zamestnancov, s využívaním nových informačných a komunikačných technológií, zavádzaním inovácií, s kvalitným manažmentom, marketingom a ďalšími ekonomickými a rozvojovými faktormi, ktoré sa podieľajú na zvyšovaní životnej úrovne obyvateľov, konkurencieschopnosti miestneho regiónu a na spokojnosti obyvateľov a aktérov.

Odporúčania na zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva v rámci ekonomického a rozvojového aspektu z hľadiska cestovného ruchu:

- vytvoriť značku destinácie, originálnu ponuku a stavanie na lokálnosti;
- vytvoriť atmosféru ľudskej interakcie, čo je pridaná hodnota cestovného ruchu;
- vytvoriť atraktívne miestne produkty, služby a pobytové balíky pre návštevníkov, ktoré sú založené na jedinečnom kultúrnom a prírodnom dedičstve;
- vytvoriť značku, logo, slogan pre lokálny produkt a služby súvisiace s kultúrnym a prírodným dedičstvom a cestovným ruchom, ktoré budú identické k značke destinácie;
- presadzovať správny manažment, marketing a propagáciu kultúrneho a prírodného dedičstva a udržateľného cestovného ruchu v danom území, predovšetkým jeho kultúrnych, krajinných a prírodných jedinečností;
- uprednostňovať miestnych zamestnancov, podporovať zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva a rozvoj cestovného ruchu v regiónoch, a to aj v menej rozvinutých (zaostávajúcich) regiónoch, ak sú tam podmienky;
- podporovať kreativitu, ktorá sa stáva základným zdrojom ekonomického rozvoja a konkurenčnej výhody v mnohých krajinách. Ide o tzv. kreatívne ekonomiky a príkladom je Fínsko, Estónsko, Švajčiarsko, USA.

Kultúrny aspekt

Kultúrny aspekt súvisí s umením, spoločnosťou, hodnotami, identitou, zvykmi, tradíciami. Ide o súbor charakteristických duchovných, materiálnych, intelektuálnych a efektívnych vlastností, ktoré charakterizujú spoločnosť, skupinu alebo jednotlivcov. Ak si položíme otázku prečo kultúra existuje? A prečo ju ľudia vôbec vytvárajú, tak jedna z odpovedí je, že ju potrebujeme. Ide o tzv. duševnú a duchovnú potravu. Kultúra je s človekom komplexne spätá od jeho existencie. Nie nadarmo sa hovorí: *Aký človek, taká kultúra, aká kultúra, taký človek*. Kultúra vyjadruje našu inteligenčnú, emočnú, vzdelanostnú a duchovnú úroveň. Hovorí o nás, akí sme.

Odporúčania na zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva v rámci kultúrneho aspektu z hľadiska cestovného ruchu:

- zamerať sa na dialóg medzi návštevníkmi a poskytovateľmi služieb, na budovanie vzťahov s návštevníkmi, a to najmä rôznymi programovými aktivitami, ktoré podporujú zvedavosť návštevníka a autentický zážitok z poznávania kultúrneho a prírodného dedičstva;

- zabezpečovať ekonomickú udržateľnosť návštevníckych (turistických) bodov záujmu, aktivít a organizovaných podujatí so zreteľom na zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva, krajiny, miestneho regiónu a jeho obyvateľov;
- presadzovať zodpovednejší prístup aktérov a návštevníkov ku kultúre, histórii, religiozite, duchovným hodnotám, miestnemu regiónu, krajine, prírode, udržateľnosti a pod.;
- posilňovať dostupnosť informácií o kultúrnom a prírodnom dedičstve pre domácich a zahraničných návštevníkov, a to rôznymi formami propagácie, aplikáciami, informáciami na webových stránkach a marketingovými stratégiami s ohľadom na vek a cieľovú skupinu návštevníkov;
- zvyšovať kvalifikáciu svojich zamestnancov.

Sociálny aspekt

Tento aspekt sa týka ľudskej spoločnosti a javov, ktoré ju s ňou spájajú a vytvárajú.

V rámci zachovávanía kultúrneho a prírodného dedičstva, rozvoja cestovného ruchu i regiónu, ide o obyvateľov, návštevníkov, zamestnancov, podnikateľov, nezamestnaných, hendikepovaných, dobrovoľníkov a ďalších aktérov participujúcich na činnostiach súvisiacich so zachovávaním kultúrneho a prírodného dedičstva.

Odporúčania na zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva v rámci sociálneho aspektu z hľadiska cestovného ruchu:

- podnecovať a mobilizovať obyvateľov k participácii na zachovávaní kultúrneho a prírodného dedičstva, na rozvoji miestneho regiónu, vytvárať skupiny expertov, komunitné skupiny, dobrovoľníkov a nadšencov na údržbu pamiatok a na zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva;
- stimulovať miestnych obyvateľov a komunity k zodpovednosti za svoj región, za dianie, rozhodovanie a prebiehajúce aktivity v ňom;
- zapájať seniorov, dobrovoľníkov, nezamestnaných a aj ľudí so zdravotným znevýhodnením do nenáročných činností, súvisiacich so zachovávaním kultúrneho a prírodného dedičstva (napr. podieľanie sa na zbierkových fondoch; pomoc pri obnove hradov; tvorba autentických miestnych produktov; práce v službách cestovného ruchu pre návštevníkov, akou je napr. preprava batožiny počas dlhšej pešej turistiky z mesta/dediny A do mesta/dediny B);

- nabádať miestnych obyvateľov k súdržnosti, spolupatričnosti, solidárnosti, patriotizmu, napr. prostredníctvom organizovania podujatí v kultúrnych objektoch a v prírode;
- posilňovať identitu, svojráznosť a autenticnosť miestneho obyvateľstva k miestnemu regiónu, a tým prispievať k rozvoju turizmu (typická identita, svojráznosť a autenticnosť pôsobí ako konkurenčná výhoda);
- rešpektovať miestne zvyky, prezentovať a propagovať hmotné a nehmotné kultúrne dedičstvo, prírodné dedičstvo, osobnosti, gastronómiu, technológie z minulosti (napr. v baníctve, mlynárstve, lesníctve, sklárstve a pod.) a zo súčasnosti (napr. využívanie vodíka);
- klásť dôraz na služby, ktoré maximalizujú pozitívne vplyvy cestovného ruchu;
- umožniť návštevníkom, rodinným alebo iným spoločenským skupinám kvalitne a plnohodnotne stráviť spolu čas. Prebudiť túžbu poznávať nové veci, rozširovať svoje horizonty a/alebo stimulovať deti, dospelých i seniorov, aby sa stali stálymi návštevníkmi;
- zabezpečovať sociálnu udržateľnosť návštevníckych bodov záujmu, aktivít a organizovaných podujatí.

Environmentálny aspekt

Tento aspekt je vnímaný predovšetkým ako starostlivosť, údržba, zachovávanie, ochrana a uvedomovanie si kultúrnych, krajinných a prírodných hodnôt, ktoré v sebe má každý miestny región, jeho urbánne a rurálne územia.

Odporúčania na zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva v rámci environmentálneho aspektu z hľadiska cestovného ruchu:

- udržiavať hodnoty hmotného a nehmotného kultúrneho dedičstva, prírodného, krajinného, historického, religiózneho, technického bohatstva;
- starať sa o prítlačlivé body záujmu v území s hlavným dôrazom na životné prostredie, miestny rozvoj, ekológiu, ochranu a starostlivosť týchto zaujímavostí;
- zorganizovať turistické a návštevnícke podujatia a vytvoriť eko balíky (eko ponuku) cestovného ruchu;
- zamerať sa na udržateľnú dopravu, t. j. minimalizovať automobilovú dopravu a individuálnu dopravu tak, aby netrpela príroda a krajina, ale zároveň, aby sa ľudia dostali tam, kam potrebujú;
- zvyšovať environmentálne povedomie medzi obyvateľmi, návštevníkmi a aktérmi o osobitostiach a ohrozeniach týchto hodnôt;

- eliminovať ekologickú stopu, odpady, energetickú náročnosť;
- zabezpečiť environmentálnu udržateľnosť návštevných bodov záujmu, aktivít a organizovaných podujatí.

Vzdelávací aspekt

Vzdelávanie a výchova kultúrou, kultúrne vzdelávanie, umelecká výchova a pod. označujú edukáciu (vzdelávanie) v kultúre v pedagogickej, antropologickej a kulturologickej literatúre. Ide o rôzne uhly pohľadu na vzdelávanie a výchovu v oblasti kultúry a teda aj o kultúrnom dedičstve na rôznych stupňoch škôl.

Kultúrna edukácia, ktorej úlohou je vťahovanie človeka do vlastnej kultúry a zároveň vštepovanie tolerancie a empatie voči cudzím kultúram, je obohacujúca. Kľúčovými nástrojmi široko definovanej kultúrnej edukácie sú kultúra a umenie. Stretávanie sa rôznych kultúr rozširuje poznanie a pokiaľ sú jednotlivci schopní zachovať si svoju identitu a rešpektovať identitu príslušníkov iných etnických, kultúrnych, jazykových, náboženských spoločností.

Ak chceme zachovávať a chrániť kultúrne a prírodné dedičstvo, potom je nutné zapájať všetky vekové skupiny práve do vzdelávania a výchovy v téme kultúrneho a prírodného dedičstva, kedy ide o pestovanie a rozvíjanie vzťahu ku kultúrnym hodnotám.

Odporúčania na zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva v rámci vzdelávacieho aspektu z hľadiska cestovného ruchu:

- vytvárať produkty, ktoré v sebe majú edukáciu, čiže obsahujú vzdelávacie aktivity, prostredníctvom ktorých sú návštevníci vzdelávaní a vychovávaní k zachovávaniu a ochrane kultúrneho a prírodného dedičstva, zvyšuje sa ich národné a environmentálne povedomie a prispieva sa k rozvoju cestovného ruchu a miestnej ekonomiky;
- vytvárať produkty, v ktorých je kladený dôraz na učenie sa o dôležitosti a starostlivosti o kultúrne a prírodné prostredie, a učenie o miestnom a regionálnom rozvoji ku ktorému dochádza aj vďaka kultúrnemu a prírodnému dedičstvu;
- návštevníkom umožniť pochopiť svoje miesto vo svete a prostredníctvom zachovaného kultúrneho a prírodného dedičstva spájať minulosť so súčasnosťou a budúcnosťou;
- dostať do povedomia rôznorodého publika kultúrne a prírodné dedičstvo a byť s návštevníkmi v interakcii, aby manažment tohto dedičstva dokázal plniť svoje poslanie, ktorým je vzdelávanie, výskum, dokumentovanie a uchovávanie kultúrnych a prírodných jedinečností;

- usilovať sa o inovatívne spôsoby spolupráce s rôznymi komunitami (IT, umelci, remeselníci, školy). Východiskom je uplatňovanie tvorivosti a inovácie vo všetkých činnostiach spojených s manažmentom návštevníka – od procesu prilákania návštevníka (efektívnou marketingovou komunikáciou a distribúciou), cez realizáciu prehliadok, tvorbu expozícií, až po nákup suvenírov a odchod návštevníka;
- transformovať múzejné a prírodné expozície z tradičných statických na moderné centrá interaktívneho a kreatívneho poznávania kultúrneho a prírodného dedičstva;
- využívať moderné formy prezentácie, komunikácie, ako aj digitalizáciu, informačné technológie a virtuálnu realitu v procese prenosu informácií a poznatkov návštevníkom ako aj v procese vzdelávania a výchovy návštevníkov;
- podporovať pridanú hodnotu výletu, dovolenky, či pobytu v podobe aktívneho „zapojenia“ návštevníka do programu dňa (ide o tzv. participatívny program) či prehliadky múzea, čím sa návštevníci stávajú spoluvormcami svojho komplexného zážitku;
- zabezpečiť edukačnú udržateľnosť návštevníckych bodov záujmu, aktivít a organizovaných podujatí.

Záver

Kultúrne a prírodné dedičstvo priťahuje pozornosť domácich i zahraničných návštevníkov prichádzajúcich do rôznych prírodných lokalít, do kultúrnych objektov, akými sú múzeá, galérie, hrady, zámky, či na organizované spoločenské, kultúrne a športové podujatia. Toto dedičstvo je neodmysliteľnou súčasťou regiónov Slovenska.

Súčasný návštevník očakáva autentický zážitok, plný originálnych a zaujímavých momentov. Ide mu o poznávanie, zmysluplné využitie voľného času a čas strávený predovšetkým s rodinou a priateľmi. Zároveň je motivovaný aktívne sa zúčastňovať na rôznych činnostiach alebo kreatívnych kurzoch, ktoré sú založené na poznávaní miestnej krajiny, kultúry, prírody, či miestneho obyvateľstva. Spokojný návštevník znamená lojálny návštevník, ktorý sa opakovane vracia a šíri dobré meno o destinácii, poskytovaných službách, zariadeniach cestovného ruchu i o miestnych obyvateľoch.

Pre kultúrne a prírodné založených návštevníkov majú veľký význam lokality a objekty kultúrneho a prírodného dedičstva. Predstavujú atraktivity, ktoré sú neoddeliteľnou súčasťou produktu cestovného ruchu cieľového miesta (destinácie).

Hlavným faktorom rozhodovania o návšteve regiónu, prírody, či múzea už nie je iba vizuálna stránka, alebo kvalita kultúrnej (umeleckej), či historickej zbierky,

ale kľúčovým sa stáva prostredie, rôznorodosť a možnosti interakcie s návštevníkom. V rámci súčasných návštevníckych trendov sa do popredia dostáva dynamika, zaujatie, modernosť a pozornosť. Tieto trendy sa dajú dosiahnuť vďaka popularizačným a inovačným činnostiam v rámci zachovávaní kultúrneho a prírodného dedičstva, pričom tieto činnosti smerujú k otvoreniu sa širokej verejnosti, k budovaniu návratov návštevníkov a k vytvoreniu si stabilných návštevníkov.

Udržateľnosť je založená na vzájomnej prepojenosti socio-kultúrnych, socio-ekonomických a prírodných systémov. Podobne ako si udržateľný rozvoj vyžaduje interdisciplinárny a holistický prístup, tak si ho vyžaduje aj udržateľný cestovný ruch. Kultúrne cesty, mestá kultúry a trasy EÚ zaradené do svetového dedičstva UNESCO sú dobrými príkladmi sebestačných sietí, ktoré ponúkajú sociálne a ekonomické výhody miestnym obyvateľom a komunitám.

Významným faktorom pri zachovávaní kultúrneho a prírodného dedičstva je úzka spolupráca s miestnymi podnikmi cestovného ruchu, s domácimi a zahraničnými cestovnými kancelárkami, oblastnými a krajskými organizáciami cestovného ruchu, na jednej strane pri propagácii, na druhej strane najmä pri tvorbe programových balíkov. Cestovný ruch a kultúrne a prírodné dedičstvo sú prirodzenými partnermi. Zápis nejakej lokality do Zoznamu svetového dedičstva prináša zodpovednosť za ochranu, ako aj príležitosti pre komunitný a ekonomický pokrok prostredníctvom cestovného ruchu a udržateľného rozvoja.

Implementáciou nami uvedených odporúčaní prostredníctvom EkRoKSEV aspektov môžu aktéri pôsobiaci v cestovnom ruchu a v rámci zachovávaní kultúrneho a prírodného dedičstva pozitívne ovplyvniť počty svojich návštevníkov, zvýšiť svoje tržby, zlepšiť pracovné podmienky svojich zamestnancov, prispieť k šíreniu dobrého mena destinácie, v ktorej pôsobia a tiež prostredníctvom EkRoKSEV aspektov môžu zvyšovať povedomie o kultúrnych a prírodných hodnotách v regiónoch Slovenska. Aplikovaním týchto odporúčaní budú napĺňať hodnoty udržateľného turizmu a ochranu a zachovávanie kultúrneho a prírodného dedičstva.

Literatúra

Brauman, Ch. (2015): International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Elsevier, 2nd Edition. 2015. Chapter Culture and Arts. pp 414-419. ISBN 978-0-08-097087-5. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.12185-3>

- Brumann, Ch., Gfeller, A. É. (2021): *Cultural landscapes and the UNESCO World Heritage List: perpetuating European dominance*. In: *International Journal of Heritage Studies*. Vol. 28, Issue 2, 2021. Pages 147-162. ISSN 1352-7258. DOI: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13527258.2021.1941197>
- Čuka, P. (2011): *Základy teórie, metodológie a regionalizácie cestovného ruchu*. 1. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2011, 93 s. ISBN 978-80-555-0471-1
- Európska únia (2023): [online] *Cultural heritage*. [cit.21.7.2023]. Dostupné na: <https://culture.ec.europa.eu/sk/cultural-heritage>
- Falk, M. T., Hagsten, E (2024): *Factors with ambiguous qualities for Cultural World Heritage Sites*. In: *Journal of Cultural Heritage*. Vol. 66, pp. 384-391. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.culher.2023.12.009>
- Ferreira, S. (2012): *Intangible natural heritage: new perspectives on natural objects*. In: *Journal of Heritage Tourism*. Vol. 7, Issue 4, pp. 375-376. DOI: <https://doi.org/10.1080/1743873X.2012.702544>
- Frey, B.; Briviba, A. (2023): *Two types of cultural economics*. In: *International Review of Economics*. Vol. 70, Issue 3, pp. 1-9 (2023) DOI: [10.1007/s12232-022-00410-7](https://doi.org/10.1007/s12232-022-00410-7)
- Garrod, B., Fyall, A. (2000): *Managing heritage tourism*. In: *Annals of Tourism Research*. Vol. 27, Issue 3, pp. 682-708. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(99\)00094-8](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(99)00094-8)
- Houlbrook, C. (2017): *Constructing cultural and natural heritage: parks, museums and rural heritage*. In: *International Journal of Heritage Studies*. Vol. 24, Issue 4, pp.443-444. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527258.2017.1393447>
- Chrastina, P. a kol. (2020): *Land-Use Changes of Historical Rural Landscape Heritage, Protection, and Sustainable Ecotourism: Case Study of Slovak Exclave Čív (Piliscsév) in Komárom-Esztergom County (Hungary)*. In: *Sustainability 2020*, Vol. 12. Issue 15. 6048. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12156048> - 28 Jul 2020
- Koch, E., Gillespie, J. (2022): *Separating natural and cultural heritage: an outdated approach?* In: *Australian Geographer*. Vol. 53, Issue 2, pp. 167-181. DOI: <https://doi.org/10.1080/00049182.2022.2069480>
- Krogmann, A. (2007): *Religiózný cestovný ruch v Nitre a jeho špecifiká*. In: *Geographia Cassoviensis*. Vydavateľ Univerzita P. J. Šafárika Košice. č. 1., str. 103-106. ISSN 1337-6748
- Lauko, V. a kol. (2014): *Regionálne dimenzie Slovenska*. 1. vyd. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave. 2014. 526 s. ISBN 978-80-223-3725-0.

- LowInsider (2023): *Natural Heritage Definition*. [cit.21.8.2023]. Dostupné na internete: <https://www.lawinsider.com/dictionary/natural-heritage>
- Mariot, P. (1983): *Geografia cestovného ruchu*. Vyd. Veda Bratislava. 248 s.
- Matlovičová a kol. (2015): *Turistika a jej formy*. Vyd. Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovská univerzita v Prešove. 2015. 552 s. ISBN 978-80-555-1530-4
- Ministerstvo kultúry (2023): Bratislava 2001. *Deklarácia NR SR o ochrane kultúrneho dedičstva*. [cit.21.7.2023]. Dostupné na internete: https://www.culture.gov.sk/wp-content/uploads/2019/12/1_deklaracia_NR_SR.pdf
- McNamara, K. E; Prideaux, B. (2010): *Experiencing 'natural' heritage*. In: *Current Issues in Tourism*. Vol. 14, Issue 1, pp. 47-55. DOI: <https://doi.org/10.1080/13683500.2010.492852>
- Slov-lex. (2023a): [online] Bratislava 2023. *Zákon č. 27/1987 Zb. o štátnej pamiatkovej starostlivosti*. [cit.21.7.2023]. Dostupné na internete: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1987/27/20000701.html>
- Slov-lex. (2023b): [online] Bratislava 2023. *Zákon č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu*. [cit.21.7.2023]. Dostupné na internete: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2002/49/20240401.html>
- Slov-lex. (2023c): [online] Bratislava 2023. *Zákon č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny*. [cit.21.9.2023]. Dostupné na internete: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2002/543/>
- Stilling, S., Braae, E. (2023): *Relational heritage: 'relational character' in national cultural heritage characterisation tools*. In: *Landscape Journal*. Vol. 48, Issue 7, pp. 917-934. DOI: <https://doi.org/10.1080/01426397.2023.2200995>
- UNESCO (2023): [online] Paris 1972. *Dohovor o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva (The World Heritage Convention)*. [cit. 21.9.2023]. Dostupné na internete: <https://whc.unesco.org/en/convention/>
- UNESCO (2023a): [online] Paris 2023. [cit.17.7.2023]. *Cultural Heritage Definition*. Dostupné na internete: <https://uis.unesco.org/en/glossary-term/cultural-heritage>
- UNESCO (2023b): [online] Paris 2023. [cit.17.9.2023]. *Natural Heritage Definition*. Dostupné na internete: <https://uis.unesco.org/en/glossary-term/natural-heritage>
- UNESCO (2023c): [online] Paris 2023. [cit.17.9.2023]. *Recommendation concerning the Protection, at National Level, of the Cultural and Natural Heritage* Dostupné na internete: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-protection-national-level-cultural-and-natural-heritage>

- UNWTO (2023): [online] Paris 2023. [cit.17.7.2023]. *Tourism definition*. Dostupné na internete: <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>
- UNWTO (2023a): [online] Madrid 2020. [cit.17.7.2023]. *Sustainable development*. Dostupné na internete: <https://www.unwto.org/sustainable-development>
- ÚPVS (2023): Ústredný portál verejnej správy slovensko.sk. Dostupné na internete: https://www.slovensko.sk/sk/agendy/agenda/_nehmotne-kulturne-dedicstvo
- Vecco, M. (2010): [online] *A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible*. In: Journal of Cultural Heritage. Vol. 11, Issue 3, p. 321-324. Publ. Elsevier. DOI:[10.1016/j.culher.2010.01.006](https://doi.org/10.1016/j.culher.2010.01.006)
- Willis, K. G. (2014): *The Use of Stated Preference Methods to Value Cultural Heritage*. Chapter 7. pp 145-181. In: Handbook of the Economics of Art and Culture. Vol. 2. pp.1-678. Publisher Elsevier. ISBN 978-0-444-53776-8

Prijaté: 01. 02. 2024

Akceptované: 04. 06. 2024

HISTORICKÉ POVODNE NA RIEKE HRON DO KONCA 19. STOROČIA

HISTORIC FLOODS ON THE HRON RIVER UNTIL THE END OF THE 19TH CENTURY

Pavel Hronček¹, Bohuslava Hrončeková Gregorová¹

¹ *Katedra geografie a geológie, Univerzita Mateja Bela, Tajovského 40, Banská Bystrica, Slovensko, e-mail: pavel.hroncek@umb.sk, bohuslava.gregorova@umb.sk*

Abstract: *In the course of history, natural disasters in the form of floods have been the most frequent recurring natural catastrophes in the territory of today's Slovakia, including the Hron River basin. Also for this reason, these negative events were often recorded in writing. Floods of various origins - rain, torrential or ice floods - have recurred every year, even several times, during all seasons of the year. Each time, they have left in their wake enormous economic damage not only to land or property, but have also often claimed human lives. On the basis of our historical-geographical research, we have documented the first on the Hron River in the area of Banská Bystrica as early as the beginning of the 14th century. Other major floods with extensive economic and social damage are documented in the sources by the end of the 19th century in 1499, 1543, 1566, 1575, 1596, 1614, 1642, 1661, 1692, 1710, 1713, 1725, 1813, 1853 and 1899. The biggest catastrophe took place on 23-25 August 1813, when the height of the water in the lower suburb of Banská Bystrica reached almost 3 metres. The catastrophic consequences were felt throughout the entire Hron basin. The best documented is the flood that destroyed the entire economic hinterland of Banská Bystrica from the town eastwards to Horehronie in 1899.*

Key words: *flood, Hron river, historical-geographic characteristics, natural disaster*

Úvod – problematika (historických) povodní

V štúdií prinášame historicko-geografickú charakteristiku povodní v povodí rieky Hron. Ich identifikáciu, rekonštrukciu a negatívne dopady na krajinu, hospodárstvo a samotného človeka. Predmetom nášho výskumu boli historické povodne, ktoré boli písomne doložené od 14. do konca 19. storočia.

Pri historicko-geografickom výskume je najprehladnejšie triedenie povodní podľa príčin (resp. spôsobu) ich vzniku na privalové, dažďové, snehové, ľadové,

prípadne aj zmiešané.¹⁶⁹ Všetky tieto typy sa v priebehu histórie vyskytovali pravidelne či nepravidelne každý rok s väčšou alebo menšou intenzitou na všetkých tokoch na našom území. Z hľadiska interdisciplinárneho pohľadu môžeme v najvšeobecnejšej a najzrozumiteľnejšej rovine povodeň chápať ako *dočasné zaplavenie územia, ktoré zvyčajne nie je zaliate vodou*.¹⁷⁰ Vo všeobecnosti ide o výrazné prechodné zvýšenie hladiny vody v toku spôsobené náhlym nárastom prietoku resp. dočasným zmenšením prietochnosti koryta (napr. ľadovou zábranou – ľadová povodeň), pričom môže dôjsť k rozliatiu vody do okolitej krajiny. Povodeň, ktorá vzniká vplyvom intenzívnych dažďových zrážok, sa nazýva dažďová. Povodeň ako dôsledok prudkého topenia označujeme za snehovú a poznáme ešte zmiešanú (kombinácia dvoch predchádzajúcich povodní).

Dažďová povodeň vzniká spravidla v letnom polroku a **snehová so zmiešanou** zvyčajne na jar, prípadne skoro v lete, počas topenia snehu v pohoriach. Rozoznávame ešte **ľadovú povodeň**, ktorá môže vzniknúť v zime alebo skoro na jar pri prudkom oteplení a polámaní ľadu na zamrznutých tokoch. Ten nahromadením krýh vytvorí hrádzu a voda sa vyleje z koryta.

Na horných tokoch prevažne v horských polohách spôsobovali v minulosti ničivé povodne prívalové dažde a búrky. Takéto povodne označujeme ako **prívalové**. V meteorológii sa tieto udalosti nesprávne označujú slovným spojením bleskové povodne (pričom v historickej geografii tieto pojmy môžeme chápať ako synonymá). Pri bleskových povodniach taktiež dochádza k plošnému odtoku vody z povodí, ktorá spôsobuje škody na krajine a objektoch v nej stojacich aj mimo príbrežnej zóny toku, t. j. mimo samotnej povodňovej vlny. Účinky sa prejavujú najmä na svahoch, čím je svah strmší a má menej lesnej vegetácie, tým sú dopady zrýchleného odtoku vody negatívnejšie.¹⁷¹

Tvar, veľkosť a rýchlosť povodňovej vlny ovplyvňujú faktory ako plocha povodia (v nížine, v pohorí), geologický podklad, morfológické a morfometrické vlastnosti povodia, porastenosť vegetáciou, nasýtenosť povodia po predchádzajúcich atmosférických zrážkach a najmä množstvo atmosférických zrážok, ktoré v danom povodí spadli počas konkrétnej povodňovej situácie.

¹⁶⁹ MAKEĽ, M. – TURBEK, J. 2002: *Hydrológia - Terminologický výkladový slovník*. Bratislava: MŽP SR, 158 s.

¹⁷⁰ Túto definíciu uvádza Zákon č. 7/2010 Z. z. o ochrane pred povodňami.

¹⁷¹ GREŠKOVÁ, A. 2005: Analýza vybraných parametrov povodia z hľadiska výskytu prívalových povodní. *Geografický časopis*, roč. 57, č. 2, s. 131-144; SOLÍN, Ľ. – MARTINČÁKOVÁ, M. 2007: Niekoľko poznámok k metodológii tvorby povodňových máp Slovenska. *Geografický časopis*, roč. 59, č. 2, s. 131-138; SOLÍN, Ľ. 2008: Analýza výskytu povodňových situácií na Slovensku v období rokov 1996-2006. *Journal of Hydrology and Hydromechanics*, roč. 56, č. 2, s. 95-115.

Pojem **historická povodeň** chápeme ako povodeň z obdobia pred zavedením hydrologických prístrojových pozorovaní a meraní. Pri jej charakteristike sa zvyčajne používajú údaje o spôsobe vzniku, o jej kulminačnom prietoku (výške povodňovej vlny) zistenom zvyčajne z opisov v historických záznamoch, o dĺžke trvania, či výšky hladiny a subjektívneho opisu ničivej sily.

Podľa M. Vojteka k vzniku povodne dochádza „*keď sa prechodne zvýši hladina vodného toku a bezprostredne hrozí vyliatie vody z koryta vodného toku alebo sa voda z koryta vodného toku už vylieva; keď je dočasne zamedzený prirodzený odtok vody zo zrážok alebo topenia snehu do recipientu a dochádza k zaplaveniu územia vnútornými vodami; keď hrozí vyliatie vody z koryta vodného toku alebo sa voda z koryta vodného toku vylieva v dôsledku chodu ľadov, vzniku ľadovej zátarasy, ľadovej zápchy alebo vytvorenia iných prekážok v koryte vodného toku, na mostoch, priepustoch alebo na zaplavovanom území; keď sa zaplavuje územie následkom intenzívnych zrážok alebo hromadenia sa vody z topiaceho sa snehu; keď sa zaplavuje územie v dôsledku vystúpenia hladiny podzemnej vody nad povrch terénu, ktoré spôsobuje dlhotrvajúci vysoký vodný stav vo vodnom toku; alebo keď hrozí vyliatie vody z koryta vodného toku alebo sa voda z koryta vodného toku vylieva v dôsledku poruchy alebo havárie na vodnej stavbe.*“¹⁷² Tieto základné podmienky vzniku povodní vychádzajú zo súčasného platného Zákona o ochrane pred povodňami, ale je možné s nimi prehľadne pracovať aj pri charakteristike a analýzach historických povodní, čo sme využívali aj v našej štúdii.

Na základe rozloženia povodní počas roka, teda podľa ich sezónneho výskytu, sa používa označenie, resp. charakteristika typov povodní podľa „ročných“ období, čo je možné využiť aj pri popise tých historických. Sú to letné povodne, ktoré vznikajú následkom krátkodobých privalových dažďov alebo regionálnych dlhotrvajúcich dažďov. Zimné a jarné povodne sa sformujú po prudkom oteplení následkom čoho sa topí sneh resp. ľad, ktorý vytvára ľadové masy a bariéry v tokoch. Posledným typom sú povodne zmiešané (kombinované), vznikajúce z iných príčin.¹⁷³

Vzhľadom na škody, ktoré povodeň spôsobí, v drvivej väčšine prípadov ju zaradujeme medzi mimoriadne udalosti typu prírodnej katastrofy (pohromy).¹⁷⁴

¹⁷² VOJTEK, M. 2014: *Povodňová hrozba a povodňové riziko na príklade povodia Vyčomy*. Nitra: UKF v Nitre Fakulta prírodných vied, s. 7.

¹⁷³ MATEJÍČEK, J. – HLADNÝ, J. 1999: *Povodňová katastrofa 20. stoley na území České republiky*. Praha: Ministerstvo životního prostředí, 60 s.

¹⁷⁴ VOJTEK, 2014: *Povodňová hrozba...*, s. 16.

Predmetom nášho výskumu boli historické povodne zaznamenané v povodí rieky Hron od 14. do konca 19. storočia. Ich základná charakteristika a subjektívny opis sa objavili v historických prameňoch už od začiatku spísomňovania uhorských dejín v 11. či skôr 12. storočí, rozvíjali sa v priebehu stredoveku a pretrvali aj do raného novoveku.¹⁷⁵

V období stredoveku boli prírodné katastrofy vnímané ako Boží trest. Každá prírodná pohroma, alebo len lokálne krupobitie, prietrž mračen, prízemný mráz, úder blesku, lokálna blesková povodeň, záplavy, sucho, prípadne veterná smršť sa ľuďmi veľmi bytostne dotýkala. Encyklopédia stredoveku od francúzskych historikov nám približuje vnímanie prírodných pohrôm človekom a ich prežívanie: „*Ľudia boli vystavení rozmarom prírody... Tvárou tvár k prírode... sú stredovekí ľudia veľmi krehkí. Väčšina z nich žije v nepriaznivých životných podmienkach, či skôr sa snaží len prežiť. Ľudia sú vystavení mnohým rizikám... Rýchlo sa mohol spustiť pekelný kolobeh...*“¹⁷⁶, ktorý často vyústil k neúrode a hladomoru.

Historické povodne na rieke Hron

V letnom polroku roku 1309 boli v centrálnej časti Západných Karpát časté zrážky, čo spôsobovalo aj vylievanie rieky Hron.¹⁷⁷ Toto výrazne komplikovalo dopravu a prekračovanie vodného toku v priestore Banskej Bystrice a Radvane. Doposiaľ najstarší známy písomný údaj o povodni v tomto priestore pochádza práve z uvedeného roku. Ostrihomský arcibiskup vtedy povolil predkom rodu Mičinských vybudovať pre ich poddaných v dedine Lehota kaplnku a cintorín.¹⁷⁸ Žiadatelia ako dôvod uviedli, že pre veľkú vzdialenosť a časté záplavy Hrona (*...propter distanciam loci ac frequentem inundacionem fluvii Goron...*)¹⁷⁹ navštevujú iba s ťažkosťami svoj farský kostol v Radvani.

¹⁷⁵ KIANIČKA, D. H. 2019: Katastrofy v Kremnici v 16. a 17. storočí. In BADA, M. – DUCHOŇOVÁ, D. (eds.): *Pohromy, katastrofy a nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava: Historický ústav Slovenskej akadémie vied, s. 71.

¹⁷⁶ BERLIOZ, J. 2002: Pohromy. In LE GOFF, J. – SCHMITT, J. C. (eds.) *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, s. 493, 494.

¹⁷⁷ KISS, A. 1999: Some weather events in the fourteenth century II. (angevin period: 1301-87). In *Acta Climatologica*, Tom. 32-33, s. 58.

¹⁷⁸ MALINIÁK, P. 2009: *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, s. 199.

¹⁷⁹ SEDLÁK, V. 1980: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I*. Bratislava: Veda. Vydavateľstvo SAV v Bratislave, s. 295.

Zo začiatku roku 1499 pochádza správa o prelomení mosta cez Hron asi pri severnom okraji Zvolena, pravdepodobne vplyvom ľadu. Zástupcovia mesta následne rokovali na Zvolenskom hrade o jeho oprave. Z mladšieho obdobia vieme, že piliere tohto mosta chránili zábrany proti ľadochodom.¹⁸⁰

Záznam o povodni v Banskej Bystrici v administratívnych protokoloch mesta z 9. augusta 1543 hovorí: „...keď začiatkom augusta sa po šiestich silných búrkach zo svojho koryta vylial Hron a zničil 160 metrov murovaných hradieb niekde v priestore dolného predmestia, ktoré nedlho predtým mesto stavalo na obranu proti blížiacim sa tureckým vojskám. Stúpaniu vodnej hladiny nedokázala zabrániť ani prosebná bohoslužba, a tak sa zápis o tejto udalosti s prosbou o Božie zľutovanie dostal na stránky mestského administratívneho protokolu, do ktorého sa zvyčajne zapisovali iba najvýznamnejšie záležitosti...“¹⁸¹

Podľa historických údajov od 16. do 24. apríla roku 1575 na Horehroní nepretržite pršalo a veľké množstvo zrážok vytvorilo obrovskú povodňovú vlnu, ktorá brala so sebou všetko, čo jej stálo v ceste. Rozvodnený Hron následne strhol a odplovil všetky mosty od Brezna po Zvolen. Príval vody tiež pretrhol sotva 28-ročné hrable na zachytávanie dreva povyššie Banskej Bystrice. Prúd rieky strhol zo sebou aj tisíce klátov dreva, ktoré odniesol ďalej po prúde.¹⁸² Táto povodeň zanechala veľké škody aj na mlynoch a rybníkoch pri Hrone. Kvôli zaplaveniu povodňovými vodami (ob inundacionem aquarum) bol čiastočne zničený mlyn vo Vlkanovej. Pri ňom sa pravdepodobne nachádzal aj rybník, ktorého hrádzu podľa historických listín pretrhla rozvodnená rieka prvý raz už v roku 1566.¹⁸³

V júni 1596 sa nad Banskou Bystricou prehnala veľká búrka sprevádzaná krupobitím a silným vetrom. Vichrica v meste strhávala strechy domov a v okolitých lesoch vzniklo mnoho vývratov veľkých stromov. Dokonca blesk zabil baníka chytajúceho ryby na Hrone.¹⁸⁴

V lete roku 1642 sa rozvodnil potok Bystrica na dolnom okraji mesta v priestore predmestia Hušták tesne pred svojim ústím do Hrona. Voda sa preliala cez kamenný most pri Dolnej bráne a zaplavila okolie.¹⁸⁵

Ten istý potok zaplavil aj záhrady medzi Dolnou a Striebornou bránou na predmestí Banskej Bystrice v júli 1652. Povodeň zaliala aj po prúde vyššie ležiaci

¹⁸⁰ MALINIÁK, 2009: *Človek a krajina...*, s. 217.

¹⁸¹ GRAUS, I. 2002: Tajomné a neobvyklé javy a úkazy v živote mešťana. *Historické štúdie* 42, s. 113.

¹⁸² KAÁN, K. 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegyé vízkörnyékén az 1899. év Május hó 8 – 12. napjai között.* Besztercebányán: Nyomatott Machold F. Könyvnyomdájában, s. 7.

¹⁸³ MALINIÁK, 2009: *Človek a krajina...*, s. 171.

¹⁸⁴ GRAUS, 2002: Tajomné a neobvyklé javy..., s. 115.

¹⁸⁵ GRAUS, 2002: Tajomné a neobvyklé javy..., s. 113.

Medený hámor, kde zničila prevádzky a taktiež zaplavila a poškodila Dolné hrable.¹⁸⁶

Podľa zápisov v administratívnych protokoloch mesta Banská Bystrica z 27. apríla 1661 rieka Hron počas povodne poškodila Komorskú bránu stojacu v blízkosti brehu a zaplavila aj väčšinu domov vystavaných na Hronskom predmestí. Záznamy uvádzajú, že hladina povodňovej vlny dosiahla vyššiu výšku ako počas predchádzajúcej veľkej povodne z roku 1614.¹⁸⁷

Podľa poznámok z tých istých protokolov sa rieka Hron vyliala aj v júli 1692 a v novembri 1700, pričom spôsobila škody na všetkých banskobystrických predmestiach.¹⁸⁸

Veľká voda počas povodne v máji 1710 odplavila pôdu v záhradách medzi Dolnou a Striebornou bránou a priniesla nánosy kamenia, štrku a bahna, ktoré uložila v okolí potoka Bystrica. Škody boli také obrovské, že mešťania museli prerušiť dopravu na rieke a na isté obdobie aj využívanie pôdy v priestore medzi bránami.¹⁸⁹

Veľké povodne boli v Banskej Bystrici na Hrone a na potoku Bystrica aj v septembri 1713 a v máji 1725.¹⁹⁰

Najväčšia povodeň na rieke Hron v roku 1813

Najväčšia historicky zaznamenaná prírodná katastrofa, nielen v povodí Hrona, ale v celých v Západných Karpatoch, t. j. na dnešnom území Slovenska, sa odohrala 24. – 26. augusta 1813. Extrémna povodeň označovaná ako 500, či dokonca až 1000 ročná voda bola výsledkom negatívneho vývoja počasie počas obdobia „Malej doby ľadovej“ (Little Ice Age), resp. jej extrémnej periódy, tzv. Daltonovho minima, ktoré sa datuje do prelomu 18. a 19. storočia (približne medzi rokmi 1790 – 1830).

Už zima rokov 1812/1813 bola extrémne chladná a s množstvom snehu, ktorý sa v najvyšších častiach pohorí topil až do augusta 1813, pričom intenzívne naplňoval korytá horských potokov. Jarné a letné mesiace toho roku boli výrazne daždivé, čo spôsobilo značné premočenie pôdy vlahou, takže už nedokázala zachytiť privalové dažde trvajúce od 24. augusta. Práve v tretej dekáde augusta sa nad Západnými Karpatmi stretli dve hlboké tlakové poruchy. Jedna smerovala od Severného a druhá od Stredozemného mora a spoločne sa presunuli nad extrémne

¹⁸⁶ GRAUS, 2002: Tajomné a neobvyklé javy..., s. 113.

¹⁸⁷ GRAUS, 2002: Tajomné a neobvyklé javy..., s. 113.

¹⁸⁸ GRAUS, 2002: Tajomné a neobvyklé javy..., s. 113.

¹⁸⁹ GRAUS, 2002: Tajomné a neobvyklé javy..., s. 114.

¹⁹⁰ GRAUS, 2002: Tajomné a neobvyklé javy..., s. 114.

vlahou presýtenú krajinu pramenných oblastí najväčších riek – Váhu, Oravy, Hrona, Hornádu, Torysy a Popradu s Dunajcom. V tomto priestore spadli prívalové zrážky, ktoré trvali viac ako 50 hodín, čiže až do 26. augusta. Následná blesková povodeň sa zmenila na najväčšiu známu prírodnú katastrofu Západných Karpát. Obrovská prívalová vlna sa utvorila na všetkých tokoch a čo jej stálo v ceste zmiatla z povrchu zeme. Bilancia povodne v povodí Váhu bola hrozivá, vykázaných bolo takmer 300 úradne zaznamenaných obetí. V ostatných povodiach sa nezachovali štatistiky o úmrtiach. Zápisy len vo všeobecnej rovine komentujú následky povodňovej vlny, ktorá so sebou niesla nielen materiál (vrátane celých drevených domov, stromy, úrodu a pod.), ale aj mŕtve telá utopených zvierat a ľudí (boli rozplavené aj mnohé cintoríny).

Obrovský rozsah povodne bol v krajine zreteľne čitateľný aj po dvoch dekádach a jej ničivé následky je možné sledovať až do súčasnosti. Zachovali sa nám totiž značky poukazujúce na kulmináciu povodňovej vlny napríklad na Váhu v Trenčíne, na Orave v Dolnej Lehote, na Hrone v Banskej Bystrici, či na Smolníckom potoku v Smolníku.¹⁹¹

Povodeň v okolí Banskej Bystrice a v ďalších oblastiach stredného Slovenska zaznamenal Ignác Opluschtíl v tzv. Kronike baňsko-štiavnickej. Evidoval udalosti týkajúce sa počasia od roku 1786 až do roku 1861, ktoré vypisoval z rôznych starých záznamov, listín a kníh. Ako sám uviedol, záležalo mu na tom, aby sa aj potomkovia dozvedeli, čo sa v minulosti dialo v krajine („*Spisowaní wsseligakich znamenitich starich wecy ze starich knich wipisane a pre nasledugicich potomkow zanechano, aby wedeli, gako se za starodawna co činilo a dgalo. Spisowatel toho bil Ignatz Opluschtíl, kteri pametal od roku 1786 až do roku 1861. To spisowal, co se stalo v krajine.*“).¹⁹² Jeho práca sa zachovala len v rukopise a bola postupne publikovaná v niekoľkých častiach v *Sborniku Slovenskej museálnej spoločnosti* pod názvom *Kronika baňsko-štiavnická*. V prvej časti, ktorá vyšla v roku 1902¹⁹³, sa venuje práve extrémom počasia nielen v okolí Banskej Štiavnice, ale stručne na celom území Slovenska. Najpodrobnejšie spracoval povodeň v auguste roku 1813.

¹⁹¹ Bližšie pozri napr.: HORVÁTHOVÁ, B. 2001: Historické povodne v auguste a septembri roku 1813 na Slovensku a východnej Morave. Prínos švédkeho vedca Görana Wahlenberga pre hydrológiu a klimatológiu Vysokých Tatier. *Meteorologické zprávy*, roč. 54, č. 1, s. 17-23; HORVÁTHOVÁ, B. 2003: *Povodeň to nie je len veľká voda*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV v Bratislave, 224 s.

¹⁹² OPLUSCHTIL, I. 1902: *Kronika baňsko-štiavnická*. In: Sokolík, A. (ed.): *Sbornik Slovenskej museálnej spoločnosti*. Turčiansky sv. Martin: Tlačou knihtlačárskeho-účastinárskeho spolku, 7, s. 134.

¹⁹³ OPLUSCHTIL, 1902: *Kronika baňsko-štiavnická...*, s. 134-149.

Počas celého mesiaca august roku 1813 sa v oblasti Liptova a Oravy zjavovala na nebi jedna kométa s veľmi dlhým a jasným chvostom. Keď to videli ľudia, predpovedali veľké povodne ako trest pre ľudstvo, čo sa aj naplnilo. V tom roku na deň sv. Bartolomeja sa nebo popoludní hrôzostrašne zachmúrilo, úplne sa zotmelo a začalo pršať. Bol to deprimujúci výjav („...toho roku na den Sw. Bartolema popoludni se zachmúrilo, gako zhmlí pršalo, nebo bolo tmavé no belaso, co hrozne strašne to bolo k podíwani...“). Zem nestačila vodu vsať do svojich útrobov, a tak na Orave i v Liptove začala ukrutnú povodeň.

Táto pohroma neobišla ani Zvolenskú stolicu. I. Opluschtil spomína zaujímavý príbeh valachov, ktorý sa im stal pri Svätom Ondreji (dnes Brusno) východne od Banskej Bystrice v krasovom predhorí Nízkych Tatier.¹⁹⁴

Vyššie Svätého Ondreja sedeli na jednom vrchu dvaja valasi na pažití a jedli. Zrazu začuli pod sebou v zemi veľký hrmot, buchot. Naraz im premokli nohavice, vyskočili hore a odbehli na iné miesto. Pokračovali v jedení a vystrašení pozorovali, čo sa bude diať. V tom pažiť pukla a vybehla z nej taká vlna vody ako zo suda, čo mal 10 okov.¹⁹⁵ Ihneď nasledovala druhá aj tretia a valasi sa prepadli dole. Voda sa valila a v zemi to hučalo tri dni a tri noci. Potom hukot ustal, voda odtiaľ vytekla a niektorí sa na pažiť išli pozrieť. Prepadlisko bolo také hlboké, že ani nedovideli na jeho dno a široké, že by sa doňho zmestil jeden celý kostol. Ako voda vytekala, vymyla toľké jarky, že by sa v nich mohol vystavať najväčší dom. Vtekala do Hrona a čo stálo na jeho brehoch, všetko pobrala.

Odplavila železné hámre aj ostatné budovy, sedliakom vzala domy, chlievy so statkom i humná a odplavila všetko, čo jej stálo v ceste („...wisse Sw. Ondrega na gednem wrchu; w pritomnosti dwuch walachow, kteri na gednem miste kde poludnuwali a sedeli na pažití len počuli pod sebow welki buch a hrmot w zemi, a naraz gim premoklo cez nohawice, ti skočili hore a odissli na druhé mesto si sadli a gedli, a to pilno hledeli čo to nasledowati bude, len naraz se pukne pazit, a wibehne taká wlna gako desať okowi sud, za nim druha ag tretá, len sa prepadli naraz gako gedna izba welka a potom se uss walila woda wenku, len sa wgac a wgac ručalo ta dnu za tri dni a noci potom prestala se rucati ag woda tgect poto(m) išli nekteri ta pačit, taká hlbokost to bola, že nemohli spodku uzret, a schirokost gako negwetssy

¹⁹⁴ Bližšie sa výskumom krasového reliéfu v tejto oblasti, kde sa nachádza aj v súčasnosti niekoľko krasových prepadlísk, závrtoch, ponorov či jaskýň, zaoberal P. Hronček. Do súčasnosti sa príbeh valachov uvádzaný I. Opluschtilom zachoval v ústnom podaní miestnych obyvateľov. Podrobnejšie pozri: HRONČEK, P. 2014: Prírodné dedičstvo obce Brusno. In HRONČEK, P. a kol.: „obe obce svätöndrejské“, Brusno: Obec Brusno, s. 17-46; HRONČEK, P. 2020: Neživá príroda. In HRONČEK, P. – LOKŠA, M. a kol.: *Od brodu k Medzibrodu*. Medzibrod: Obec Medzibrod, s. 13-28.

¹⁹⁵ Stará objemová miera, 1 okov = 53,3 l.

*kotol, a gako dolu tekla, také garky wimila zebi mohel nagwetssi dom w nich wista-witi, a nedočahel bi wenku, do Hrona hnedky padala, a wedle Hrona čo byly železné hámmre, ginsse budowiska to zebralo, sedlakom domi chlewi humna statok a čo nag-sla“).*¹⁹⁶

Povodňová vlna zo Svätého Ondreja pokračovala dole Hronom do Banskej Bystrice, kde narobila obrovské škody. V meste zobrala Horné hrable a viac ako 8-tisíc klátov siahového dreva uskladneného pri hrabliach na pálenie drevného uhlia. Zničila celé Horné a Dolné uhliisko a napokon aj Dolné hrable spolu s pilou, ktorá pri nich stála. Vo veľkom nebezpečenstve bola aj strieborná huta, lebo voda zaliala a podmyla prístupovú cestu, ktorá k nej viedla. Keby nebola vzala veľkú haldu trosky, čo jej stála v ceste ako hrádza, bola by určite odplavila aj celú striebornú hutu. Našťastie Hron vymyl a bočnou eróziou rozšíril svoje koryto, ktoré pojalo viac vody.

Dolu rozbúrenou vodou plávala kolíska s malým dieťaťom a na nej sedela mačka. Dieťaťko nevypadlo von, lebo keď sa kolíska naklonila mačka prešla na druhú stranu a vyrovnala ju. Dieťa tak zostalo v suchu. Zbadal to človek stojaci na brehu. Odvážil sa bojovať s hrozným živlom, dieťa vytiahol, zobral na ruky a odaná mačka mu skočila na chrbát. Potom si dieťa niekto vzal, lebo nemohli zistiť, komu patrí. Usúdilo sa, že keď nikomu nechýba, určite sa aj jeho rodičia utopili, pretože dole Radvaňou sa Hronom niesli maštale, remeselnícke dielne, ba dokonca i ľudia. „...W Banskeg Bistrici zebralo honie hrable a wisse osemtisíc lach-trow¹⁹⁷ dluhiho uhliarskiho drewa. Uhliisko horno ag dolno wssetko zebralo y Dolné hrable wssetke zebralo, ag pilu na dol nich hrabloch wcelki gu nešlo na Hrone, a hute uss mali tez strachu, lebo woda bola skoro zarownak s cestow pri hute, a uss sa ag cesta začala pukat a rucat, aby nebola woda tu halnu troskowu zebrala bola bi glstatne hutu wzalo, ale skrze to sa Hron rossiríw, tak mala woda mestisko sa roz-sirit. Donosia ta woda sebow geden belčow, w kterem gedno dgeta leželo, ale ešte sucho malo w belčowe, a gedna mačka bola na tom belčowe. Malo sa wgac raz prewratit do wodi ked ten belčow nečo buchlo, ale ta mačka hned preskočila na druhu stranu, a tak belčow napravila, ale geden człowek se nassol preci, kteri ze swim životom wazil, a to dgeta oretowal s teg wodi, dgeta wzal na ruke a mačka mu wiskočila na chrbát, potom to dgeta nekdo wzal, a kurentowali, komu bi dgeta chibalo, ale se nikdo nehlásil, tak bezpochibi ag geho rodičga sa utopili. Potom dolu Radwanow, čo mali wedle Hrona raasstale, remeselnícke werkstati, nektere ag z ludma dolu Hronom ngeslo...“.¹⁹⁸

¹⁹⁶ OPLUSCHTIL, 1902: Kronika baňsko-štiavnická..., s. 141.

¹⁹⁷ Stará dĺžková miera, 1 siaha (nem. lachter) = 1,96 m.

¹⁹⁸ OPLUSCHTIL, 1902: Kronika baňsko-štiavnická..., s. 141.

Ďalšiu povodeň na Hrone opísal aj G. K. Zechenter-Laskomerský vo svojom životopise. Prežil ju 8. mája 1853 v Banskej Bystrici: „Roku 1853 padli náramné snehy, nadovšetko na holiach a v hustých horehronských lesoch, tie sa pozde topili, až v máji, a tak následkom teploty a dažďa povstala hrozná potopa. Hron pod Urpínom tiekol od brehu cesty, kade teraz vedie železnica, až po samý náprotivný mestský múr, a podľa zachovaného znaku len roku 1813 bola výška záplavy väčšia. Cez múr pretekala hronská voda až do záhrady, kde sme sa na vyvalených vrátach vozili s'aby na plti. Pri Dolnej bráne (už jej niet) nižšie kostola sv. Alžbety a pri dolnom mlyne pretekala voda až na cestu za bránou. Dolná Radvaň bola zaplavená, a to tak, že pltné brvná a štiepy dreva liezli zadnými dverami a oknami dnu a prednými na preddomie, kade voda ručala. Z veže bolo vídať celý horný vidiek; polia, lúky, roviny až po Šalkovú – zaliate vodou. Z Bašty nad Hronom, pri Všivavníku, kde bývali pastieri, bolo vídať, ako na Horných hrabliach na uhliškách zapálené dymiace míle voda zdvihla a o chvíľu v plnom stave a pokojne niesla nadol, kým sa potom vo víre nerozpadli. Horné hrable a Dolné hrable boli pretrhnuté a vynesené navnivoč, kláty, plte, štiepy v masách poberali sa na Dolniaky.“

Posledná veľká povodeň na rieke Hron v 19. storočí (v roku 1899)

V záverečnej časti nášho výskumu sme sa venovali poslednej veľkej povodni, ktorá postihla oblasť stredného Slovenska v lete roku 1899. Katastrofálne bolo zasiahnuté predovšetkým horné povodie Hrona od Zvolena resp. od Banskej Bystrice ďalej na východ v bývalej Zvolenskej a v severnej časti Gemerskej župy.

Povodeň sa dotýkala okrem hlavného toku všetkých jeho pravostranných nízkotatranských, starohorských a ľavostranných rudohorských prítokov. Jej priebeh detailne poznáme predovšetkým na základe diel lesníckeho odborníka K. Kaána. Ten v roku 1901 publikoval štúdiu s názvom *A Garam áradása Zólyom vármegye vizkörnnyékén az 1899 év május hó 8. – 12. napjai között* (Povodeň Hrona v povodí Zvolenskej župy medzi 8. a 12. májom 1899) vo vedeckom časopise *Erdészeti Lapok* (Lesnícke listy),¹⁹⁹ a potom samostatnú krátku knižnú prácu, ktorá vyšla v tom istom roku v Banskej Bystrici v tlačiarňi F. Macholda.²⁰⁰

Oba výstupy boli napísané v maďarskom jazyku a z hľadiska výskumu povodní na území Slovenska ide s najväčšou pravdepodobnosťou o prvé diela, ktoré komplexne zhodnotili povodňovú situáciu v povodí Hrona. Autor v nich najskôr

¹⁹⁹ KAÁN, K. 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegye*, s. 233-244.

²⁰⁰ KAÁN, K. 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegye vizkörnnyékén az 1899 év május hó 8. – 12. napjai között*. Besztercze Bánya: Nyomatott Machold F. Könyvnyomdájában, 24 s.

stručne charakterizoval vývoj počasia v priebehu zimy a jari 1899, ktorého extrémny boli príčinou povodne. Na základe odborných meraní klimatických prvkov na lesníckych stanicích na hornom toku Hrona v Banskej Bystrici, na Starých Horách, v Dobroči a v Beňuši hodnotil priebeh povodne. Uvádzal vývoj a kolísanie teploty vzduchu a vývoj množstva zrážok. Tiež uvádzal výšku povodňovej vlny na banskobystrických Horných hrabliach, na vodoteči pri Banskej Bystrici, ale aj na lesníckych technických zariadeniach na Horehroní.

Kaán ako človek, ktorý extrémnu udalosť prežil v Banskej Bystrici, z pohľadu vzdelaného lesného odborníka detailne a komplexne zhodnotil priebeh povodne predovšetkým v priestore mesta a aj na Horehroní. Svoj odborný text doplnil vlastnými pocitmi z prežívania tejto situácie, ale sčasti aj z pohľadu ľudí, ktorých sa bytostne dotýkala. Celá štúdia je doplnená dobovými fotografiami z Horehronia a z banskobystrických Horných hrablí, ktoré ešte viac dokumentujú nebezpečenstvo a pomery počas povodne. Zábery zobrazujú kritickú situáciu pri hati na Kamenistom potoku na Čiernom Hrone, ako aj na hrabliach v Hronci tesne pred ich poškodením a pretrhnutím. Zachytený je aj priestor sútoku Čierneho Hrona s Hronom, kde vzniklo obrovské jazero a stav vody na Hrone pri Chvatimechu. Dve fotografie zobrazujú okolnosti pri novom moste cez Hron vedúcom do Ľubietovej a na lučatínskych hrabliach tesne pred ich poškodením. Posledné dve dokresľujú kritickú situáciu na horných hrabliach v Banskej Bystrici.

Druhým dôležitým zdrojom opisu povodne sú nedel'né noviny *Bezstercebánya és Vidéke* (Banská Bystrica a okolie). Týždenník, ktorý bol oficiálnym úradným vestníkom Zvolenskej župy, priniesol o nej správu 14. mája 1899.²⁰¹ Noviny sa okrem hlavného toku Hrona viac zamerali na nebezpečenstvo vzniknuté na potoku Bystřica, ktorý ohrozoval hospodárske zázemia a predmestia mesta. Tiež prinášali správy o škodách, ktoré boli zaznamenané od Radvane po Zvolen.

Situácia s vývojom počasia a následnej povodne v prvom polroku 1899 bola takáto. Po silných zimách posledných rokov aj v zime 1898/1899 napadlo veľa snehu. Zasnežené boli všetky vyššie aj nižšie pohoria. V Nízkyh Tatráh a v Slovenskom rudohorí bola tak vysoká vrstva snehu, že sa udržala až do neskorej jari, čiastočne až do májových dní. Teploty sa výraznejšie nezvyšili a s pomalým topením snehu sa vytvorili vhodné pomery na plavenia palivového dreva. Plavenie na Čiernom Hrone a jeho prítokoch malo natoľko priaznivé podmienky, že drevo bolo možné postupne spúšťať z lesných skladov nad Hroncom už v polovici apríla. Nová ťažba dreva sa mohla začať 18. apríla. V tomto čase už prebiehalo splavovanie dodávateľmi pozdĺž celého toku Hrona. Na vode sa vo veľkom plavili

²⁰¹ Bezstercebánya és Vidéke, zo 14. mája 1899.

plte. Okolo obrovských skládok stavebného dreva panoval čulý ruch, celý rad zbitých plti spustených na vodu čakalo na naloženie, aby mohli vyraziť do cieľa. V tomto čase sa splavené drevo z oblastí poniže Podbrezovej nachádzalo na hrabliach v Banskej Bystrici, kde bolo v posledných aprílových dňoch vyťahované na breh.

Ako dokazujú meteorologické záznamy, 3. mája 1899 začalo v celom povodí Hrona pršať a výrazne sa zmenila aj teplota. Teplomer v Beňuši, ktorý 3. mája ráno ukazoval teplotu 4,5 °C, vystúpil 4. mája ráno na 10,3 °C. V rovnakých dňoch a v rovnakom čase stúpila teplota v Dobroči z 3,1 °C na 9,8 °C a v Starých Horách zo 4,5 °C na 7,2 °C. Po takom veľkom náraste teploty vzduchu začal 5. mája padať nepretržitý prudký dážď. Pozorovacia lesnícka zrážkomerná stanica v Beňuši namerala denné zrážky vo výške 41,4 mm, v Dobroči 30,5 mm a na Starých Horách 46,9 mm. V Banskej Bystrici bolo množstvo zrážok len 10,3 mm.

Výdatné dažde na celom Horehroní v kombinácii so zvýšenou teplotou roztápali snehovú pokrývku na zasnežených svahoch pohorí, v záveroch dolín a aj v hlbokých lesoch. Množstvo vody stekalo po premočenej pôde, ktorá ju nedokázala na nižšie položených svahoch absorbovať. Následne pritekajúca voda rýchlo zdvihla v dolinách hladinu potokov. Nárast hladiny bolo cítiť na hrabliach v Hronci už 6. mája, pretože plavené drevo aj s nečistotami sa začínalo kopiť a robilo problémy pri vyťahovaní.²⁰²

V priebehu 6. mája sa výdatné zrážky posúvali z horného povodia Hrona ďalej smerom na západ do priestoru Banskej Bystrice, kde v tento deň dosiahli hodnotu 27,4 mm, kým na Horehroní sa pohybovali len v rozmedzí 5 až 10 mm. O 8. hodine ráno mala hladina Hrona v Banskej Bystrici výšku 106 cm a neustále stúpala, pretože povodňová vlna vytvorená z výdatných zrážok z predchádzajúceho dňa sa postupne dostávala do mesta. V centrálnej časti Horných hrablí povyššie mesta sa v priebehu nedele 7. mája začínalo hromadiť plavené drevo a nečistoty strhnuté povodňou. Zatiaľ sa ale darilo zabezpečovať prietok špinavej vody medzi zuby hrablí. V tento deň sa už plte neplavili, boli ukotvené na najbližších pltiskách a čakali na pokles vody.

Hladina Hrona v meste v priebehu 7. mája ďalej stúpala a večer okolo 21. hodiny dosiahla 133 cm. Táto výška zatiaľ nezbudzovala vážne obavy, pretože rieka a jej prítoky ju dosahovali pravidelne každý rok v tomto čase. Obavy sa rozplynuli zvlášť potom, keď večer prestalo pršať na celom území Zvolenskej župy. Ani namerané zrážky v priebehu 7. mája nevykazovali vysoké hodnoty.

²⁰² KAÁN, 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegyé...*, s. 9-11.

V Banskej Bystrici 2,5 mm, na Starých Horách 5,2 mm a v Beňuši 7,5 mm. Dážď ustával aj v oblasti Čierneho Hrona.

Stabilizovaná situácia sa začala dramaticky meniť na druhý deň ráno 8. mája, keď sa opäť rozpršalo v celom povodí Hrona. V priebehu dňa spadlo 18 mm zrážok v Beňuši, 30,2 mm v Dobroči, 42,7 mm na Starých Horách a zrážkomerná stanica v Banskej Bystrici zaznamenala 27,3 mm. Na hrabliach sa darilo vyťahovať plavené drevo len s vypätím všetkých síl.

Špinavá voda prinášala okrem množstva palivového dreva stále viac nečistôt. Hron, ktorý opustil koryto, na predmestí Banskej Bystrice strhol a odniesol ploty. V priebehu dňa stúpila jeho hladina pri Banskej Bystrici od 6. hod. ráno, keď mala 139 cm na 148 cm o 20. hodine. Prudký dážď pritom stále padal v celom povodí a pršalo bez prestávky 10 hodín. Zrážky v súčte za posledné dva dni dosiahli na dané obdobie extrémne hodnoty, pričom v Dobroči to bolo 46,6 mm, v Beňuši 34,4 mm, na Starých Horách až 85,6 mm a v Banskej Bystrici 54 mm.

Ráno 9. mája nabralo nebezpečenstvo záplav v priestore Horných hrablí, ktoré pôsobili z veľkej časti ako nepriateľná hrádza a hrozilo ich pretrhnutie, jasné obrysy. Na nízkych brehoch toku sa voda už postupne rozlievala. Kým 8. mája ráno mala záplava výšku 85 cm, 9. mája ráno narástla na 89 cm a do večera stúpila až na 102 cm. Situácia na hrabliach stále viac ohrozovala mesto. Výška hladiny pri Banskej Bystrici bola 9. mája ráno 148 cm a stúpala. Na poludnie to bolo 162 cm, večer o 19:00 až 177 cm a v noci o 22:00 dosiahla 183 cm.²⁰³

Rýchle stúpanie Hrona si vyžadovalo po celom jeho toku realizovať veľmi náliehavé opatrenia. V priestore Horných hrablí, odkiaľ bolo v posledných dňoch s posilnenou pracovnou silou vytiahnutých a odvezených viac ako 2000 m³ palivového dreva, sa nedarilo vyprázdniť jazero a množstvo prinášaného materiálu narastalo, čím sa zvyšoval tlak na hrádzu. Voda prinášala nielen palivové drevo, ale aj prívalom strhnuté drevo zo skladov na Horehroní, a taktiež bolo vyplavené drevo z brehovej vegetácie, ktoré tam uviazlo počas plavenia.

Prívalová voda strhávala všetko, čo bolo v blízkosti brehov – pne, korene, poľená, konáre, množstvo vetvičiek, umytý odpad z odrezkov a hoblín z pltísk, odpad z lúk, ktorý sa zbieral pri ich jarnom čistení. Voda dovliekla aj voľné plte, ktoré nestihli ukotviť na pltiskách. Všetok tento materiál sa hromadil pri hlavnej hrádzi, blokoval zuby hrablí a vytváral nepriepustnú bariéru. Len s vypätím všetkých síl sa darilo pracovníkom zabraňovať ich pretrhnutiu. Kopa nahromadeného materiálu mala na vodnej hladine dĺžku viac ako 1 km.

²⁰³ KAÁN, 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegyé...*, s. 11, 12.

V priebehu 9. mája sa obsluha hrablí už nesústredovala na vyťahovanie palivového dreva, ale na udržiavanie ich čistoty od naplaveného materiálu, aby voda mohla aspoň sčasti pomedzi zuby prúdiť ďalej. Okrem udržiavania prietočných medzier v hrabliach sa práce zameriavali aj na spevnenie ich drevenej konštrukcie, aby vydržali narastajúci nápor.

V týchto kriticky vypätých chvíľach 9. mája „padla noc na údolie Hrona! Tmavá, hrozná noc! Dážď stále padal, hladina stúpala! Pri Horných hrabliach boli zapálené ohne zo suchého borovicového dreva, aby ich plameň rozsvietil a umožnil prácu na ochrane hrablí a mesta aj v noci. Pri ochrane pracovali tesári a plavební robotníci a ďalší pridelení pracovníci, ktorí boli premočení až na kožu. Hladina nebezpečne stúpa aj počas noci!“

Večer 9. mája o 22:30 ukazoval stav vodomeru v Banskej Bystrici hladinu vody na Hrone vo výške 183 cm. O 2. hodine ráno 10. mája vystúpila už na 191 cm. Tlak vody prerážal ochranné múry hrádze a voda tečúca popri hrabliach ohrozovala domy lesného úradníka a lesníka na dnešnom Uhlisku. Zbili sa preto záchranné plte, ktoré sa pred ne postavili. Povinné bolo „Rozsvietiť svetlá v každom dome!“ a „Držať bdelosť!“.²⁰⁴

Nad ránom 10. mája bolo aj napriek enormným ochranným prácam zrejmé, že drevená konštrukcia Horných hrablí nápor povodne a vlečeného materiálu nevydrží. O 4. hodine boli prerezané prvé dve medzery v hrabliach a voda sa veľkou silou valila ďalej k mestu. Podaril sa však odklon palivového dreva, ktoré vo veľkej miere nebolo strhnuté povodňou ďalej. Hladina vody v jazere hrablí mierne klesla, ale s prichádzajúcou zvyšujúcou sa povodňovou vlnou začala ďalej stúpať. V priebehu dvoch hodín stúpala o 5 cm a dosiahla výšku 196 cm. „Za úsvitu bolo celé okolie Horných hrablí pod vodou a hladina stále stúpala a dážď neustále pršal!“ Povyše Banskej Bystrice sa vytvorilo veľké jazero. Pretrhnutím hrablí sa znížil tlak na ich ostatné časti, ktoré sa podarilo uchrániť a stabilizovať ráno 10. mája.²⁰⁵

Kritická situácia bola aj na hornom toku Hrona. Potok Štiavnička strhol množstvo na brehoch pripraveného dreva, ktoré dovliekol až na pílu k Hronu. Tu sa postupne zachytilo na dvore a celá píla aj so strojnými zariadeniami ostala pod vodou. Intenzívne sa pracovalo na záchrane hrablí na Štiavničkách. Výška hladiny vody tu dosiahla v noci z 9. na 10. mája 115 cm a neustále stúpala. Ochrana hrablí však nebola úspešná, povodňová vlna ich o piatej hodine pretrhla a komory zmietla. Voda so sebou zobrala aj cca 400 m³ palivového dreva, voľné plte,

²⁰⁴ KAÁN, 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegyé...*, s. 13.

²⁰⁵ KAÁN, 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegyé...*, s. 14; BURKOVSKÁ, K. 2008: Historické povodne v Banskej Bystrici. *Permon*, roč. VI., č. 2, s. 1, 8.

naplavené drevo a ďalšie nečistoty. Všetok tento materiál začal Hron unášať do Banskej Bystrice. Asi o 14:00 sa tesárom podarilo hrable uzavrieť.

Povodeň pretrhla hať aj na potoku Štiavnička pri Piesku. Povodňová vlna tu strhla okrem odpadu a nečistôt takmer pol tisíc polien (siahovice) palivového dreva, ktoré unášala na voľný Hron a do Banskej Bystrice. „Medzitým vytrvalo pršalo, hladina neustále stúpala a o 2. hodine poobede dosiahla (na hrabliach pri štiavničskej píle) výšku 120 cm!“

Situácia bola zložitá aj na hornom toku Hrona. Na tajchu na Bacúšskom potoku povyššie Bacúcha (tajch Gáborá Keményho) bola brána nepretržite otvorená od 9. mája. Ale aj tak ju upchával privlečený materiál, ktorý pracovníci nestíhali odstraňovať a jazero tajchu sa postupne naplňovalo. Hladina vody do 10. mája stúpala o 70 cm.

Rovnako nebezpečné situácie sa vytvárali aj na Čiernom Hrone. Dolina Kamenistého potoka bola zaplavená a cesta hore dolinou uzavretá. Most na sútoku Čierneho Hrona a Kamenistého potoka prívalová vlna zničila a odniesla. Palivové drevo uložené na lesných skládkach v celom povodí bolo odplavené a na mnohých miestach prítokov sa vytvorili hrádze, ktoré sa stále zväčšovali a zadržovali vodu. Domy stojace na brehu tokov v Osrbli a v Hronci boli už 10. mája pod vodou, ako aj sklad palivového dreva v Hronci.

Hladina vody 10. mája stále stúpala a večer o 20:30 na Horných hrabliach povyššie Banskej Bystrice dosiahla 127 cm a v meste mala v rovnakom čase výšku 204 cm. Pracovníci erárnych lesov sa aj napriek neutíhajúcemu dažďu snažili hrable uchrániť. Hladina Hrona bola už tak vysoká, že hrádze na ich hornom konci ostali pod vodou. Ostatné boli pod silným tlakom, hrozilo im preliatie a rozplavenie. Mnohé kameňom upravené brehy už boli podmyté a kamenné bloky odplavené.

Večer 10. mája obyvateľov Horných hrablí a Uhliska zachvátila panika. Stále hrozilo pretrhnutie hrádzí a ich technických zariadení. V dolnej časti mesta a na predmestí Hušták sa Hron vylial a zaplavil nielen pozemky a záhrady, ale aj domy.

Ku povodňovej skaze sa pridal aj potok Bystrica. Pri Starých Horách stúpala jeho hladina o 120 cm oproti normálu. Na dolnom toku bolo stúpanie hladiny „ešte desivejšie“. „Odstrašujúco vzduť potok“ prerazil hrádze a zaplavil zariadenia mestských lesov, tiež technické a továrenské zariadenia v Hámri a pozdĺž celého toku.²⁰⁶ Túto situáciu podrobne opísal článok v novinách *Bezstercebánya és Vidéke* zo 14. mája 1899,²⁰⁷ kde sa píše, že „po výdatných lejakoch v oblasti Starých Hôr

²⁰⁶ KAÁN, 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegyében...*, s. 14-18.

²⁰⁷ *Bezstercebánya és Vidéke*, zo 14. mája 1899.

dňa 9. mája 1899 okolo polnoci sa potok Bystrica premenil na dravú, všetko zatápajúcu rieku. Dravý prúd ničivou silou zasiahol B. Bystricu o pol jednej v noci. Starého chorľavého strážnika drevoskladu „Na Zábave“ zachránili len v poslednej chvíli, strážny domček s vodoznakom povodne z roku 1853 však voda odniesla. Mestský hlavný horár Ladislav Hrdina so svojimi ľuďmi počas noci zachránili zo skladu aspoň časť dreva. Dobytok z Herritzovho majera zachránili len s veľkou námahou. Pri háromskom moste voda zničila hať stoličkovej továrne, ale most z kameňa a železa odolal. Voda ďalej zatopila záhrady v Hámri, najmä Polevkovicsovu záhradu, kde zničila 12 včelích úľov, o ktoré sa vtedy už zosnulý starý pán s láskou staral. Potom voda prenikla cez Kollárovu záhradu do stoličkovej továrne, kde zničila vodné diela v hodnote 10 – 15 tisíc forintov. Pri záchranných prácach dravý prúd strhol vojaka z miestnej posádky (Michal Tomko z Polomky), ktorého našli utopeného pri Zvolene až 11. mája 1899. Mesto pri povodni prišlo až o 1 000 m³ dreva. Plávajúce drevo chudobní občania vyťahovali pre vlastnú potrebu. Povodeň zasiahla aj ulicu Könyves Kálmána (dnes Janka Kráľa), kde hospodársky radca Gragger zariadil odvedenie vody do kanálov. S vodným živlom statočne bojovala jednotka stotníka Sparbela z 3. streleckej stotiny. S nadľudským úsilím za pomoci rebríkov vyslobodzovali ľudí zo zatopených domov, pričom jedna stareнка nechcela opustiť pôjd svojho domu, a preto ju museli evakuovať násilím.

Zaujímavou epizódou bola záchrana 25 cigánov rebríkmi z pôjdu Drobbovho domu, kam sa pred povodňou uchýlili zo svojich chatrčí v Jakube. Z ďalšieho domu jeden pastier nechcel odísť, kým nezachránia aj obecného býka, čo sa napokon za pomoci lán podarilo. Voda prenikla cez okná aj do textilnej továrne Ruttkayovcov, kde napáchala škodu na strojnom zariadení. Veľké škody vznikli aj v obciach Horný Jelenec a Staré Hory, ako aj v Harmaneckej továrni na papier. Hron zatopil aj Glézingerovu pílu. V Dolnej Radvani na uliciach, vo dvoroch, záhradách i v izbách domov mohli chodiť len po fošných.“

Večer 10. mája pri povodňovej ochrane pomáhala už aj armáda. Vojaci pracovali na novom moste cez Hron do Ľubietovej, ktorý bol postavený v roku 1898. Na jeho pilieroch sa nahromadilo palivové drevo, plte, dosky, ale aj odpad, ktorý sa navršil až do výšky domu a hrozilo zrútenie mosta a pretrhnutie lučatínskych hrablí. Na odstraňovaní dreva pracovalo 48 vojakov a 198 sedliakov, aby sa predišlo strhnutiu mostov v Slovenskej Ľupči, Šalkovej a Banskej Bystrici.²⁰⁸

²⁰⁸ Bezstercebánya és Vidéke, zo 14. mája 1899.

„Keď na údolie Garam padla druhá, desivá noc povodňového nebezpečenstva, následky stále sa zhoršujúcej situácie si nemožno ani len predstaviť! Nádej ustarostným dáva len to, že dážď už ustal, tak snád' sa do rána zmenia podmienky k lepšiemu.“

Do Banskej Bystrice dorazila večer 10. mája o 22:00 telegrafická správa, ktorá vydesila nielen pracovníkov horných hrablí, ale aj obyvateľov celého mesta. Správa informovala o tom, že hrable na Čiernom Hrone, ktoré pôsobili ako hrádze, boli definitívne prerazené a všetko utopené palivové drevo aj s odpadovým materiálom z povodia Čierneho Hrona sa dostalo na voľný Hron. Tisíce kubíkov boli unášané dole Hronom a v Banskej Bystrici ich mali očakávať na úsvite. Situácia bola o to kritickejšia, že výška hladiny vody na horných hrabliach bola už 206 cm.

Dážď síce postupne ustával, ale neprestával a hladina stále neklesala. Jej kulminácia bola zaznamenaná okolo polnoci, kedy bol meraniami zaznamenaný mierny pokles o 2 až 3 cm. Záchrané práce napredovali, čistený a sprietočňovaný bol severný kanál, všade nad ním boli umiestnené žeriavy (vahadlové tyče) na rozrážanie priplaveného materiálu, aby sa jeho prietočnosť neupchala. Drevená konštrukcia horných hrablí bola spevňovaná reťazami a veľkými železnými skobami. Na podmytých miestach sa navážal nový materiál.

Telegrafista do Banskej Bystrice posielal správu, že o 1:00 h ráno (11. mája) sa plavený materiál z palivového dreva, dosiek, naplaveného dreva, rozbitých plťí zmiešaný so zničenými časťami strhnutých vodných diel na Čiernom Hrone a odpadu dostal k bariére v podobe nového mostu cez Hron do Ľubietovej. V správe bolo ďalej uvedené, že obrovská priehrada, ktorú most vytvoril sa po dorazení tohto materiálu môže pretrhnúť a pokračovať na Banskú Bystricu. O 3. hodine ráno prišla ďalšia zlá správa. Potvrdila, že materiál z Horehronia už dorazil k mostu a enormný tlak ho ešte vážnejšie poškodil, a že *most sa môže každú chvíľu zlomiť*.²⁰⁹

Materiál vlečený z Čierneho Hrona a z Horehronia poškodil a prerazil drevenú konštrukciu na hrabliach Hronci, Chvatimechu aj v Podbrezovej.²¹⁰ Plávajúca hromada vysoká 2,8 m obsahovala okolo 8 000-10 000 m³ strhnutého palivového dreva. Povodňová vlna z Čierneho Hrona sa pri Chvatimechu spojila s vodami Hrona a vytvorila tu obrovské jazero. Zaliala okolité lúky, strhla drevo z drevoskladov a naopak časť dreva a neporiadku, ktorý niesla, zanechala na okolitých lúčach.

²⁰⁹ KAÁN, 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegyé...*, s. 19-21.

²¹⁰ BURKOVSKÁ, 2008: *Historické povodne...*, s. 8.

V obci Hronec strhla povodňová vlna 2 mosty a v priestore oblastnej lesnej správy, ktorej areál ležal pri Čiernom Hrone, dosahovala hĺbka vody až 1 m. Na ceste do Hronca, ktorá viedla ľavou stranou Čierneho Hrona, mala voda výšku 30 resp. 40 cm. Povodňová vlna strhla hrable pred ústím Čierneho Hrona do Hrona a odplavila ich. Z veľkej časti bol odplavený aj breh pred ústím. Z hrablí vzala ďalších asi 500 m³ palivového dreva, ktoré vliekla spolu s ďalším utopeným drevom, torzami plťí a množstvom iného materiálu. V Podbrezovej poškodila továrenskú dvor a niektoré zariadenia v železničkách a zničila aj most v Lopeji.

Potom, ako boli tieto prekážky pretrhnuté, hladina čiastočne poklesla a vlečený materiál nechávala všade v krajine po okolitých lúkach až po Ľubietovský most, kde sa opäť zastavila na jeho pilótoch a hrabliach. Mostná konštrukcia bola pod takým tlakom, že v hukote vody vydával vřzgajúce zvuky a hrozilo jeho zlomenie.

Kritická situácia bola aj poniže Banskej Bystrice. Povodeň zatopila dolnú časť mestečka Radvaň ležiacu v blízkosti Hrona, kde narobila veľké škody.²¹¹ Poniže Radvane až po Zvolen strhla mosty v Iliashi a vo Vlkanovej. Strhnutý bol aj starý most pri Sv. Kríži (Žiar nad Hronom).²¹² Medzi Radvaňou a Zvolenom bol na niekoľkých miestach poškodený železničný násyp, ktorý počas povodní slúžil ako jediná cesta a spojnica miest. Vo veľkom nebezpečí bol iliašský mlyn na hronskom ostrove, ktorý sa stal neprístupným. Značné škody vznikli vo Vlkanovej, Hronseku, Rybároch a Hájnikoch ako aj v samotnom Zvolene, najmä na továrni Union. Železničný násyp pod Borovou horou bol natolko podmočený, že vlaky tadiaľ premávali len pomaly.²¹³

Na úsvite 11. mája prestalo pršať a hladina vody v Hrone v priestore Banskej Bystrice začala pozvoľna klesať.²¹⁴ O 9. hodine to bolo 196 cm a o 20. hod. len 181 cm. Pri moste do Ľubietovej bola k vojenskejrote, ktorá nedokázala asanovať naplavenú drevenú bariéru, pridelená partia 25 erárnych drevorubačov a asi 50 súkromných pracovníkov, aby urýchlili vyťahovanie materiálu z Hrona. Práce sa aj tak odhadovali na niekoľko dní. Podobný postup vedenie erárnych lesov zvolilo aj na Horných hrabliach v Banskej Bystrici, aby sa definitívne uchránil majetok a mesto.

Kým ráno 11. mája bola výška hladiny na Horných hrabliach 126 cm, na druhý deň ráno to bolo už len 95 cm. V meste hladina klesala aj naďalej. Jej výška bola

²¹¹ BURKOVSKÝ, J. 2014: Keď Bystricu sužovala veľká voda. *Permon*, roč. XII., č. 4, s. 9.

²¹² Prepravu cez Hron pri Sv. Kríži na dôležitej ceste do Kremnice zabezpečovala až do roku 1901 kompa. V tomto roku bol vybudovaný železný oblúkový most.

²¹³ Bezstercebánya és Vidéke, zo 14. mája 1899.

²¹⁴ Bezstercebánya és Vidéke, zo 14. mája 1899; KAÁN, 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegye...*, s. 20, 21.

ráno 12. mája o 8. hodine 168 cm, napoludnie 164 cm a o 18. hodine už len 156 cm.

V nasledujúce dni sa všetko postupne vrátilo do normálu. 13. mája ráno o 8. hodine mala hladina Hrona v Banskej Bystrici výšku 140 cm, večer o 20. hodine 126 cm, následne ráno 14. mája to bolo len 116 cm.

Neskôr Erárny lesný úrad s riaditeľstvom v Banskej Bystrici bilancoval následky katastrofálnej povodne a obrovské škody. Boli zničené plavebné kanály, ochranné hrádze a celé vodotechnické zariadenia v tokoch i na brehoch. Boli podmyté lesné cesty, poškodené alebo odplavené mosty. Zosuvy pôdy sa vyskytli v troch lokalitách v okolí Bacúcha a na menšom území pri Ortútoch. V celom povodí Hrona boli podmyté a odplavené brehy tokov, vznikli aj mŕtve ramená a jazerá. Veľké škody boli na toku Hrona najmä pri Bacúchu, Lopeji a pri Majeri, kde bola rozplavená meandrová sústava.

V okolí Horných hrablí powyše Banskej Bystrice boli podmyté brehy, odplavené a zmenené bolo aj koryto Hrona. V meandrových ohyboch pri Majeri prúd vody odniesol viac ako 150 štvorcových siah poľnohospodárskej pôdy.²¹⁵

Obrovské škody boli aj na palivovom a stavebnom dreve, ktoré sa znehodnotilo, alebo bolo nenávratne odplavené. Celková škoda bola erárnymi lesmi odhadnutá asi na 15 000 korún. Tu treba však prirátat' veľké náklady na obnovu a opravu hrablí a tiež ušlý zisk z prevádzky. Príkladom je oprava mosta do Ľubietovej a k nemu prislúchajúcich lučatínskych hrablí. Po tejto katastrofe bol strhnutý most opravený a neskôr nahradený novým železným mostom. Pristúpilo sa aj k oprave hrablí, keďže boli nevyhnutné na zachytávanie dreva využívaného na pálenie drevného uhlia pre hutu v Ľubietovej. Opravené boli do konca roka 1890,²¹⁶ keďže rozpočet na ich rekonštrukciu schválilo riaditeľstvo lesov 22. júna 1890 v Slovenskej Ľupči. Náklady na vyrúbanie a dovoz nových dubových stĺpov činil 1099 korún a náklady na tesárske a pomocné práce boli vyčíslené na 1099 korún a 70 halierov. Cena tesárskych prác sa navýšila z dôvodu vysokej hladiny Hrona na jeseň 1890. Nevieme, dokedy boli hrable udržiavané v prevádzke, ale posledný zachovaný finančný výkaz na ich údržbu je z roku 1908.²¹⁷

Pre úplnú predstavu toho, prečo boli hrable vybudované na zachytávanie dreva počas povodní také nebezpečné, uvádzame ich stručnú charakteristiku. Konštrukcia týchto vodotechnických zariadení bola jednoduchá a veľmi účinná. Najprv

²¹⁵ KAÁN, 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegyé...*, s. 22, 23.

²¹⁶ ŠA Banská Bystrica, pobočka B. Bystrica, fond Správa štátnych lesov Lučatín 1782 – 1848, úradné spisy, škat. 1, spis č. 311.

²¹⁷ ŠA Banská Bystrica, pobočka B. Bystrica, fond Správa štátnych lesov Lučatín 1782 – 1848, úradné spisy, škat. 2, spis č. 529.

sa krížom cez koryto rieky resp. potoka postavili z dubovej guľatiny zrubové skrine do takej výšky, aby vyčnievali nad hladinu vody vhodnej na plavenie dreva v jarňom období. Zrubové skrine mali lichobežníkový pôdorys s kratšou stranou otočenou proti prúdu toku, a to kvôli zmenšeniu tlaku plaveného dreva a v zime ľadu. Z dôvodu zvýšenia stability sa skrine dovrchu naplnili kameňom. Ich vzdialenosť v koryte rieky bola okolo 10 m. Tieto „skrine“ mohli byť vystavané aj z presných kamenných blokov, tak ako tomu bolo na Horných hrabliach v Banskej Bystrici. Medzi ne sa naspodku a navrchu pripevnila vodorovná guľatina. Na vodorovné brvná boli potom pribité zvislé tenké tyče v minimálnej vzdialenosti od seba, aby nemohli pomedzi ne uniknúť plavené kláty. Celá konštrukcia pripomínala obrovské hrable.

Technická stavba hrablí nebola kolmá na brehy koryta, ale mierne uklonená v ostrom uhle k tomu brehu, kde sa malo vyťahovať drevo z vody. Tieto stavby však mohli v kritických povodňových situáciách po ich upchatí a zamedzení prietochnosti tvoriť rizikové hrádze a bariéry, ktoré zvyšovali možnosť vzniku povodní a vytvorenie jazera na brehoch tokov nad ich telesom. Predstavovali omnoho väčšie riziko ako drevené pilóty mostov, ktoré boli v koryte toku osadené redšie, ale aj napriek tomu mosty málokedy odolali náporu povodňovej vlny.²¹⁸

Záver

V minulosti (do konca 19. stor., resp. do prvých troch dekád 20. storočia) bolo v oblasti Západných Karpát bežným javom, že sa povodne na riekach opakovali niekoľkokrát do roka. Pravidelne prichádzali aj veľké povodne, ktoré spôsobovali straty na životoch a obrovské škody na majetku a krajine. Potom, ako sme v priebehu 20. storočia vodohospodárskymi úpravami a výstavbou „rieky ovládli“, nejako sme na ne pozabudli, a to aj napriek tomu, že sú tu stále.

Aj v 20. storočí boli na Hrone povodne, ktoré narobili veľké škody v celom jeho povodí. Ako príklad uvádzame mesto Banská Bystrica, kde veľká voda v apríli 1931 zaplavila Hušták a priestor sútoku Bystrice s Hronom, terajšie Štefánikovo i Stadlerovo nábrežie. Domy boli zatopené aj v dolnej Radvani, kde voda dosahovala výšku viac ako 1 m. V Medenom Hámri sa vylial potok Bystrica, ktorý zaplavil niekoľko domov a ich obyvatel'ov museli evakuovať.

Ďalšia povodeň bola v meste v júli 1960, keď povodňová vlna zatopila nábrežia a Hušták. Po veľkej prietrži mračien sa Hron vylial aj v júni 1965. Avšak najväčšia povodeň v meste Banská Bystrica v 20. storočí a druhá najväčšia po

²¹⁸ HRONČEK, P. 2015: Plnctvo a plavenie dreva. In HRONČEK, P. a kol.: *Lučatín v premenách času*, Lučatín: Obec Lučatín, s. 160, 161.

roku 1813 sa odohrala v októbri 1974. Vtedy po dlhotrvajúcich výdatných dažďoch hladina Hrona kulminovala 22. októbra 1974 o 10. hod. Voda sa vyliala z koryta pri moste z Kapitulskej ulice a zaplavila celé územie dnešného parku pod Pamätníkom SNP aj s hotelom Lux, a sčasti aj Uhlisko, kde vytvorila obrovské jazero. Zatopených bolo až 267 domov.²¹⁹

Preto za účelom zamedzenia škodám spôsobených v meste a jeho okolí záplavami boli realizované regulácie Hrona v rokoch 1901 – 1903 s finančným príspevom mecéna Teofila Stadlera. Ten uskutočnil prvú regulačnú úpravu nábrežia, ktoré dodnes nesie jeho meno. Ďalšie prestavby koryta, vrátane zrušenia veľkého meandra Hrona pod Pamätníkom SNP a výstavby povodňových múrikov, sa uskutočnili v priebehu 20. storočia. V posledných rokoch (2019 – 2021) bola realizovaná nová úprava regulácie rieky v priestore mesta s dimenzovaním na tzv. storočnú vodu.

V súčasnosti sa problematika povodní stáva čoraz aktuálnejšou a reálnejšou najmä v súvislosti s nestabilitou počasia spôsobeného globálnym otepľovaním. Pri prudkých búrkach sa stále častejšie objavujú privalové dažde, ktoré spôsobujú veľké škody. Ani protipovodňové opatrenia, ktoré sme na rieke realizovali, nemusia vždy vydržať nápor povodňových vln.

Pod'akovanie

Štúdia bola spracovaná v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 1/0667/21 s názvom Environmentálne špecifiká životného prostredia vybraných montánných vodohospodárskych systémov na Slovensku.

Pramene

Bezstercebánya és Vidéke, zo 14. mája 1899.

ŠA Banská Bystrica, pobočka B. Bystrica, fond Správa štátnych lesov Lučatín 1782 – 1848, úradné spisy, škat. 1, spis č. 311.

ŠA Banská Bystrica, pobočka B. Bystrica, fond Správa štátnych lesov Lučatín 1782 – 1848, úradné spisy, škat. 2, spis č. 529.

Literatúra

Berlioz, J. 2002: Pohromy. In LE GOFF, J. – SCHMITT, J. C. (ed.) *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 936 s.

²¹⁹ BURKOVSKÝ, 2014: Keď Bystricu sužovala... s. 9.

- Burkovská, K. 2008: Historické povodne v Banskej Bystrici. *Permon*, roč. VI., č. 2, s. 1, 8.
- Burkovský, J. 2014: Keď Bystricu sužovala veľká voda. *Permon*, roč. XII., č. 4, s. 9.
- Graus, 2002: Tajomné a neobvyklé javy a úkazy v živote mešťana. *Historické štúdie* 42, s. 111-120.
- Grešková, A. 2005: Analýza vybraných parametrov povodia z hľadiska výskytu prívalových povodní. *Geografický časopis*, roč. 57, č. 2, s. 131-144.
- Horváthová, B. 2001: Historické povodne v auguste a septembri roku 1813 na Slovensku a východnej Morave. Prínos švédskeho vedca Görana Wahlenberga pre hydrológiu a klimatológiu Vysokých Tatier. *Meteorologické zprávy*, roč. 54, č. 1, s. 16-23.
- Horváthová, B. 2003: *Povodeň to nie je len veľká voda*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV v Bratislave, 224 s.
- Hronček, P. 2014: Prírodné dedičstvo obce Brusno. In HRONČEK, P. a kol.: „obe obce svätoandrejské“, Brusno: Obec Brusno, s. 17-46.
- Hronček, P. 2015: Plnčtvo a plavenie dreva. In HRONČEK, P. a kol.: *Lučatín v premenách času*, Lučatín: Obec Lučatín, s. 158-161.
- Hronček, P. 2020: Neživá príroda. In HRONČEK, P. – LOKŠA, M. a kol.: *Od brodu k Medzibrodu*. Medzibrod: Obec Medzibrod, s. 13-28.
- Kaán, K. 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegye vízkörnyékén az 1899 év május hó 8. – 12. napjai között*. Besztercze Bánya: Nyomatott Machold F. Könyvnyomdájában, 24 s.
- Kaán, K. 1901: *A Garam áradása Zólyom vármegye vízkörnyékén az 1899. év Május hó 8 – 12. napjai között*. Besztercebányán: Nyomatott Machold F. Könyvnyomdájában, s. 7.
- Kianička, D. H. 2019: Katastrofy v Kremnici v 16. a 17. storočí. In BADA, M. – DUCHOŇOVÁ, D. (eds.): *Pohromy, katastrofy a nešťastia v dejinách našich miest*. Bratislava: Historický ústav Slovenskej akadémie vied, s. 71-92.
- Kiss, A. 1999: Some weather events in the fourteenth century II. (angevin period: 1301-87). In *Acta Climatologica*, Tom. 32-33, s. 51-64.
- Makel', M. – Turbek, J. 2002: *Hydrológia - Terminologický výkladový slovník*. Bratislava: MŽP SR, 158 s.
- Maliniak, P. 2009: *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 246 s.
- Matejíček, J. – Hladný, J. 1999: *Povodňová katastrofa 20. stoločí na území České republiky*. Praha: Ministerstvo životního prostředí, 60 s.

- Oplushtil, I. 1902: Kronika baňsko-štiavnická. In: Sokolík, A. (ed.): *Sbornik Slovenskej museálnej spoločnosti*. Turčiansky sv. Martin: Tlačou knihtlačárskeho-účastníarskeho spolku, 7, s. 134–149.
- Sedlák, V. 1980: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I*. Bratislava: Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 651 s.
- Solín, Ľ. – Martinčáková, M. 2007: Niekoľko poznámok k metodológii tvorby povodňových máp Slovenska. *Geografický časopis*, roč. 59, č. 2, s. 131-138.
- Solín, Ľ. 2008: Analýza výskytu povodňových situácií na Slovensku v období rokov 1996-2006. *Journal of Hydrology and Hydromechanics*, roč. 56, č. 2, s. 95-115.
- Vojtek, M. 2014: *Povodňová hrozba a povodňové riziko na príklade povodia Vyčomy*. Nitra: UKF v Nitre Fakulta prírodných vied, 238 s.

Prijaté: 02. 05. 2023

Akceptované: 05. 09. 2023

PERCEPCIA VÝUČBY MIKROGEOGRAFIE UČITEĽMI ZÁKLADNÝCH A STREDNÝCH ŠKÔL NA PRÍKLADE REGIÓNU HORNÉHO MEDZIBODROŽIA

PERCEPTION OF MICROGEOGRAPHY TEACHING BY PRIMARY AND SECONDARY SCHOOL TEACHERS ON THE EXAMPLE OF HORNÉ MEDZIBODROŽIE REGION

Imrich Sládek¹ Gréta Galambošová²

¹ Ústav geografie, Prírodovedecká fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Jesenná 5, Košice, Slovensko, e-mail: imrich.sladek@upjs.sk
² ul. Tisa, 362/1, 076 42, Veľké Trakany, Slovensko

Abstract: *This contribution deals with the state of teaching of the local landscape of Upper Medzibodrožia in those schools in the region where the subject of geography is taught. In the preparatory phase of the work, we found 17 schools with Slovak and Hungarian language of instruction located in the subject area. After creating the questionnaire, we contacted all suitable schools, 15 of them responded to the survey questionnaire. From this relevant sample of schools, we found findings according to which geography teachers are only partially satisfied with the educational content of the subject, while almost all of them declared an insufficient time allocation for full-fledged teaching of the topic of the local region. They are very lacking in teaching and didactic materials and therefore would welcome a separate textbook for teaching the local region. They also expressed their dissatisfaction with the fact that they cannot choose a different organizational form of teaching for the geography subject than the lesson, which means that in addition to insufficient time allocation, schools also lack funds for excursions around the local region.*

Key words: *Didactis of Geography, Microgeography, Horné Medzibodrožie*

Úvod

Poznať miestny región, v ktorom človek žije, z ktorého pochádza, patrí k základnej výbave každého občana. Nestačí žiť v tomto regióne bez poznania jeho krás, unikátností, ale treba ho spoznať. Základné poznatky o svojom regióne získava väčšina detí a mládeže v školskom veku, na základných a stredných školách.

Je preto prirodzenou snahou pedagógov priblížiť žiakom poznatky o svojom regióne čo najpútavejšie, najnázornejšie, v snahe dosiahnuť čo najlepšie zapamätanie, vzbudiť ich záujem o jeho prípadné zvel'ad'ovanie v budúcnosti, či hľadanie možností na jeho propagovanie aj za hranicami regiónu.

Aj z toho dôvodu sa stalo predmetom nášho záujmu skúmanie jednak učebného obsahu, ktorý poskytuje žiakom a študentom poznatky o miestnom regióne, a jednak zmapovanie problémov s tým súvisiacich z pohľadu pedagógov, vyučujúcich predmetu geografia.

Cieľom príspevku je zmapovať stav výučby miestnej krajiny v regióne Horného Medzibodrožia na tých školách, kde sa vyučuje predmet geografia. Tento cieľ sme si stanovili z dôvodu, že Štátny vzdelávací program vymedzuje na túto tematiku veľmi malú časovú dotáciu.

Tematika miestneho regiónu je pomerne dobre rozpracovaná v dostupnej literatúre, a to jednak autormi, ktorí ju rozpracovali čisto z teoretického hľadiska a nazývajú ju mikrogeografia (napr. Kandráčová, Michaeli, 1996, Hasprová, 2006, Dubcová et al., 2012, Dubcová et al., 2017), ako aj autormi, ktorí poskytujú na tematiku pohľad aj optikou pedagógov, s možnosťou využitia teoretických poznatkov v edukácii (napr. Čižmárová, 2001, Madziková, 2004, Hasprová, 2006, Tomčíková, 2010, Škodová, 2021). V ich terminológii ide o geografiu miestnej krajiny.

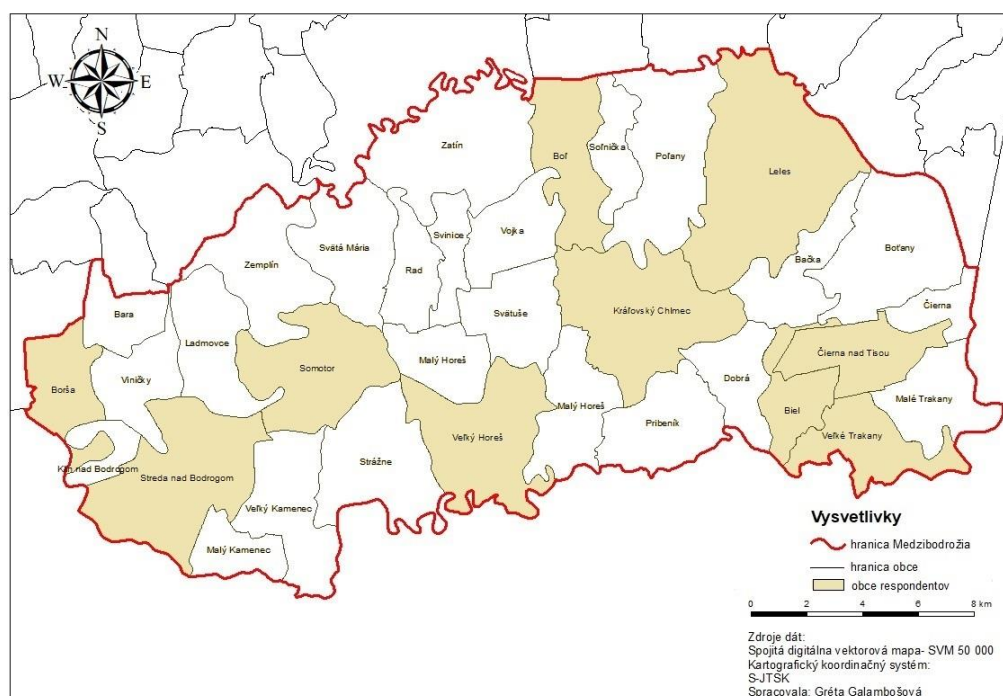
Región Horné Medzibodrožie (Mapa. 1) sa nachádza na Východoslovenskej nížine na hranici Slovenska, Maďarska a Ukrajiny. Ide o typicky riečnu krajinu, ktorej osobitosť vyzdvihuje aj začlenenie do chránenej krajinskej oblasti Latorica. Uvedené špecifiká tohto regiónu majú aj potenciál pre vyučovanie miestnej krajiny, a preto sa stal aj priestorom pre náš výskum.

Metodika

Z dostupných údajov (školské vzdelávacie programy na web stránkach škôl, telefonické dopytovanie) sme vyseletovali zoznam škôl, kde sa vyučuje predmet geografia. Bolo to potrebné z dôvodu, že viaceré školy v Hornom Medzibodroží majú iba 1. stupeň, resp. stredné odborné školy nevyučujú predmet geografia vzhľadom na učebný obsah jednotlivých učebných odborov. Následne sme vytvorili dotazník v elektronickej podobe cez Google Forms na zisťovanie stavu a úrovne vyučovania tematiky miestneho regiónu. Tieto dotazníky sme odoslali elektronicky na 17 škôl, ktoré sa nachádzajú v regióne Horné Medzibodrožie a kde sa vyučuje predmet geografia. Uvedené školy sú zobrazené na mape (obr. 1). Po zozbieraní vyplnených dotazníkov sme získali informácie, ktoré sme vyhodnotili jednak opisne a jednak pomocou koláčových a stĺpcových grafov.

V Hornom Medzibodroží sa nachádzajú 2 mestá a 31 obcí. Tento miestny región poskytuje vyučovanie v 18-tich obciach, t.j. na 26-tich školách, z toho na 8-ich školách prebieha výučba iba na 1. stupni základnej školy (mapa 1). V celom regióne sú iba 2 stredné školy, a to v meste Kráľovský Chlmec a v obci Pribeník, a iba jedna spojená škola s organizačnými zložkami špeciálna ZŠ a praktická škola. Výučba sa na stredných školách, ako aj v spojenej škole uskutočňuje v slovenskom aj maďarskom jazyku. Jediné gymnázium sa nachádza v Kráľovskom Chlmece s osemročným a štvorročným vzdelávacím programom s vyučovacím jazykom slovenským a maďarským. Na 14-tich základných školách sa poskytuje vzdelávanie žiakom aj na druhom stupni, z nich v 6-tich základných školách v slovenskom jazyku a v 8-ich základných školách v maďarskom vyučovacom jazyku (CVTI SR, 2023).

Mapa 1 Geografická poloha škôl dotazníkového prieskumu

Zdroj: Galambošová, 2023

Výsledky

Náš dotazník pozostával z 18-tich otázok, ktoré sa týkali problematiky vyučovania geografie miestneho regiónu. Na dotazník reagovalo celkovo 15 škôl, spolu

sme od nich získali 22 odpovedí, nakoľko niektoré väčšie školy majú po 2-3 ročníky, takže z jednej školy prišlo viac odpovedí.

Otázka č. 1: Sídlo školy

Na dotazník nám odpovedalo zo 17-tich oslovených škôl (tab. 1) nasledovných 15 škôl, od ktorých sme získali spolu 22 odpovedí:

- ZŠ s vyučovacím jazykom slovenským: Streda nad Bodrogom, Leles, Borša, Somotor, Kráľovský Chlmec / 3 odpovede, Čierna nad Tisou
- ZŠ s vyučovacím jazykom maďarským: Čierna nad Tisou, Veľké Tra-kany, Biel, Streda nad Bodrogom, Kráľovský Chlmec / 4 odpovede
- Gymnázium Kráľovský Chlmec / 4 odpovede
- SOŠ Kráľovský Chlmec
- Spojená škola Kráľovský Chlmec

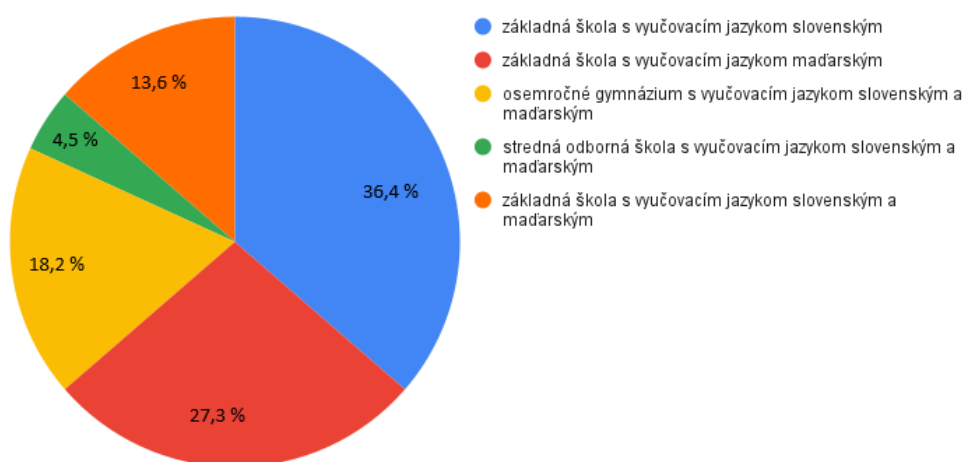
Tab. 1 Zoznam 17-tich oslovených škôl na zber údajov

Sídlo školy	Názov školy
Biel	Základná škola s vyučovacím jazykom maďarským
Bol'	Základná škola s materskou školou s vyučovacím jazykom maďarským
Borša	Základná škola s materskou školou
Čierna nad Tisou	Základná škola s vyučovacím jazykom maďarským
	Základná škola
Kráľovský Chlmec	Základná škola Mihály Helmeczyho s vyučovacím jazykom maďarským
	Základná škola
	Gymnázium - Gimnázium
	Stredná odborná škola techniky a remesiel – Műszaki Szakok és Mesterségek Szakközépiskolája
	Spojená škola
Leles	Základná škola - Alapiskola
Somotor	Základná škola
	Základná škola s vyučovacím jazykom maďarským
Streda nad Bodrogom	Základná škola s vyučovacím jazykom maďarským
	Základná škola
Veľké Tra- kany	Základná škola s vyučovacím jazykom maďarským
Veľký Horeš	Základná škola - Alapiskola

Otázka č. 2: Typ školy

Z celkového počtu 22 odpovedí sme získali 36,4 % odpovedí od ZŠ s vyučovacím jazykom slovenským, 27,3 % odpovedí od ZŠ s vyučovacím jazykom maďarským, 18,2 % odpovedí prišlo z osemročného gymnázia s vyučovacím jazykom slovenským a maďarským, 13,6 % odpovedí poskytla spojená škola s vyučovacím jazykom slovenským a maďarským, 4,5 % odpovedí poskytla stredná odborná škola s vyučovacím jazykom slovenským a maďarským (obr. 1).

Obr. 1 Typ školy

Otázka č. 3: Pohlavie respondentov

Z celkového počtu 22 respondentov bolo 77,3 % žien a 22,7 % mužov.

Otázka č. 4: Vek respondentov

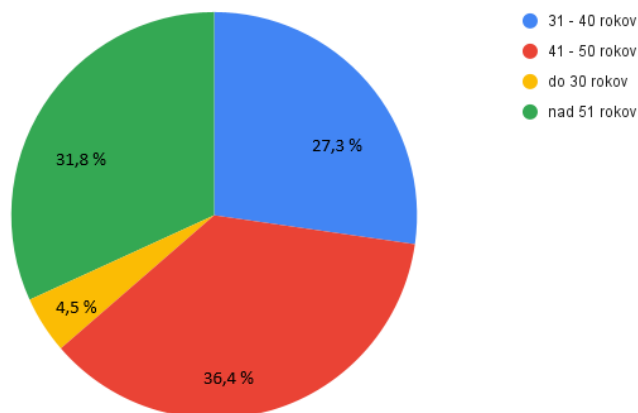
Vekové zloženie respondentov bolo nasledovné: 36,4 % učiteľov geografie bolo v rozpätí 41 – 50 rokov, 31,8 % tvorili učitelia vo vekovej kategórii nad 51 rokov, vekovú kategóriu 31 – 40 rokov tvorilo 27,3 % učiteľov, najmenší počet oslovených učiteľov geografie 4,5 % tvorilo vekové rozpätie do 30-tich rokov (obr. 2).

Otázka č. 5: Koľko rokov vyučujete geografiu?

Naši respondenti učia geografiu od 1 do 38 rokov. Prax v predmete do 5 rokov deklarovali 4 učitelia, skúsenosti v predmete geografia od 6 – 10 rokov mali 4 učitelia, ďalších 8 opýtaných učiteľov vykazovali prax v predmete od 11

do 20 rokov, iba 2 učители vyučujú geografiu od 21 do 30 rokov a 4 učители vyučujú predmet viac ako 31 rokov.

Obr. 2 Vek respondentov

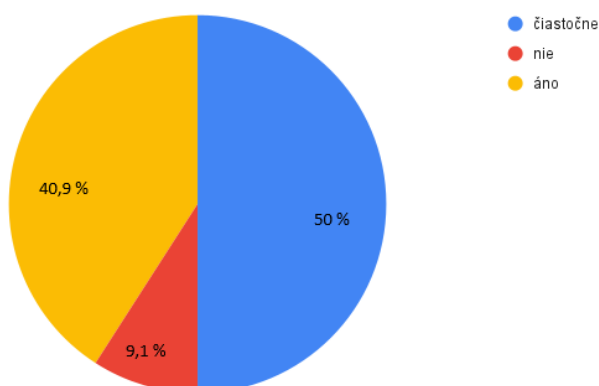
Otázka č. 6: Pochádzate z regiónu, v ktorom učíte?

20 respondentov z počtu 22 uviedlo, že pochádzajú z regiónu, kde aj učia, iba 2 respondenti pochádzajú z iného regiónu.

Otázka č. 7: Ste spokojní so vzdelávacím obsahom predmetu geografia?

Vzdelávací obsah predmetu geografia vyhovuje 9-tim respondentom, čiastočne sú s ním spokojní 11-ti respondenti a 2 respondenti sú so vzdelávacím obsahom nespokojní (obr. 3).

Obr. 3 Ste spokojní so vzdelávacím obsahom predmetu geografia?

Otázka č. 8: Koľko hodín geografie učíte týždenne v tomto školskom roku?

V školskom roku 2022/2023, kedy sa prieskum realizoval, učia iba 1 hodinu geografie 2 respondenti, 2 hodiny geografie týždenne učia štyria respondenti, 3 respondenti učia týždenne 3 hodiny predmetu, ďalší 4 respondenti uviedli, že učia 6 hodín geografie týždenne, dvaja respondenti uviedli, že učia 7 hodín geografie týždenne, jeden učí 8 hodín, traja učia 9 hodín, ďalší učí 10 hodín, jeden respondent učí 12 hodín a posledný učí až 19 hodín geografie týždenne.

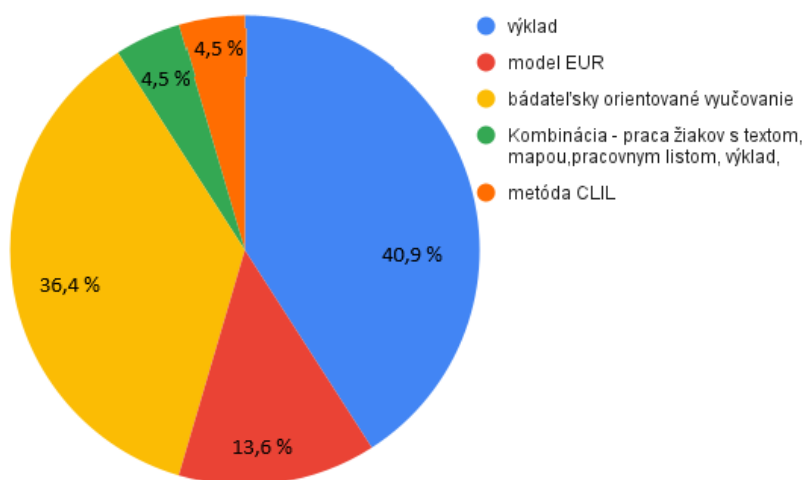
Otázka č. 9: Učíte predmet geografia kvalifikovane?

Z počtu 22 respondentov uviedli 18-ti, že učia geografiu kvalifikovane a 4 respondenti učia predmet nekvalifikovane.

Otázka č. 10: Ktorá metóda sa Vám najviac osvedčila pri vyučovaní miestneho regiónu?

Z počtu 22 respondentov uviedlo 40,9 % opýtaných (9 učiteľov), že najviac preferujú pri vyučovaní miestneho regiónu metódu výkladu, ďalších 36,4 % (8 učiteľov) uviedlo bádateľsky orientované vyučovanie, 13,6 % (3 učiteľia) ako osvedčenú metódu uvádzajú metódu EUR, pre 4,5 % (jedného učiteľa) sa osvedčila metóda CLIL a posledných 4,5 % (1 učiteľ) používa kombináciu práce s textom, mapou, pracovným listom a výkladom (obr. 4).

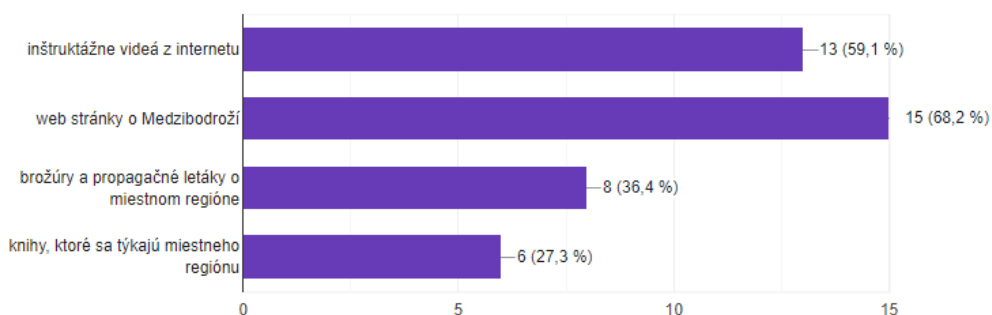
Obr. 4 Ktorá metóda sa Vám najviac osvedčila pri vyučovaní miestneho regiónu?

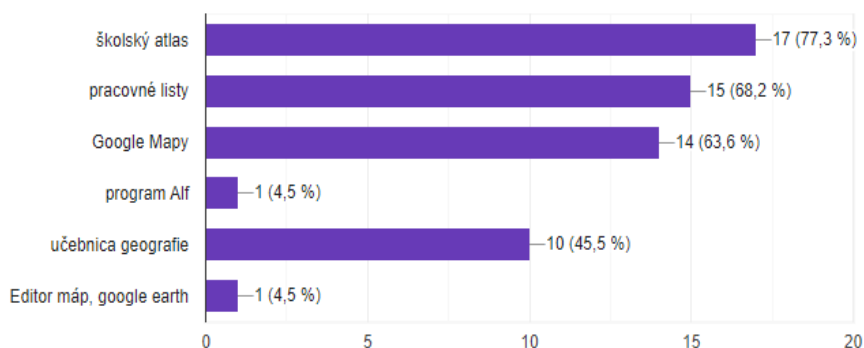
Otázka č. 11: Ktoré literárne pramene využívate pri vyučovaní miestneho regiónu ako najhodnotnejšie zdroje informácií?

Vzhľadom na možnosť výberu viacerých odpovedí pri tejto otázke, až 68,2 % respondentov uviedlo ako najhodnotnejšie zdroje informácií pri vyučovaní miestneho regiónu web stránky o Medzibodroží, ako ďalší zdroj informácií 59,1 % respondentov uviedlo inštruktážne videá z internetu, 36,4 % učiteľov považuje za hodnotný zdroj informácií brožúry a propagačné letáky o miestnom regióne a 27,3 % respondentov využíva pri vyučovaní knihy, ktoré sa týkajú miestneho regiónu (obr. 5).

Obr. 5 Ktoré literárne pramene využívate pri vyučovaní miestneho regiónu ako najhodnotnejšie zdroje informácií?

Obr. 6 Ktoré vyučovacie prostriedky používate pri vyučovaní tejto témy?

Otázka č. 12: Ktoré vyučovacie prostriedky používate pri vyučovaní tejto témy?

Aj pri tejto otázke mali respondenti možnosť výberu viacerých odpovedí, z ktorých vyplýva, že najviac používaným vyučovacím prostriedkom je školský atlas, nakoľko ho uviedlo až 77,3 % opýtaných (17 respondentov). Ďalším frekventovaným vyučovacím prostriedkom boli pracovné listy, ktoré uviedlo 68,2 % respondentov (15 učiteľov), ďalej to boli Google Mapy, ktoré uviedlo 63,6 % opýtaných (14-ti učiteľia), učebnicu geografie uviedlo 45,5 % respondentov (10-ti učiteľia) a rovnaké percento respondentov 4,5 % (po 1 učiteľovi) uviedlo program Alf a editor máp, Google Earth (obr. 6).

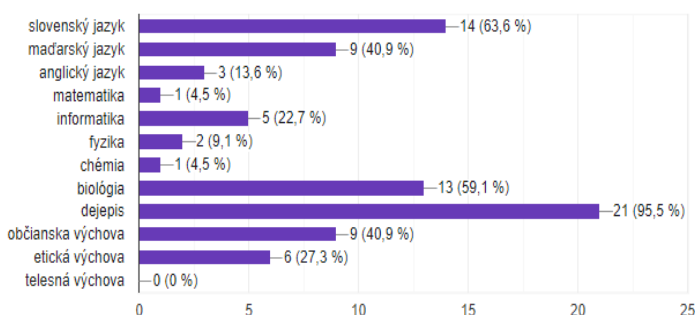
Otázka č. 13: Privítali by ste samostatnú učebnicu/ učebné texty pre vyučovanie geografie miestneho regiónu?

21 respondentov z počtu 22 (95,5 %) uviedlo, že by uvítalo samostatnú učebnicu alebo učebné texty pre vyučovanie geografie miestneho regiónu a iba 1 respondent (4,5 %) deklaroval zápornú odpoveď.

Otázka č. 14: S ktorými predmetmi uplatňujete medzipredmetové vzťahy pri vyučovaní geografie miestneho regiónu?

Respondenti mali možnosť uviesť viacero predmetov, s ktorými uplatňujú medzipredmetové vzťahy (obr. 7). Predmet dejepis uviedlo až 95,5 % učiteľov (21), slovenský jazyk uviedlo 63,6 % učiteľov (14), biológiu 59,1 % (13), rovnaké zastúpenie po 40,39 % majú predmety maďarský jazyk a občianska náuka (po 9 učiteľov), 27,3 % etická výchova (6), 22,7 % informatika (5), 13,6 % anglický jazyk (3) a zhodne po 4,5 % učiteľov uviedlo predmety matematika a chémia (po 1 učiteľovi).

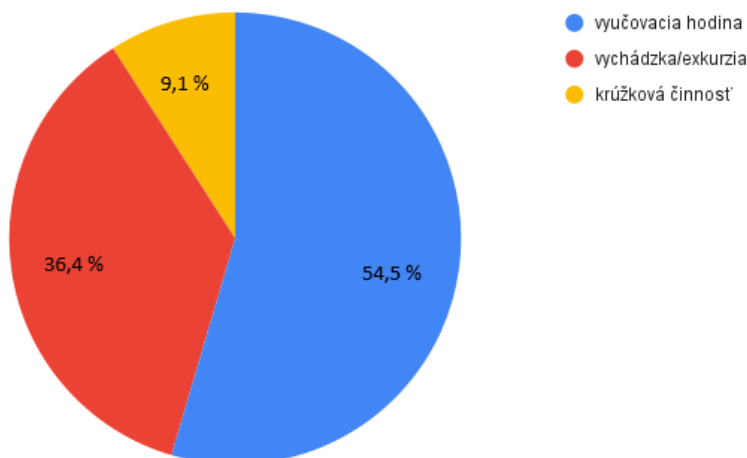
Obr. 7 S ktorými predmetmi uplatňujete medzipredmetové vzťahy pri vyučovaní geografie miestneho regiónu?

Otázka č. 15: Ktorú organizačnú formu vyučovania preferujete pri vyučovaní geografie miestneho regiónu?

Respondentom boli ponúknuté 3 možnosti výberu odpovede, resp. jedna vlastná odpoveď, ktorú však neuviedol žiaden z opýtaných. 12 respondentov z počtu 22, čo činí 54,5 %, uviedlo, že pri vyučovaní miestneho regiónu preferujú ako organizačnú formu vyučovania vyučovaciu hodinu, ďalších 8 respondentov, čo tvorí 36,4 %, uviedlo vychádzku/exkurziu a iba 2 respondenti, 9,1 %, uviedlo krúžkovú činnosť ako preferovanú organizačnú formu vyučovania (obr. 8).

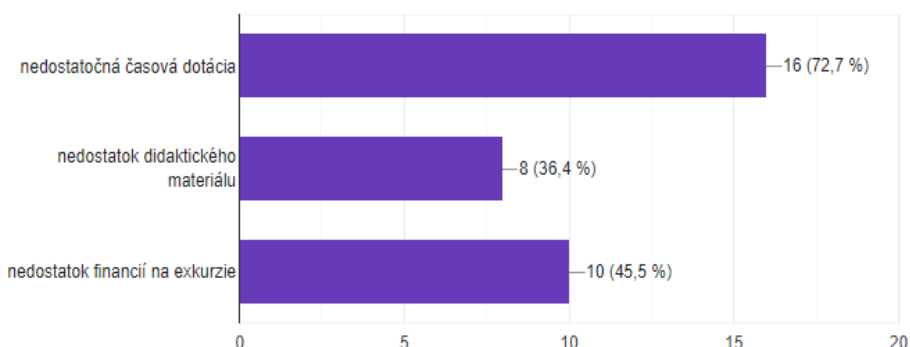
Obr. 8 Ktorú organizačnú formu vyučovania preferujete pri vyučovaní geografie miestneho regiónu?

Otázka č. 16: Čo spôsobuje učiteľom najväčšie problémy pri vyučovaní miestneho regiónu?

Pri tejto otázke mali respondenti možnosť označiť viacero zo štyroch ponúkaných možností, vrátane vlastnej odpovede, označujúcej najväčšie problémy pri vyučovaní miestneho regiónu (obr. 9). 72,7 % respondentov (16 učiteľov) označilo nedostatočnú časovú dotáciu, 45,5 % (10 učiteľov) označilo nedostatok financií na exkurzie a 36,4 % (8 učiteľov) uviedlo nedostatok didaktického materiálu. Vlastnú odpoveď neuviedol nikto.

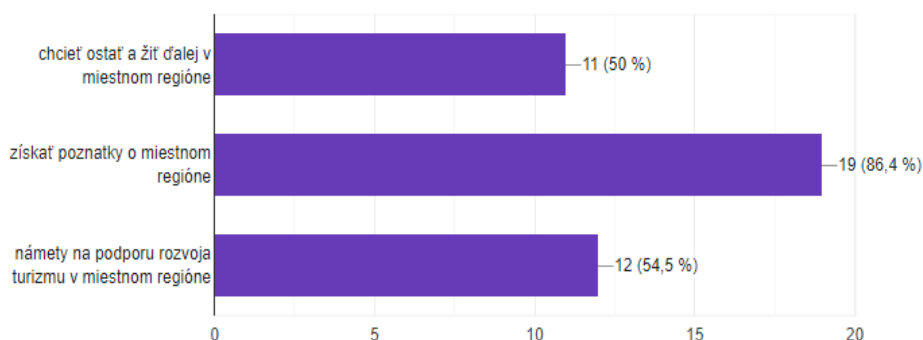
Obr. 9 Čo spôsobuje učiteľom najväčšie problémy pri vyučovaní miestneho regiónu?

Otázka č. 17: Podľa Vášho názoru postačuje časová dotácia v ŠVP na plnohodnotné vyučovanie tematiky miestneho regiónu?

22 respondentov, reprezentujúcich 15 škôl vyjadrilo až v 90,9 % prípadoch (20 učiteľov), že časová dotácia v ŠVP nepostačuje na plnohodnotné vyučovanie tematiky miestneho regiónu, iba pre 9,1 % (2 učiteľom) postačuje poskytovaná časová dotácia v ŠVP (obr. 10).

Obr. 10 Čo môže žiakom poskytnúť téma miestneho regiónu do praktického života?

Otázka č. 18: Čo môže žiakom poskytnúť téma miestneho regiónu do praktického života?

Respondentom boli poskytnuté 4 možnosti odpovede vrátane vlastnej odpovede, pričom mohli označiť viacero odpovedí. Vlastnú odpoveď nevyžil ani jeden respondent. Z pohľadu 22-och respondentov téma miestneho regiónu môže žia-

kom poskytnúť v 86,4 % prípadoch odpovedí (pre 19 učiteľov) poznatky o miestnom regióne, podľa názoru 54,5 % respondentov (12 učiteľov) poskytuje téma miestneho regiónu žiakom námety na podporu rozvoja turizmu v miestnom regióne a 50 % respondentov (11 učiteľov) uviedlo ako prínos témy miestneho regiónu pre žiakov do praktického života chcieť ostať a žiť ďalej v miestnom regióne.

Diskusia

V našom prieskume sme zaznamenali odpovede od širokej škály učiteľov, čo sa týka vekového zloženia, rokov praxe, ich kvalifikovanosti, ako aj zastúpenia všetkých typov škôl v Hornom Medzibodroží. Preto zaznamenané odpovede majú dostatočnú výpovednú hodnotu k sformulovaniu záverov o stave, potrebách a nedostatkoch pri vyučovaní tematiky uvedeného miestneho regiónu.

Prvým nevyhnutným predpokladom na skvalitnenie vyučovania (aj na zvýšenie vedomostnej úrovne žiakov) o miestnom regióne je navýšenie časovej dotácie predmetu geografia, minimálne v ročníku, kde sa učia o Slovensku. Tento názor prezentovala už Madziková (2004), ktorá zároveň pripomína, že o rozsahu vyučovacích hodín venovaných mikrogeografii rozhoduje učiteľ a jeho vzťah k problematike miestnej krajiny.

Ďalšou nadväzujúcou potrebou by bolo prepracovať obsah učiva, nakoľko v terajšom stave sa pre nedostatok časovej dotácie príliš zovšeobecňujú fakty o špecifikách regiónov, čo vôbec nevedie ku kvalitným poznatkom žiakov. Taktiež výber rôznych metód pri vyučovaní síce svedčí aj o kreativite učiteľov, ale tiež poukazuje na nedostatok vyučovacích materiálov, didaktickej techniky a softvérov na školách. Učitelia preto čerpajú informácie o miestnom regióne z webových stránok, siahajú po knižných publikáciách, brožúrach, letákoch, následne si svojpomocne vyrábajú pracovné listy na precvičovanie, na preskúšavanie učiva, nakoľko jediným jednotne uvádzaným vyučovacím prostriedkom, ktorý vlastní školy, sú školské atlasy. Aj preto by väčšina učiteľov privítala samostatnú učebnicu na vyučovanie geografie miestneho regiónu Horného Medzibodrožia. Táto učebnica by vzhľadom na charakter regiónu mohla byť spracovaná dvojjazyčne (slovensky a maďarsky), čo by umožnilo aj využitie metódy obsahovo a jazykovo integrovaného vyučovania (CLIL.) Problematike metódy CLIL do vyučovania mikrogeografie nebola doteraz venovaná veľká pozornosť. Vo vyučovaní geografie všeobecne sa jej venovali napr. Csachová (2019) a Compl'ová (2011).

Pri súčasnej časovej dotácii na vyučovanie o miestnom regióne učitelia ani nemohli voliť inú preferovanú formu vyučovania ako vyučovaciu hodinu, nakoľko vy-

chádzky sú časovo náročné, exkurzie vyžadujú financie a to isté sa týka aj krúžkovej činnosti. Pri zachovaní súčasného stavu vyučovania tematiky miestneho regiónu nedokážu učitelia vzbudiť u žiakov väčší záujem o zvel'ad'ovanie svojho regiónu, nakoľko teoreticky, za krátky čas ho ani dobre nespoznajú, nieto si vybudujú k nemu kladný vzťah. Je preto na škodu predmetu geografia, že sa tematika miestneho regiónu nemôže vždy vyučovať zážitkovo, v teréne, kde by sa teoretické poznatky hneď prepojili s praktickým poznávaním. Svorad, Dubcová, Žoncová (2014) preto odporúčajú ako formy vo vyučovaní miestnej krajiny vychádzky, terénne cvičenia, exkurzie a expedície. V súčasnosti sa kladie dôraz na bádateľsky orientované vyučovanie, a to aj za podpory geopriestorových technológií, ktoré sa dajú využiť aj pri terénnom vyučovaní mikrogeografie (Dubcová et al. 2013, Csachová et al. 2022).

Záver

Hlavným cieľom príspevku bolo zmapovať stav výučby miestnej krajiny Horného Medzibodrožia na tých školách v regióne, kde sa vyučuje predmet geografia. V prípravnej fáze práce sme zistili 17 škôl s vyučovacím jazykom slovenským aj maďarským, ktoré sa v predmetnom území nachádzajú. Po vytvorení dotazníka sme oslovili všetky vhodné školy, z nich 15 nám reagovalo na prieskumný dotazník. Z tejto relevantnej vzorky škôl nám vzišli zistenia, podľa ktorých sú učitelia geografie iba čiastočne spokojní so vzdelávacím obsahom predmetu, pričom takmer všetci deklarovali nepostačujúcu časovú dotáciu na plnohodnotné vyučovanie tematiky miestneho regiónu. Veľmi im chýbajú učebné a didaktické materiály, a preto by uvítali samostatnú učebnicu na vyučovanie miestneho regiónu. Takisto vyjadrili nespokojnosť s tým, že na predmete geografia si nemôžu voľiť inú organizačnú formu vyučovania ako je vyučovacia hodina, čiže okrem nepostačujúcej časovej dotácie chýbajú školám aj financie na exkurzie po miestnom regióne.

Geografia na našich školách je vlastne akýmsi súhrnom faktov o svete, pričom sa fakty preberajú povrchno. Takýto štýl vzdelávania geografie ide na úkor rozvoja hlbšieho geografického premýšľania. Geografia nemá byť len zemepisom, čiže opisnou vedou, ktorá žiakom podáva vopred spracované fakty a tie si má žiak v procese učenia zapamätať. Geografia by mala byť živým predmetom, ktorý pracuje s poznatkami aj z iných vedných odborov, čiže pracuje s medzipredmetovými vzťahmi. Mala by sa zmeniť z predmetu, ktorý je v súčasnosti akoby encyklopédiou a preto často žiakov nudí, na predmet, ktorý bude žiakov baviť, lebo budú v procese učenia sa poznávať a bádať svet, budú skúmať vzájomné vzťahy medzi prírodou a človekom.

Pod'akovanie

Štúdiá bola spracovaná v rámci riešenia grantového projektu vvgs-2024-3209 Aktualizácia a e-learningová podpora predmetu Geoekológia.

Literatúra

- Compl'ová, M. (2011). Využitie metódy CLIL vo vyučovaní geografie na základných školách. *Geographia Cassoviensis* 5 (1), 18-24.
- Csachová, S. (2019). Metóda CLIL vo vyučovaní geografie. *Geografická revue* 15(1), 4-21.
- Csachová, S. et al. (2023). *Geopriestorové technológie v bádateľsky orientovanom vyučovaní geografie*. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
- Čižmárová, K. (2001). Geografia vlasti miestneho regiónu v školskej praxi. *Geografia*. 9(3), 126-129.
- Dubcová, A., et al. (2012). *Mikrogeografia - krajina okolo nás*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
- Dubcová, A., et al. (2013). *Didaktika geografie v teréne*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
- Dubcová, A., Kramáreková, H., Nemčíková, M., Rampašeková, Z. (2017). Mikrogeografia ako stratégia vyučovania geografie. *Geografická revue* 13(1), 4-19
- Galambošová, G. (2023). *Výučba geografie miestneho regiónu na príklade Horného Medzibodrožia*. Diplomová práca. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
- Hasprová, M. (2006). *Geografia miestnej krajiny v edukačnom procese*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
- Kandráčová, V., Michaeli, E. (1996). Mikrogeografia v edukácii, výskume a pre prax. *Krajina východného Slovenska v odborných a vedeckých prácach*. Prešov: KGG PdF UPJŠ, 265-285.
- Madziková, A. (2004). Miestny región vo vyučovaní geografie na gymnáziu. *Folia geographica* 7. 247-291.
- Región Medzibodrožie, 2023: *Stručný popis regiónu*. [cit. 06.03.2023]. Dostupné na: < <http://www.bodrog-tisa.sk/strucny-popis-regionu.phtml?id5=10866> >

Svorad, A., Žoncová, M., Dubcová, A. (2014). Orientácia ako prostriedok spoznávanía miestnej krajiny na príklade územia Zoborské vrchy. *Geografické informácie*, 18(2), 169-179.

Škodová, M. (2021). *Horné Pohronie. Geografia miestneho regiónu v školskej praxi*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 112 s.

Tomčíková, I. (2010). Miestna krajiny vo vyučovaní vlastivedy a geografie na základnej škole. *Geographia Cassoviensis* 4(1), 158-163.

Prijaté: 16. 07. 2023

Akceptované: 04. 10. 2023

PARK SZIRMAYOVCOV – ŽIVÁ UČEBŇA
OPATRENIA NA ZMIERNENIE ZMENY KLÍMY REALIZOVANÉ V AREÁLI
ZŠsMŠ RAKOVEC NAD ONDAVOU

SZIRMAY PARK – LIVING CLASSROOM
MEASURES TO MITIGATE CLIMATE CHANGE IMPLEMENTED ON THE
AREA OF THE PS&NS RAKOVEC NAD ONDAVOU

Jarmila Lehotayová

*Základná škola s materskou školou, Rakovec nad Ondavou 2,
e-mail: jarmila.lehotayova@gmail.com*

Abstract: *Primary school with nursery school, Rakovec nad Ondavou 2, is a fully organized nine-year school, located in the local Szirmay Park near the mansion. In our school education program, we place emphasis on getting to know the Slovak language as well as the native region in Regional education, protection and creation of the environment in Environmental education, basic mathematical knowledge and the teaching of the English language from the first grade. We teach Regional education as a separate subject with a time allowance of one hour per week in the third and eighth grade. The time allowance for Environmental education is one hour per week in the third, fourth, sixth and eighth grade. We try to link the individual activities implemented in the educational process to specific components of the country. With the support of the Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Slovak Republic and foundations, we built a living environment classroom in the Szirmay Park. In 2022, with the support of the Environmental Green Education Fund, Živica, the VSE Foundation, the Carpathian Foundation, we managed to take measures to mitigate climate change implemented in the area of ZŠsMŠ Rakovec nad Ondavou – Szirmay Park. We also used the attractiveness of the Szirmay park to place an apiary house and a beekeeping educational trail.*

Key words: *environmental education, regional education, climate change, measures, apiary house.*

Úvod

Základná škola s materskou školou, Rakovec nad Ondavou 2 je plnoorganizovaná deväťročná škola, nachádza sa v miestnom parku Szirmayovcov v blízkosti kaštieľa. Bola uvedená do prevádzky v roku 1967.

V Školskom vzdelávacom programe (ŠkVP) kladieme dôraz na spoznanie slovenskej reči ako aj rodného kraja v regionálnej výchove, ochrane a tvorbe životného prostredia v environmentálnej výchove, základných matematických znalostí, výučbu anglického jazyka od prvého ročníka.

Cieľom príspevku je priblížiť zrealizované aktivity resp. opatrenia v parku Szirmayovcov – areál ZŠsMŠ Rakovec nad Ondavou, ktoré umožňujú realizáciu environmentálnej výchovy na konkrétnych príkladoch, aktuálnych témach napr. opatreniach na zmiernenie zmeny klímy.

Environmentálna výchova ako súčasť Školského vzdelávacieho programu ZŠsMŠ Rakovec nad Ondavou

Environmentálna výchova, vzdelávanie, osвета a zvyšovanie povedomia sú slová, ktoré sa stali súčasťou nášho každodenného slovníka. Environmentálna výchova je prierezovou témou Štátneho vzdelávacieho programu, jej rozvoj je súčasťou Školského vzdelávacieho programu našej školy. Cieľom tejto prierezovej témy je prispieť k rozvoju osobnosti žiaka tak, že v oblasti vedomostí, zručností a schopností nadobudne schopnosť chápať, analyzovať a hodnotiť vzťahy medzi človekom a jeho životným prostredím (ŠPÚ, 2009). Umožňuje tiež žiakom získať postoje a návyky k ochrane a zlepšovaniu životného prostredia dôležitého pre trvalo udržateľný život na Zemi. Pôsobenie Environmentálnej výchovy sa môže zvýšiť realizáciou relevantných mimoškolských aktivít, akými sú didaktické vychádzky, terénne cvičenia, prípadne zapájaním sa do projektov s environmentálnym zameraním (Škodová, 2021).

Environmentálnu výchovu (EV) vyučujeme ako samostatný predmet, aby sa v žiakoch vzbudil, prehĺbil, upevnil a rozvíjal pozitívny vzťah k prírode. V tomto predmete sa snažíme deti nielen nabíjať informáciami, ale hlavne viesť a vychovávať ich k starostlivosti o životné prostredie a k ochrane životného prostredia vyučováním, kde sami, vlastnou aktivitou skúmajú túto problematiku. Hľadajú riešenia, ako odstrániť alebo minimalizovať zaťaž na životné prostredie. Časová dotácia je jedna hodina týždenne v treťom, šiestom a deviatom ročníku.

Analýzou zložiek krajiny štruktúry skúmaného územia, t. j. katastrálneho územia obce Rakovec nad Ondavou, sme zistili, že územie obce má veľký potenciál

pre environmentálne vzdelávanie. Analýzu zložiek krajiny sme využili pri environmentálnom vzdelávaní realizovanom ZŠsMŠ Rakovec nad Ondavou v katastrálnom území obce, ako aj samotnom areáli školy. Prepojili sme poznatky o zložkách a prvkoch krajiny, environmentálnych problémov napr. zmena klímy realizáciu projektu Slnko, strážca hier, radosti a zdravia v území do EV, ale aj do vyučovania ostatných predmetov napr. fyzika, chémia, biológia, prírodoveda, geografia, vlastiveda. Areál školy umiestnení v grófskom parku Szirmayovcov s množstvom drevín, náučných chodníkov, škola využíva ako živú učebňu.

Aktivity realizované vo výchovno-vzdelávacom procese sa snažíme prepojiť na konkrétne zložky krajiny:

- *Náučný chodník* – spoznávanie drevín, význam stromov, lesa (materská škola (ďalej MŠ), prvouka 1., 2. ročník prírodoveda 3., 4. ročník, biológia 5.ročník, geografia 5., 8. ročník, prierezová téma environmentálna a regionálna výchova).
- *Vtáčí chodník* – prepojenie na vybrané skupiny vtáctva – biodiverzita (MŠ, biológia 5. ročník, 7. ročník stavba tela).
- *Bylinný záhon, tabuľa liečivé byliny* – význam liečivých rastlín, ich využitie pri liečbe a prevencii chorôb (MŠ, prvouka 1. ročník, prírodoveda 3. ročník, biológia 5. ročník).
- *Pocitový chodník* – cieľom je priblížiť žiakom prírodu. Vytvorili sme priestor, kde poznávanie prírody na základe rôznych sensorických podnetov je pre žiakov hlbokým a nevšedným zážitkom (MŠ, prvouka 1., 2. ročník, prírodoveda 3., 4. ročník, biológia 5., 9. ročník).
- *Didaktická hra s detským ihriskom a vonkajším sedením* – chránený strom Dub letný II v Rakovci nad Ondavou, mapa Národných parkov Slovenska – význam ochrany prírody (biológia 5. ročník, geografia 8. ročník, biológia 8. ročník, prierezová téma environmentálna a regionálna výchova).
- *Didaktická hra – letecká snímka obce Rakovec nad Ondavou* – krajinné prvky, jej využitie človekom (geografia 5. ročník, 8. ročník, fyzika 9. ročník, prierezová téma environmentálna a regionálna výchova).
- *Včelnica, apidomček, náučný chodník Život a význam včiel* – spoznanie života a významu včiel pre ľudí, využitie apiterapie (MŠ, biológia 5., 6. ročník).
- *Gabiónová záhradka s vonkajším sedením* – spoznanie geologickej stavby, využitie hornín – žula, vápenec, andezit, pestovanie zeleniny, jej význam,

- potravinová pyramída (prvouka 1. ročník, prírodoveda 3. ročník, pracovné vyučovanie 4. ročník, technika 5.-9. ročník, biológia 5., 6., 9. ročník, geografia 8. ročník, regionálna výchova, fyzika 8. ročník).
- *Jazierko, vychádzka k Ondave, vodnej nádrži Rakovec* – význam vody v prírode, spoznávanie vodných živočíchov, znečistenie vôd (MŠ, prírodoveda 4. ročník, chémia 7. ročník, vodný roztok, odparovanie, 8. ročník určenie pH vody).
 - *Hmyzí hotel* – porozumenie fungovania prírody a významu hmyzu, ktorý tvorí neoddeliteľnú súčasť prírody, pretože prispieva k dôležitému opeleniu rastlín, bez ktorého by sme nemali základné potraviny (MŠ, prvouka 1., 2. ročník, biológia 6. ročník).
 - *Kompostovisko* – likvidácia organického odpadu z domácnosti a záhrad, vtáci v ňom hľadajú potravu v podobe drobného hmyzu, cenné bio hnojivo (MŠ, prvouka 2. ročník, biológia 6., 8. ročník).
 - *Detské dopravné ihrisko, prístrešok na bicykle* – alternatívny spôsob dopravy pri aktuálnej klimatickej zmene (MŠ, prierezová téma Dopravná výchova).
 - *Chránený strom* – smerové tabule k 2. najstaršiemu dubu na Slovensku, informačná tabuľa (vlastiveda 3., 4. ročník, geografia 5., 8. ročník, regionálna výchova).
 - *Meteorologická stanica* – klimatická zmena, sledovanie počasia (MŠ, prírodoveda 3. ročník, geografia 5. ročník, 8. ročník., fyzika 7. ročník).
 - *Ovocný sad* – žiaci z partnerských škôl počas projektového týždňa v roku 2019 vysadili ovocné stromy typické pre danú krajinu čerešňu (Portugalsko), jablňo (Poľsko), slivku (Česko) a hrušku (Slovensko) (MŠ, prírodoveda 3. ročník, biológia 5., 8. ročník, geografia 5. ročník).
 - *Využitie solárnej energie* – osvetlenie školského dvora, ohrev teplej vody, zavlažovanie bylinkovej záhradky, nádoby na zadržiavanie dažďovej vody – klimatická zmena (MŠ, prírodoveda 3. ročník, geografia 5. ročník, 8. ročník, fyzika 7. ročník).

Vyučovanie v prírode je príležitosťou na spojenie teórie s praxou, spestrenie a skvalitnenie procesu výučby, ale i na zlepšovanie fyzickej a psychickej kondície žiakov a pozitívne vnímanie vyučovania, rozvíjanie priestorového myslenia. Rozvíja tvorivosť a predstavivosť.

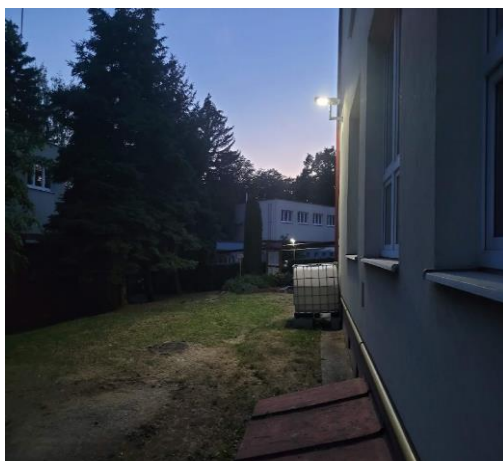
Obr. 1 Solárny ohrev vody pre školskú jedáleň

Opatrenia na zmiernenie zmeny klímy realizované v areáli ZŠsMŠ Rakovec nad Ondavou

Klimatická zmena a jej dôsledky je jednou z najzávažnejších hrozieb, ktorej ľudstvo čelí, s potenciálne ničivými dôsledkami na ľudí, životné prostredie a hospodárstvo. Napriek nášmu veľkému úsiliu dochádza k určitému stupňu globálneho otepľovania, podnebie sa mení rýchlejšie ako kedykoľvek predtým a spôsobuje častejšie a silnejšie vlny horúčav, suchá a povodne. Za zmenami klímy stojí rast koncentrácií rôznych chemických látok v ovzduší. Odborníci vravia, že vďaka súčasnému tempu vypúšťania emisií by mala do konca 21. storočia stúpnuť priemerná teplota ovzdušia o 2 až 3,5 °C, čoho následkom budú zmeny cirkulačných pomerov v atmosfére, na čo nadviažu zmeny v hydrosfére a dôjde k väčším posunom vlhkých a suchých pásiem na Zemi. Odhaduje sa, že hladina morí stúpne o 0,5 – 1 m (Fryková, 2012).

Obr. 2 Solárne osvetlenie školského dvora

Aktivity projektu „SLNKO strážca hier, radosti a zdravia“ podporené Nadáciou VSE ako adaptačné opatrenia na zmiernenie zmeny klímy boli zrealizované v roku 2022:

- solárny ohrev vody pre školskú jedáleň (obr. 1) – inštalácia 2 ks solárnych kolektorov na streche pavilónu školská jedáleň,
- solárne osvetlenie školského dvora (obr. 2) – inštalácia 4 ks solárnych lúčok,
- solárne automatické zariadenie na zavlažovanie bylinkovej záhrady v materskej škole (obr. 3),
- zachytávanie dažďovej vody – pri okapových zvodoch sme umiestnili 4 ks nádrží s celkovým objemom 4000 litrov využiteľných na polievanie zeleniny v gabiónovej záhradke, ovocných stromov a kríkov, bylinkovej záhrady.

Obr. 3 Solárne automatické zariadenie na zavlažovanie bylinkovej záhrady v materskej škole

Už niekoľko rokov spolupracujeme s Centrom environmentálnych aktivít ŽIVICA. V roku 2022 sme boli oslovení k pilotnej realizácii projektu „Voda pre budúcnosť“, v rámci ktorého sme vytvorili nasledujúce prvky na zmiernenie klímy:

- umiestnenie 2 ks prístreškov so zelenou/vegetačnou strechou. Vegetačná strecha je účinným prostriedkom v rámci udržateľného hospodárenia so zrážkovými vodami, má zároveň chladiaci efekt a podporuje biodiverzitu.

Tento efekt vegetačných striech je daný hlavne odparovaním vody, tieniacim efektom vegetácie, schopnosťou odrážať slnečné žiarenie, spotrebou energie na proces fotosyntézy.

- v parku sme vybudovali mokrad' – miesto zadržiavania dažďovej vody,
- mŕtve drevo – pre mnohých synonymum smrti a rozkladu, zdroja nákazy. Nie je to len estetický doplnok, dôležitá je predovšetkým jeho schopnosť zadržiavať vodu, poskytovať úkryt niektorým živočíchom, či zásobovať pôdu živinami a postupne jej tak vracat', čo z nej samo načerpalo. Podobne ako vodná nádrž môže vodou nasiaknuté drevo zásobovať svoje okolie vodou v prípade sucha.

Školská včelnica

Využili sme atraktivitu areálu školy – Park Szirmayovcov a v roku 2005 začali s realizáciou mimoškolskej činnosti formou včelárskeho krúžku vybudovaním školskej včelnice so štyrmi včelími rodinami. Zmena klímy v podobe otepľovania podnebia a výkyvov teplôt vplýva aj na chov včelstiev.

Včelnica prispieva k záchrane včelej populácie. Vybudovaním sme chceli poukázať na nesmiernu dôležitosť včiel v potravinovom reťazci, resp. pre zachovanie (zvyšovanie) biodiverzity, zlepšiť spolunažívanie človeka so včelami. Dôležité bolo aj motivovanie najmä žiakov k včeláreniu.

Školská včelnica je budovaná s prihliadnutím na **zásady permakultúry**, čo najviac v súlade s prírodnými zákonitosťami, bez použitia chémie, umelých hnojív, rašeliny. V maximálnej miere využíva lokálne prírodné zdroje tak, aby bola zabezpečená trvalá udržateľnosť.

V roku 2022 sa nám podarilo v spolupráci s Karpatskou nadáciou a zamestnaneckým grantovým programom EPH vybudovať apidomček a včelársky náučný chodník s didaktickou hrou.

Pobyť v apidomčeku je forma apiterapie, kde ide hlavne o dýchanie čistého včelieho vzduchu (apiresterapia). Ten obsahuje množstvo éterických olejov (včelí vosk a propolis). Apiterapia je vhodná pri dýchacích alebo psychických problémoch, pre lepší spánok a menšiu nervozitu. Odporúčaná doba pobytu v apidomčeku je 60 minút.

Obr. 4 Školská včelnica s apidomčekom

Na hodinách environmentálnej výchovy žiakov vedieme k využívaniu prírodných materiálov, medzi ktoré patrí aj výroba sviečok, voskových obrúskov. Počas certifikácie Zelenej školy v roku 2021 sa naše žiačky zúčastnili on-line workshopu, kde prezentovali výrobu voskových obrúskov.

Záver

S podporou MŠVVaŠ SR, nadácií sme v parku Szirmayovcov vybudovali živú učebňu, ktorej existenciu sme ocenili počas COVID-19 epidémie, keď sme sa snažili čo najviac využívať vonkajší areál s množstvom prvkov. Bol využívaný najmä na hodinách pracovné vyučovanie, dejepis, biológia, prírodoveda, environmentálna výchova, vlastiveda, geografia, regionálna výchova, výtvarná, hudobná, literárna výchova a iné. Jednotlivé aktivity realizované vo výchovno-vzdelávacom procese sa snažíme prepojiť na konkrétne zložky krajiny.

Aktivity ZŠsMŠ Rakovec nad Ondavou v oblasti environmentálnej výchovy boli ocenené aj Environmentálnym fondom formou dotácie v roku 2022, 2023. Dotácia bola použitá na vydanie Envirokalendára 2023 a skladačky „Učebňa v parku“. V areáli pribudol prístrešok na bicykle. Žiaci II. stupňa sa zúčastnili exkurzie SHMÚ v Košiciach a Východoslovenského múzea. Učitelia – koordinátori environmentálnej výchovy si vymenili skúsenosti počas metodického dňa – Opatrenia na zmierňovanie zmeny klímy realizované v areáli ZŠsMŠ Rakovec nad Ondavou.

Naším cieľom je viesť žiakov k citu k svojmu životnému prostrediu už od predškolského veku, aby mohli chrániť svoju planétu, zvelaďovať a milovať prírodu a aj zvieratá žijúce v nej. Čím kvalitnejšie vzdelávacie aktivity v oblasti výučby environmentálnej výchovy ponúkneme, tým pravdepodobnejší pozitívny posun v danej oblasti môžeme očakávať.

Pod'akovanie

V závere mi dovoľte poďakovať koordinátorke environmentálnej výchovy a Zelenej školy RNDr. Lívii Nistorovej, vedúcej včelárskeho krúžku a koordinátorke projektov Nadácie VSE, Karpatskej nadácie a Nadácie EPH Bc. Anne Kidalovej za ich námety, angažovanosť, koordináciu environmentálnych aktivít a projektov na našej škole.

Literatúra

Fryková, E. (2012). Environmentálna výchova v edukačnom procese, Bratislava, Metodicko-pedagogické centrum, [cit. 10.10.2022.] Dostupné na: https://mpc-edu.sk/sites/default/files/ucebne_zdroje/RNDr.%20Erika%20Frykov%C3%A1/e._frykov__environment_lna_v_chova_v_eduka_nom_procese%5B1%5D%20Copy.pdf

MŠVVaŠ SR (2022). Štátny vzdelávací program. Bratislava: MŠVVaŠ SR, [cit. 10.10.2022]. Dostupné na: https://www.minedu.sk/data/files/11333_statny-vzdelavaci-program_primv_so-sled-zmien.pdf

Škodová, M. (2021). Horné Pohronie. Geografia miestneho regiónu v školskej praxi. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 112 s.

ŠPÚ (2009). Štátny vzdelávací program Environmentálna výchova. Bratislava: Štátny pedagogický ústav, [cit. 10.10.2022]. Dostupné na: https://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/statny-vzdelavaci-program/environmentalna_vychova.pdf

ŠPÚ (2017). Metodické usmernenie k zavádzaniu prierezových tém do iškVP, Bratislava: Štátny pedagogický ústav, [cit. 10.10.2022]. Dostupné na: http://www.statpedu.sk/files/sk/aktuality/6-9.2017-metodicke-usmernenie-prierezovej-teme-environmentalna-vychova/zakladna-skola_metodicke-usmernenie-k-zavadzaniu-prierezovych-tem-do-iskvp.pdf

Prijaté: 16. 02. 2024

Akceptované: 24. 06. 2024

TÉMY O AKTUÁLNYCH PROBLÉMOCH A VÝZVACH EURÓPY
V KURIKULE A UČEBNICIACH GEOGRAFIE
TOPICS ABOUT THE CURRENT PROBLEMS AND CHALLENGES OF
EUROPE IN THE GEOGRAPHY CURRICULUM AND TEXTBOOKS

Martina Škodová¹, Martin Sabo², Tibor Madleňák¹

¹ Katedra geografie a geológie, Univerzita Mateja Bela, Tajovského 40, Banská Bystrica, Slovensko, e-mail: martina.skodova@umb.sk, tibor.madlenak@umb.sk

² Povstalecká 14, Banská Bystrica, Slovensko, e-mail: sabo.martin@gmail.com

Abstract: *It is obvious that together with the social, economic, technological, environmental and other transformations of contemporary Europe and the whole world, there must also be changes in the education and training of young people, so that they can withstand the new conditions, face the challenges and problems of the present, and participate in creating of the future. The regional geography of Europe is a part of geographical education at the level of secondary schools in Slovakia and throughout Europe. It has great potential to understand issues that are diverse, complex and often difficult to understand. In this context, we were interested in how topics related to current problems and challenges in Europe are represented in the geography curriculum and textbooks in Slovakia and abroad, specifically in the United Kingdom. First, we defined what are recent problems and challenges. The curricula and more than 20 geography textbooks were analysed and compared. The findings were summarized in a table comparing their representation in the respective curricula and textbooks. It was concluded that the selected problems are covered a little more in the UK curricula and textbooks and that they are presented in much more detail and in a more scientific way.*

Key words: *school geography, recent problems, climate change, sustainable development, geography textbooks, geography curriculum*

Úvod

Nielen Slovensko, či Európa, ale celý svet prechádza v súčasnosti veľkými zmenami. Niektoré zmeny sa dejú pomalšie a už dlhšie, iné sú naopak veľmi rýchle a len záležitosťou posledných rokov. Práve rýchlosť týchto zmien je aspekt, ktorý

veľmi výrazne ovplyvňuje to, či je vôbec možné tieto zmeny či témy zachytiť v rámci vyučovacieho procesu a v učebniciach, ktoré sú pri výučbe geografie používané. V posledných rokoch sa na našom kontinente objavili problémy, ktoré boli pre nás dovedy nepredstaviteľné. Pandémia, vojna na Ukrajine sa dotkli Európy ako nič predtým, možno až od druhej svetovej vojny. Súčasný problémy a výzvy sú zároveň veľmi komplexné a pre žiakov náročné na porozumenie.

Ako naznačuje Maude (2017), geografický prístup otvára nové spôsoby myslenia, uľahčuje uvažovanie o alternatívnej budúcnosti a čo je dôležité, umožňuje študentom premýšľať za hranicami ich vlastných osobných skúseností. Z týchto dôvodov má školská geografia možnosť na aktuálne problémy Európy a sveta adekvátne reagovať (Meadows, 2020). Na základe prieskumu odbornej literatúry (napr. Simmons, 2013; Campbell, 2008), geografických kurikúl, učebníc geografie a osobnej skúsenosti však môžeme konštatovať, že v súčasnosti dochádza k takejto reakcii len vo veľmi obmedzenej miere. Dôvodov je viacero: vyššie nároky na prípravu učiteľov, prierezovosť a dynamickosť tém, citlivejšie vnímanie spoločnosťou, chýbajúci čas a pod.

Aktuálne problémy a výzvy Európy

Európa v súčasnosti prechádza veľmi dynamickými zmenami. Jednotlivé krajiny, regióny a ich obyvatelia sú konfrontovaní s mnohými výzvami súvisiacimi s vojnou, energetickou krízou, starnutím obyvateľov, ilegálnou migráciou, separatizmom, zmenou klímy, stavom životného prostredia alebo nárastom politického populizmu a extrémizmu (Kriesi, 2014; Latoszek a kol., 2015). Aktuálne geopolitické témy pre Európu syntetizuje napríklad publikácia *Konfliktní regiony světa* (Jelen, 2021). Európska agentúra pre životné prostredie (EEA, 2020) konkretizuje environmentálne problémy, ako sú strata biodiverzity, nadmerné využívanie surovín, klimatická zmena, odlesňovanie, znečistenie (vzduchu, vody, pôdy, zvukové), poškodzovanie a ničenie ekosystémov, environmentálne ohrozenia zdravia, zmena krajiny pokrývky, degradácia pôdy a ďalšie. Ako výzvy sa uvádzajú ochrana a zachovanie prírodného bohatstva Európy, zvyšovanie efektívnosti využívania prírodných zdrojov a znižovanie emisií CO₂. Medzi ďalšie výzvy patrí transformácia hospodárstva (dopravy a energetiky). Za ďalšie významné problémy sú v iných zdrojoch (napr. Miller a Spoolman, 2023; Richardson a kol., 2023), považované vyčerpanie minerálnych zdrojov a vplyvy ťažby surovín, znečisťovanie prostredia elektromagnetickým smogom, devastácia ŽP v oblastiach vojnových konfliktov, dožítie jadrových elektrární a ukládanie rádioaktívneho odpadu, ilegálne ukládanie a medzinárodné transporty odpadov a riziko nových pandémie. Z vyššie uvedeného zoznamu problémov a výziev vidíme, že veľa aktuálnych

problémov Európy sú nielen problémy nášho svetadielu, ale mnohé z nich sú zároveň aj globálne problémy (napr. kolaps ekosystémov v Arktíde či v dažďových pralesoch v Amazónii môže mať extrémne negatívne dôsledky nielen na samotné regióny, ale aj na náš svetadiel a celý svet). Preto je často náročné oddeliť, ktoré problémy sa týkajú len Európy a ktoré celého sveta.

Význam edukácie tém o aktuálnych problémoch a výzvach Európy

Spolu so spoločenskými, ekonomickými, technologickými, environmentálnymi a ďalšími premenami súčasnej Európy i celého sveta je zrejmé, že k zmenám musí dôjsť aj vo vzdelávaní a výchove mladých ľudí, aby dokázali obstáť v nových podmienkach, čeliť výzvam a problémom súčasnosti a podieľať sa na utváraní budúcnosti. Školská regionálna geografia má veľký potenciál rozvíjať holistické chápanie komplexných javov a procesov vo svete a v jednotlivých regiónoch (Balogullari, 2017).

Výuka regionálnej geografie Európy by mala byť realizovaná v rámci stanovených aktuálnymi kurikulárnymi dokumentami alebo by ich mala vhodne dopĺňať či rozširovať. Spôsob jej uchopenia by mal tiež reflektovať vzdelávacie potreby a požiadavky spoločnosti v 21. storočí. Viacerí odborníci (napr. Walter, Bernard, 1973; Korson, Kusek, 2016) sa zhodujú v tom, že výchovnovzdelávaci proces je tým efektívnejší, čím komplexnejší pohľad na študované javy a vzťahy sú študentom predstreté. Rawding (2014) vysvetľuje, že učitelia geografie by mali uplatniť čo najširší (holistický) prístup k študovaným témam, aby poskytli syntetizujúce prvky, ktoré sú pre geografiu dôležité. Tento prístup je označovaný aj ako tematický prístup (Steinberg, Walter, Sherman-Morris, 2002; Senegačnik, 2018). Dôležité je, aby riešené témy či problémy boli aktuálne, pre žiakov relevantné (súvisia s ich životom) a komplexné. Význam edukácie o zmenách našej planéty, o aktuálnych výzvach a problémoch veľmi dobre popisuje vo svojej publikácii Suchožová (2013). Prehľad vhodných aktuálnych tém pre výuku regionálnej geografie Európy spracovali napr. Karolčík, Likavský a Mázorová (2015). Posledné roky nám ukázali, že globálne i regionálne problémy sú niečo, s čím musíme žiť. Pandémia koronavírusu nám ukázala, ako je svet prepojený, keď sa za pár hodín dokázali jednotlivé nové varianty vírusu presunúť naprieč kontinentmi. Vojna na Ukrajine a energetická kríza ovplyvnili ceny energií či potravín na celom svete. Vojna na Ukrajine zároveň spustila novú utečeneckú krízu, ktorá zrazu nebola len o ľuďoch z Afriky, či Blízkeho východu. Nehovoriac o ďalších aspektoch globálnej bezpečnosti, ktoré sa kompletne zmenili po februári 2022.

Tieto veľmi aktuálne a páľčivé problémy dali do úzadia témy, ktoré dominovali v rokoch pred pandémiou. Skoro každý rok sa nové a nové témy stávajú problémami nielen Európy, ale celého sveta. Aj preto je dôležité, aby viac aktuálnych problémov bolo zachytených aj v kurikulumách a učebniciach. A mimo nich existoval priestor pre učiteľov, aby sa vedeli na aktuálne témy flexibilne pripravovať a vyučovať ich. Autori Škodová, Madleňák a Damek (2022) pracovali s prieskumom, kde zisťovali, ktoré témy považujú učitelia geografie ale aj žiaci za relevantné pre zaradenie do vyučovania. Z prieskumu vyplynulo, že najviac preferovanou témou u všetkých učiteľov, študentov aj žiakov, vzhľadom na jej aktuálnosť, je téma vojnových konfliktov, predovšetkým v súvislosti s vojnou na Ukrajine. Študentov na vysokých školách a žiakov na stredných školách zaujímajú environmentálne témy viac, ako učiteľov. Naopak, v porovnaní s učiteľmi ich až tak nezaujímajú témy súvisiace so starnutím obyvateľov či ilegálnou migráciou. Ak vieme, ktoré témy považujú študenti a žiaci za relevantné, je dôležité zohľadniť to i vo vyučovaní regionálnej geografie Európy. Venovať sa týmto témam však predstavuje pre učiteľov pomerne veľkú výzvu, pretože sa nemôžu oprieť o štandardy geografie a učebnice.

Pri didaktickom uchopení aktuálnych tém, dopĺňujúcich tradične riešený obsah regionálnej geografie Európy, je nevyhnutné implementovať kontextuálny prístup. Spočíva v pohľade na regióny a ich špecifické problémy a výzvy v širších súvislostiach, teda v zohľadnení spolupôsobenia sociálnych, politických, ekonomických, kultúrnych a iných kontextov, v ktorých vznikali a vyvíjali sa.

Metódy výskumu

Výskum reflektoval jednu z úloh projektu KEGA „Aktuálne problémy regiónov Európy – inovatívne prístupy vo vyučovaní“, riešeného v období 2022 až 2024. Cieľom štúdie bolo analyzovať témy týkajúce sa aktuálnych problémov a výziev v Európe v kurikule a v učebniciach geografie na Slovensku a v zahraničí, konkrétne v Spojenom kráľovstve.

Na základe vyššie uvedených zoznamov problémov a výziev a tiež prieskumu preferencie u učiteľov, študentov aj žiakov sme vybrali tie z nich, ktorých prítomnosť sme chceli v kurikule a učebniciach sledovať. Pri výbere sme zohľadňovali ich aktuálnosť, ako aj prítomnosť v učebniciach a kurikulumách geografie nielen v súčasnosti, ale aj v minulosti. Vybrané problémy a výzvy:

problémy:

- klimatická zmena,
- znečistenie (vzduchu, vody, pôdy),

- strata biodiverzity (poškodzovanie ekosystémov, odlesňovanie atď.),
 - migrácia a utečenecké vlny,
 - problémy súvisiace s urbanizáciou,
 - chudoba,
 - vojnové konflikty,
- výzvy:
- trvalo udržateľný rozvoj,
 - znižovanie emisií.

Následne sme si všímali, aké zastúpenie majú aktuálne problémy v kurikulách a učebniciach Spojeného kráľovstva. Rozhodli sme sa tak z viacerých dôvodov. Zámerom bolo, aby to nebola podobná koncepcia geografie ako na Slovensku (napríklad česká a slovenská geografia vychádzajú z toho istého východiska). Školská geografia v Spojenom kráľovstve je cieľmi a obsahom vzdelávania výrazne odlišná.

Na analýzu sme použili štandardy geografie na Slovensku v IŠVP – Inovovanom štátnom vzdelávacom programe v rámci *ISCED 2* (ŠPÚ, 2015a) a *ISCED 3* (ŠPÚ, 2015b). Podobne ako u nás, aj v Spojenom kráľovstve sú obsah a ciele predmetu uvedené v národnom kurikule v stupňoch 1-3 (*Key stages*), *GCSE* (14 až 16 rokov) a *A-levels* (16-19 rokov) (GOV.UK, 2013). Tieto kurikulá predstavujú východisko pre didaktiku geografie, ale aj tvorbu učebníc.

Ďalší krok preto predstavovala analýza 20-tich učebníc, z ktorých sa učí geografia na Slovensku a v Spojenom kráľovstve. Preskúmali sme slovenské učebnice ako *Geografia 5* (Bizubová a kol., 2012), *Geografia pre 1. ročník gymnázia s osemročným štúdiom*, *Planéta Zem* (Tolmáči a kol., 2006), *Geografia pre 6. ročník ZŠ* (Likavský 2009), *Geografia pre 7. ročník základných škôl* (Tolmáči a kol., 2012), *Geografia 8* (Ružek, Likavský, 2011), *Zemepis 9. Svet na prelome tisícročí* (Tolmáči a kol. 2009), *Geografia 9* (Tolmáči a kol. 2012). Tieto staršie učebnice sme z hľadiska sledovaných tém porovnávali s novšími učebnicami ako *Geografia v súvislostiach 5* (Bolech a kol., 2022), *Geografia v súvislostiach 6* (Sasko a kol., 2022), *Geografia v súvislostiach 7,8,9* (Brisuda a kol. 2022 a, b, c) a stredoškolskými učebnicami ako *Geografia pre 1. ročník gymnázií 1. diel* (Mičian a kol., 2002), *Geografia pre 1. ročník gymnázia so štvorročným štúdiom a 5. ročník gymnázia s osemročným štúdiom* (Likavský a kol., 2018), *Geografia pre 2. ročník gymnázií* (Tolmáči a kol., 2009), *Geografia pre 2. ročník gymnázií* (Lauko, Tolmáči, 2004), *Geografia pre 3. ročník gymnázií* (Tolmáči a kol., 2011). Z učebníc používaných v Spo-

jenom kráľovstve a vo viacerých krajinách Európy v rámci medzinárodných študijných programov vyučovaných v anglickom jazyku (*IB* programy *MYP*, *DP*) to boli *IGCSE Geography* (Guinness, Nagle, 2014), *Edexcel AS/A-level Geography* (Frost a kol., 2016). *MYP 4&5 by Concept* (Harrison, Torres, 2019), *Oxford IB Diploma Programme: Geography Course Companion* (Nagle, Cooke, 2017) a *Geography for the IB Diploma, Global Interactions* (Oakes, 2023).

Získané informácie boli analyzované a vyhodnotené v kvalitatívnej rovine a interpretované v podobe tabuliek.

Postavenie tém o aktuálnych problémoch a výzvach Európy v kurikule geografie na Slovensku a v Spojenom kráľovstve

Pre porovnanie kurikula sme analyzovali vzdelávacie štandardy Geografie na Slovensku a v Spojenom kráľovstve. Vzdelávací systém, rozdelenie ročníkov, či stupňov vzdelania sú samozrejme v týchto krajinách odlišné. Ale pre účely štúdie bolo možné dať na jednu úroveň náš druhý stupeň ZŠ (ISCED 2) a v Spojenom kráľovstve stupne 1-3 (*Key stages*). Obsah geografie týchto ročníkov je odlišný (v britských stupňoch má väčšie zastúpenie humánna geografia).

Pri pohľade na tabuľku č. 1 je možné konštatovať, že časť sledovaných tém, venujúcich sa problémom a výzvam Európy je podobná. V štandardoch v Spojenom kráľovstve nie je uvedená téma vojnové konflikty. To však neznamená, že nie je súčasťou vyučovania, pretože britské kurikulum je omnoho menej podrobné ako slovenské. Avšak témy, ktoré sú v britskom kurikule spomenuté, sú na základnej škole aj na gymnáziu preberané do väčšej hĺbky. Možno to usudzovať na základe porovnávania učebníc, ako aj z článkov analyzujúcich britské kurikulum (napr. Rawling, 2016 či *GCSE Geography*, 2018).

Tabuľka 1 Porovnanie zastúpenia sledovaných problémov a výziev v Európe v kurikulumoch Slovenska a Spojeného kráľovstva

		Zastúpenie tém v kurikule				
		Slovensko		Spojené kráľovstvo		
		ISCED 2	ISCED3	Stages 1 - 3	GCSE	A levels
Výzvy	trvalo udržateľný rozvoj	-	-	-	✓	✓
	znižovanie emisií	-	-	-	✓	-
Problémy	klimatická zmena	✓	✓	✓	✓	✓
	znečistenie	✓	✓	✓	✓	✓
	ochrana prírody a strata biodiverzity	✓	✓	✓	✓	✓
	migrácia a utečenecké vlny	-	✓	-	✓	✓
	problémy súvisiace s urbanizáciou	-	✓	-	✓	✓
	chudoba	-	✓	-	✓	✓
	vojnové konflikty	✓	✓	-	✓	✓

Ako druhú časť porovnania kurikula sme zvolili slovenský *ISCED 3* a britské *GCSE* a *A-levels*. *A-levels* je ekvivalent našej maturity, takže obe tieto časti vieme dať na úroveň so vzdelávacími štandardami nášho gymnázia. Nakoľko *A-levels* nie je povinná časť školskej dochádzky a ide o nadstavbu *GCSE*, tieto dve časti uvádzame v tabuľke samostatne. Rozdiel sme zistili v neprítomnosti výziev ako trvalo udržateľný rozvoj a znižovanie emisií v slovenskom kurikule.

Postavenie tém o aktuálnych problémoch a výzvach Európy v učebniciach geografie na Slovensku a v Spojenom kráľovstve

Už pri jednoduchom pohľade na vybrané problémy a výzvy Európy v učebniciach geografie je možné konštatovať, že oveľa viac týchto tém je zastúpených v britských učebniciach. Či už ide o učebnice britského národného programu, alebo medzinárodného *IB programu (MYP, DP)*. Okrem toho sa britské učebnice venujú týmto témam omnoho podrobnejšie. Okrem nami vybraných tém ako sú klimatická zmena, znečistenie ovzdušia či migrácia sa viaceré z britských učebníc venujú aj problémom mimo Európy – napr. v učebnici *GCSE* sú prípadové štúdie venované Bangladéšu či Austrálii, resp. niektoré sa venujú problémom v tej istej kapitole so zameraním aj na Európu, aj mimo nej. Napríklad v učebnici *A-levels*, kde sa klimatická zmena rozoberá od dopadov v Európe, až po Kiribati. Celkovo v britských učebniciach prevláda skôr globálny prístup. Málokde sú problémy ako migrácia, klimatická zmena, chudoba, problémy urbanizácie a pod. rozoberané len z hľadiska jedného svetadielu. Učebnice však obsahujú prípadové štúdie aj z Európy. Alebo sú celé kapitoly venované jednej krajine, v tomto prípade Spojenému kráľovstvu. Veľmi dobre a podrobne sa aktuálne problémy rozoberajú aj v učebnici *MYP (Harrison, Torres, 2019)*. Z analyzovaných učebníc sú tu problémy rozoberané najpodrobnejšie, porovnateľne podrobná je iba učebnica *Edexcel AS/A-level Geography (Frost a kol., 2016)*. A čo je najväčší rozdiel, v tejto *MYP* učebnici sa opakovane spomínajú obe sledované výzvy – s veľkým dôrazom na trvalo udržateľný rozvoj. Z porovnávacjej tabuľky č. 2 vyplýva, že sú tu zastúpené všetky sledované problémy. Veľa problémov sa spomína aj v *DP* učebniciach. Prvá analyzovaná zahŕňa skoro všetky nami sledované témy. Veľmi zaujímavá kniha je druhá učebnica *Global Interactions*, tá sa však nesústreďuje iba na nami sledované problémy. Okrem nich sa venuje celej palete aktuálnych problémov, aj takých, ktoré doteraz nikde nemali priestor (Covid-19, vojna na Ukrajine, obmedzovanie internetu, antisystémové hnutia atď.).

Najväčší rozdiel je v tom, že slovenské učebnice vychádzajú z regionálneho prístupu, kedy celý ročník je venovaný konkrétnemu svetadielu (svetadielom), s

výnimkou ročníkov venovaných fyzickej a humánnej geografii. Učebnice sú preto všeobecnejšie a majú veľký rozptyl. Pozornosť venovaná vybraným problémom alebo zaujímavým prípadovým štúdiám je neporovnateľne menšia ako v zahraničných učebniciach. Napr. analyzovaná *Edexcel AS/A-levels Geography* (Frost a kol., 2016), ktorá je pre najvyšší ročník gymnázia v Spojenom kráľovstve, má na 344 stranách len 6 hlavných tém (napr. dynamika krajiny, dynamické miesta, fyzikálne systémy a udržateľnosť, ľudské systémy a geopolitika, terénny výskum), ktoré sú riešené veľmi podrobne. Podobne je to aj pri učebniciach GCSE či IB. Na Slovensku je v učebniciach zvolený prístup založený na rozdelení obsahu do jednotlivých pomerne izolovaných tém. V Spojenom kráľovstve ide o prístup „*ideas and concept*“, čo predstavuje konkrétne myšlienky a koncepty, s ktorými učebnica pracuje. Na tie sa učebnica podrobne sústreďí.

Treba spomenúť, že u nás sa prístup ku vzdelávaniu tiež postupne mení. Mení sa kurikulum a s malým oneskorením aj učebnice. Kým staršie učebnice pre základné školy viaceré zo sledovaných problémov buď nespomínali, alebo iba jednou vetou, tak tie najnovšie analyzované učebnice (z vydavateľstva Taktik) spomínajú oveľa viac problémov (napr. trvalo udržateľný rozvoj alebo migráciu obyvateľstva) a omnoho podrobnejšie. Pri učebniciach pre gymnáziá za posledné roky pribudla len jedna učebnica geografie (Likavský a kol., 2018). V nej je spomenutých viacero problémov súvisiacich s fyzickou geografiou. V tejto učebnici má konečne väčší priestor nielen klimatická zmena, ale aj ďalšie problémy, napr. ohrozenie biodiverzity. Nie je to však ešte stále na úrovni analyzovaných britských učebníc.

Tabuľka 2 Porovnanie zastúpenia sledovaných problémov a výziev v Európe v učebniciach Slovenska a Spojeného kráľovstva

		Zastúpenie tém v učebniciach							
		Slovensko			Spojené kráľovstvo				
		2. stupeň ZŠ	2. stupeň ZŠ nové	4. ročné gymnázia	GCSE	A levels	MYP	DP	
Výzvy	trvalo udržateľný rozvoj	-	✓	-	✓	✓	✓	✓	
	znižovanie emisií	-	-	-	-	-	✓	✓	
Problémy	klimatická zmena	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	znečistenie	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	ochrana prírody a strata biodiverzity	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	migrácia a utečenecké vlny	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
	problémy súvisiace s urbanizáciou	-	-	-	✓	✓	✓	✓	
	chudoba	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	
	vojnové konflikty	✓	✓	✓	-	-	✓	✓	

Záver

Cieľom štúdie bolo analyzovať témy týkajúce sa aktuálnych problémov a výziev v Európe v kurikule a v učebniciach geografie na Slovensku a v Spojenom kráľovstve.

Z analýzy kurikúl napr. vyplynulo, že témy ako znižovanie emisií, či trvalo udržateľný rozvoj sa do našich aktuálnych štandardov geografie nedostali. Obe výzvy sú pritom veľkými témami viac ako desaťročie. Pri ISCED 3 sú však už zastúpené všetky sledované problémy a výzvy Európy.

Analýza učebníc geografie prináša dve hlavné zistenia. Prvý, zjednodušený ukazuje, že zastúpenie tém o najdôležitejších problémoch a výzvach Európy je v slovenských učebniciach veľmi podobné ako v Spojenom kráľovstve. Avšak pri podrobnejšej analýze je evidentné, že veľa problémov je síce spomenutých, ale niekedy len jednou alebo niekoľkými vetami. V zahraničných učebniciach je rovnaký problém často rozoberaný na niekoľkých stranách alebo v celých kapitolách, pričom je zohľadnený kontextuálny prístup. Platí to aj pri takých dôležitých témach, ako sú ohrozenie biodiverzity, či klimatická zmena. Nevraviac o tom, že zahraničné učebnice pri takýchto témach ponúkajú veľa aktivít a otázok, vďaka ktorým môže učiteľ so žiakmi pracovať efektívnejšie.

Najväčší rozdiel pri analýze učebníc je v zastúpení tém o sledovaných aktuálnych výzvach Európy. Trvalo udržateľný rozvoj ani znižovanie emisií naše učebnice takmer vôbec nespomínajú. Výnimkou je jedna učebnica z roku 2022, ktorá patrí medzi sériu nových učebníc od vydavateľstva Taktik. Ide o podrobnejšie a aktuálnejšie učebnice ako tie, z ktorých sa geografia učila posledné desaťročie. Ale aj tak v nich niektoré problémy nie sú rozobrané dostatočne podrobne. Iné zas sú, ale na nesprávnom mieste (učebnica pre 5. roč. ZŠ – neprimerane veku žiakov). Alebo zlyhávajú vo svojej opatrnosti, napr. pri téme Anexia Krymu a Ukrajina v učebnici 7. roč. ZŠ.

Pri analýze množstva učebníc a ďalších slovenských aj zahraničných zdrojov sa ukazuje, aké ťažké je oddeliť európske problémy od globálnych. Väčšina skutočných veľkých problémov dnešného sveta (od klimatickej zmeny, ohrozenia biodiverzity po negatívne dopady migrácie) sú tak európske, ako aj globálne. Aj menšie problémy, napríklad hospodárske, ktoré súvisia so spotrebiteľským správaním alebo infláciou, sa dotýkajú tak Európy, ako aj celého sveta. A to je práve niečo, čo je bežné pre zahraničné učebnice. U nás chýba väčšie prepájanie tém, hľadanie súvislostí medzi problémami a regiónmi. Na druhej strane, z mnohých zahraničných učebníc by sa veľmi ťažko učilo v našom školskom prostredí. Z tých našich sa učí jednoduchšie. Pri veľkých úväzkoch ako je u nás bežné, učiteľ potrebuje

učebnicu, kde je všetko jasne napísané. Analyzované zahraničné učebnice si vyžadujú oveľa viac samostatnej práce učiteľa, viac príprav na skupinové či individuálne aktivity žiakov. Avšak ak chceme, aby sa učitelia venovali jednotlivým témam viac do hĺbky, či rozvíjali kritické myslenie žiakov, tak je nevyhnutné dať učiteľom na to priestor. Preto majú často učitelia v zahraničí 15 hodinové úväzky a pod.

Z uvedeného vyplýva, že je potrebné zvýšiť zastúpenie tém o problémoch a výzvach Európy i sveta, čiastočne v kurikule ale najmä v učebniciach. Treba vybrať problémy, ktoré sa budú preberať naozaj do väčšej hĺbky. Ale netreba pritom zabúdať, že problémy nášho školstva nie sú len v neaktuálnom kurikule a učebniciach, ale tiež v tom, v akých podmienkach učitelia pracujú. Pokiaľ sa tieto podmienky nebudú zlepšovať (finančne, časovo, priestorovo, či z hľadiska manažmentu škôl), tak nemôžeme očakávať, že sa automaticky zvýši aktuálnosť a kvalita hodín geografie.

Pod'akovanie

Štúdia bola spracovaná v rámci riešenia grantového projektu KEGA č. 029UMB-4/2022 *Aktuálne problémy regiónov Európy – inovatívne prístupy vo vyučovaní.*

Literatúra

- A-LEVEL Geography (2016). Specification. For teaching from September 2016 onwards. For GCSE exams in 2018 onwards. In AQA. *Realising potential* [online]. Dostupné na: <https://filestore.aqa.org.uk/resources/geography/specifications/AQA-7037-SP-2016.PDF>
- Balciogullari, A. (2017). *Geographical thinking in Geography Education. Research Highlights in Education and Science*. Dostupné na: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.01>
- Bizubová, M., Ružek, I., Ružeková, M. & Likavský, P. (2012). *Geografia pre 5. ročník ZŠ*. Harmanec: VKÚ Predaj, s.r.o. ISBN 9788080426903.
- Bolech, M., Scholtz, P., Kováčová, J., Tomašovičová, J., Kultánová, J., Brisuda, B. & Sasko, J. (2022). *Geografia 5 v súvislostiach: Učebnica pre 5. ročník základnej školy*, 1. vydanie. Košice: TAKTIK vydavateľstvo. ISBN 978-80-8180-459-5.
- Brisuda, B., Scholtz, P., Svoradová, M., Tomašovičová, J. & Trnka, M. (2022). *Geografia 7 v súvislostiach: Učebnica pre 7. ročník ZŠ a sekundu GOŠ*, 1. vydanie. Košice: TAKTIK vydavateľstvo, ISBN 978-80-8180-328-4.

- Brisuda, B., Scholtz, P., Lacinová, M., Tomašovičová, J. & Trnka, M. (2023) a). *Geografia 9 v súvislostiach: Učebnica pre 9. ročník ZŠ a Kvartu GOŠ*, 1. vydanie. Košice: TAKTIK vydavateľstvo, ISBN 978-80-8180-459-5.
- Brisuda, B., Scholtz, P., Svoradová, M., Tomašovičová, J. & Trnka, M. (2023) b). *Geografia 8 v súvislostiach: Učebnica pre 8. ročník ZŠ a Terciu GOŠ*, 1. vydanie. Košice: TAKTIK vydavateľstvo, ISBN 978-80-8180-359-8.
- Campbell, D. E. (2008). Voice in the classroom: How an open classroom climate fosters political engagement among adolescents. In *Political behavior*, vol. 30, no. 4, pp. 32-44. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11109-008-9063-z>
- Maude, A. (2017). Applying the concept of powerful knowledge to school Geography. In: Brooks, C., Butt, G., Fargher, M., (eds.) In *The Power of Geographical Thinking*. Springer, Cham, pp 27-40.
- GCSE Geography (2016). Specification. For teaching from September 2016 onwards. For GCSE exams in 2018 onwards. In AQA. *Questions matter*. Dostupné na: <https://filestore.aqa.org.uk/resources/geography/specifications/AQA-8035-SP-2016.PDF>
- Guinness, P. & Nagle, G. (2014). *IGCSE Geography*, druhé vydanie. Londýn: Hodder Education, An Hachette UK Company, ISBN 978-1471-807-275.
- Harrison, L. & Torres, T. (2019). *Geography. MYP by concept 4 & 5*, 5. vydanie. Londýn: Hodder Education. An Hachette UK Company, ISBN 978-1-5104-25804.
- Jelen, L. (2021). *Konfliktní regiony světa*. Praha: Nakladatelství České geografické společnosti, 127 s. ISBN 978-80-87476-06-2.
- Karolčík, Š., Likavský, P. & Mázorová, H. (2015). Vývoj vyučovania geografie na základných školách a gymnáziách na Slovensku po roku 1989 a návrh základných koncepčných prvkov nového modelu geografického vzdelávania. In *Geografický časopis*, vol. 67, no. 3, 2015. pp. 261-284. ISSN 0016-7193.
- Korson, C. & Kusek, W. (2016). The Comparison of a Thematic versus Regional Approach to Teaching a World Geography Course. In *Journal of Geography*, vol. 11, no. 4, 2016. pp. 159-168, DOI: [10.1080/00221341.2015.1076498](https://doi.org/10.1080/00221341.2015.1076498).
- Kriesi, H. (2014). 'The Populist Challenge'. In *West European Politics*, vol. 37, no. 2, 2014, pp. 361-378. DOI:10.1080/01402382.2014.887879
- Latoszek, E., Proczek, M., Kloss, A., Pachocka, M. & Osuch-Rak, E. (2015). *Facing the Challenges of the EU. Re-thinking EU Education and Research for Smart and Inclusive Growth*. Warsaw: PESCA. [online]. 2015. Dostupné na: [https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/10269/The Euro-pean Union and international mig.pdf?sequence=3&isAllowed=y](https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/10269/The_Euro-pean_Union_and_international_mig.pdf?sequence=3&isAllowed=y)

- Lauko, V. & Tolmáči, L. (2004). *Slovensko. Geografia pre 2. ročník gymnázií*, 2. vydanie. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana, ISBN 80-7158-468-1.
- Likavský, P., Balážovič, Ľ., Karolčík, Š., Mázorová, H., Polčák, N. & Ružek, I. (2018). *Geografia pre 1. ročník gymnázia so štvorročným štúdiom a 5. ročník gymnázia s osemročným štúdiom*, 1. vydanie. Bratislava: EXPOL PEDAGOGIKA s.r.o., ISBN 978-80-8091-503-2.
- Likavský, P., Ružek, I., Vaňková, Z. & Ružeková, M. (2009). *Geografia pre 6. ročník základných škôl a 1. ročník gymnázií s osemročným štúdiom*, 1. vydanie. Harmanec: VKÚ, akciová spoločnosť, ISBN 978-80-8042-572-2.
- Meadows, M., E. (2020). *Geography Education for Sustainable Development, Geography and Sustainability*, DOI: doi.org/10.1016/j.geosus.2020.02.001
- Mičian, Ľ., Bizubová, M., Kusendová, D., Makarová, E., Plesník, P., Trizna, M., Minár, J. & Paulov (2002). *Geografia pre 1. ročník gymnázií 1. diel, Fyzická geografia*. Bratislava: MEDIA TRADE – Slovenské pedagogické nakladateľstvo, ISBN 80-08-03450-5.
- Miller, T. & Spoolman, S. (2023). *Living in the environment*, 12. ed. Boston: National Geographic Learning. Cengage Learning, ISBN 978-0-357-14220-2.
- Oakes, S. (2023). *Geography Global Interactions*. HL Core Extension. For the IB Diploma Programme, second edition. Londýn: Hodder Education. An Hachette UK Company, ISBN 978-81-3983-691-91.
- Rawding, C. (2014). The importance of teaching 'holistic' geographies. [online]. In *Teaching Geography*, vol. 39, no. 1, 2014. pp. Dostupné na: <http://www.jstor.org/stable/26455096>
- Richardson, K. et al. (2023). Earth beyond six of nine planetary boundaries. In *Science Advances* 9. Dostupné na: <https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.adh2458>
- Ružek, I. & Likavský, P. (2011). *Geografia pre 8. ročník základných škôl a 3. ročník gymnázií s osemročným štúdiom*. Harmanec: VKÚ Harmanec, 1. vydanie, ISBN 978-80-8042-629-3.
- Sasko, J., Fusatá, M. & Brisuda B. (2022). *Geografia 6 v súvislostiach*. Košice: TAKTIK vydavateľstvo, s.r.o. 1. vydanie. ISBN 978-80-8180-327-7.
- Senegačnik, J. (2018). Classification of regional and thematic approaches in school textbooks on the geography of Europe. In *Acta geographica slovenica*, vol. 58, no. 2, pp. 124-134. DOI: <https://doi.org/10.3986/AGS.3408>
- Steinberg, P. E., Walter, A. & Sherman-Morris, K. (2002). Using the internet to integrate thematic and regional approaches in geographical education. In *The Professional Geographer*, vol. 54, no. 3, pp. 128-141. DOI: <https://doi.org/10.1111/0033-0124.00334>

- Suchožová, E. (2013). *Globálne vzdelávanie – vzdelávanie pre 21. storočie*. Bratislava: MPC – Metodicko Pedagogické centrum. Vydanie 1. ISBN 978-80-8052-474-6.
- Škodová, M., Madleňák, T. & Damek, A. (2022). Pohľad učiteľov a študentov geografie na relevantnosť sprístupnenia vybraných tém týkajúcich sa aktuálnych problémov a výziev Európy. In *Geografické informácie*, Roč. 26, č. 2 Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.
- ŠPÚ (2015a). *Inovovaný štátny vzdelávací program pre gymnáziá – Geografia*. Dostupné na: http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/geografia_g_4_5_r.pdf.
- ŠPÚ (2015b). *Inovovaný štátny vzdelávací program pre 2. stupeň ZŠ – Geografia*. Dostupné na: https://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/geografia_nsv_2014.pdf.
- Tolmáči, L., Blažík, T., Kasala, K., Lauko, W., Nogová, M., Tolmáčiová, T. & Zubrický, G. (2009). *Zemepis 9. Svet na prelome tisícročí*. Učebnica pre 9. ročník základných škôl. Bratislava: Vydavateľstvo Pol'ana, 4. vydanie, ISBN 978-80-8116-002-8.
- Tolmáči, L., Gurňák, D., Križan, F. & Tolmáčiová, T. (2010). *Geografia pre 7. ročník základných škôl a 2. ročník gymnázií s osemročným štúdiom*. Harmanec: VKÚ, 1. vydanie, ISBN 978-80-8042-608-8.
- Tolmáči, L., Gurňák, D., Križan, F. & Lauko, V. (2012). *Geografia 9. Pre 9. ročník ZŠ a 4. ročník gymnázia s osemročným štúdiom*. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana, 1. vydanie. ISBN 978-80-8120-188-2.
- Tolmáči, L., Gurňák, D. & Križan, F. (2009). *Geografia pre 2. ročník gymnázií*. Harmanec: VKÚ, 1. vydanie, ISBN 978-80-80442-580-7.
- Tolmáči, L., Lauko, V., Gurňák, D. & Križan, F. (2011). *Geografia pre 3. ročník gymnázií*. Harmanec: VKÚ akciová spoločnosť Harmanec, 1. vydanie, ISBN 978-80-8042-610-1.
- Tolmáči, L., Lauko, V., Karolčík, Š., Nogová, M. & Tolmáčiová, T. (2006). *Geografia pre 1. ročník gymnázia s osemročným štúdiom*. Planéta Zem. Bratislava: Vydavateľstvo Pol'ana, 2. vydanie, ISBN 80-89192-47-5.
- Walter, B. J. & Bernard F. E. (1973). A Thematic Approach to Regional Geography1. In *Journal of Geography*, vol. 72, no. 8, 1973. pp. 14-28. DOI: 10.1080/00221347308981339.

Prijaté: 10. 05. 2024

Akceptované: 23. 09. 2024

PÔDORYSY VIDIECKYCH SÍDEL,
V KTORÝCH ŽIL A ŠTUDOVAL MATEJ BEL
GROUND-PLANS OF RURAL SETTLEMENTS, IN WHICH
MATEJ BEL LIVED AND STUDIED

Pavel Hronček, Bohuslava Hrončeková Gregorová, Richard Pouš

*Katedra geografie a geológie, Univerzita Mateja Bela, Tajovského 40,
Banská Bystrica, Slovensko, e-mail: pavel.hroncek@umb.sk,
bohuslava.gregorova@umb.sk, richard.pous@umb.sk*

Abstract: *The identification and analysis of „historical“ types of rural settlement ground-plans from their origins in the Middle Ages and in subsequent historical periods to the present is a methodologically very complex process. The study presents the possibilities of identifying the different types of rural settlement ground-plans in the past and their subsequent brief analysis. The research focused on three rural settlements that are directly related to the life and studies of Matej Bel. We focused on Očová (Zvolenská stolica), where he was born, and then on Kalinovo together with Dolná Strehová in Novohrad, where he studied in 1692 resp. 1694.*

In terms of methodological approaches, we critically evaluated historical literary sources and historical maps. We studied the maps of S. Mikovíni from the beginning of 18th century processed for Matej Bel's Vedomosti, also maps of three military mappings, topographical maps of the 20th century and also current cadastral maps. In them, we can observe the original land parcelling, which served as an auxiliary element for identifying the original ground-plans of rural settlements. The results show that the ground-plan of Očová evolved from a road-village to a brook-village, as it is today. Kalinovo had the road village ground-plan and evolved into the plan of a concentrated road village. In M. Bel's period, Dolná Strehová had the character of a concentrated (agglomerée) village, which it has preserved until the present day.

Key words: *Matej Bel, rural settlement, ground-plan, historical maps, critical content analysis*

Úvod

Štúdia prezentuje čiastkové výsledky historicko-geografického výskumu v rámci projektu VEGA č. 1/0770/24 Zaniknutá krajina Mateja Bela (rekonštrukcia a environmentálne dejiny historickej krajiny v 18. storočí). Jeho cieľom je skúmať historickú krajinu v druhej polovici 17. a v prvej polovici 18. storočia, t. j. v dobe Mateja Bela, na území Horného Uhorska, a to práve predovšetkým v lokalitách, ktoré sú bezprostredne spojené s jeho životom, štúdiom či profesijným pôsobením.

Matej Bel (*1684 – †1749) patril v prvej polovici 18. storočia medzi najvýznamnejšie osobnosti vedy na našom území. Narodil sa 22. marca 1684 v Očovej (Zvolenská stolica, v súčasnosti okres Zvolen) a zomrel 29. augusta 1749 v Bratislave. Základné vzdelanie získal na nižších školách v Lučenci, Kalinove a v Dolnej Strehovej. Gymnaziá navštevoval v Banskej Bystrici, Bratislave, Veszpréme a v Pápe. Po absolvovaní gymnaziálneho štúdia, ktoré ukončil v Banskej Bystrici, pokračoval v rokoch 1704 – 1707 vo vysokoškolskom vzdelávaní na univerzite v Halle. V prostredí výrazne ovplyvnenom pietizmom vyštudoval filozofiu a teológiu (Tibenský 1984).

Po skončení štúdií pôsobil v Banskej Bystrici (1708 – 1714) ako učiteľ na miestnom evanjelickom gymnáziu. Najskôr zastával funkciu prorektora a v roku 1710 sa stal jeho rektorom (Tibenský ed. 1987). Popri učiteľskom povolaní účinkoval aj ako pomocný nemecký a slovenský kazateľ v špitálskom Kostole sv. Alžbety. Za riadneho kňaza ho vymenoval superintendent Štefan Pilárik v roku 1708 (Turóci 2014). Napriek množstvu pedagogických pracovných povinností, kňazskej a verejnej službe sa intenzívne venoval publikačnej a vedeckej činnosti zameranej na vzdelávaciu a predovšetkým náboženskú (duchovnú) problematiku (Pavelek, Košíková 1990).

Na začiatku roku 1714 prijal Matej Bel pozíciu v Bratislave, kde 8. mája nastúpil na miesto rektora bratislavského evanjelického gymnázia. V tejto funkcii pracoval do jesene 1719, keď sa stal tretím farárom bratislavskej nemeckej evanjelickej cirkvi. Od roku 1721 bol druhým a od roku 1744 prvým farárom bratislavských nemeckých evanjelikov. Túto pozíciu zastával až do svojej smrti v roku 1749 (Minárik 2001).

Práve tri sídla vidieckeho charakteru, a to Očová, v ktorej sa narodil, Kalinovo s Dolnou Strehovou v Novohrade, v ktorých študoval v roku 1692 resp. 1694, sa stali predmetom nášho záujmu.

Cieľ a metodika

Cieľom štúdie bolo na základe starých máp identifikovať a charakterizovať pôvodné pôdorysy vidieckych sídel Očová, Kalinovo a Dolná Strehová, ktoré súviseli so životom a štúdiom Mateja Bela.

Základným metodickým postupom bola kritická obsahová analýza starých máp s využitím metodiky rozpracovanej Š. Feketem (1947) uplatňovanej pri určovaní pôdorysných typov vidieckych sídel na území Slovenska. Ďalšie metodické východiská určovania pôdorysných typov vidieckych sídel sme spracovali v časti štúdie s názvom *Doterajší stav výskumu*.

Obsahová analýza historických prameňov, vrátane obrazových a kartografických, si od výskumníka vyžaduje dostatočné historické poznanie skúmaného javu či priestoru (Krippendorff 2004). Pri samotnom kritickom obsahovom hodnotení starých máp sme vychádzali z overených metodických postupov, ktoré aplikovali napr. F. Žigrai (2001), P. Chrastina a M. Boltižiar (2008), P. Maliniak a B. Olah (2008), B. Olah (2009), P. Hronček a J. Jakubík (2011), P. Hronček (2013), M. Boltižiar, P. Chrastina a J. Trojan (2016), P. Chrastina, P. Hronček, B. Gregorová a M. Žoncová, M. (2020) a mnohí ďalší.

Pre účely nášho výskumu sme využili predovšetkým mapy Zvolenskej a Novohradskej stolice od S. Mikovíniho zo 40. rokov 18. storočia (uložené v Slovenskom banskom archíve v Banskej Štiavnici), mapy I. vojenského mapovania z rokov 1782/83, mapy II. vojenského mapovania z rokov 1843 resp. 1854 a mapy III. vojenského mapovania z rokov 1876 a 1882 (mapy vojenských mapovaní sú súborne voľne dostupné na webových sídlach: <https://maps.arcanum.com/>; <https://www.staremapy.sk/>). Boli použité aj topografické mapy z roku 1955 (voľne dostupné na webovej platforme <https://www.staremapy.sk/>). Pracovali sme aj s voľne dostupným mapovým portálom ZB GIS, na ktorom sme študovali súčasné mapy (voľne dostupné na webovej platforme: <https://zbgis.skgeodesy.sk/>).

Doterajší stav výskumu

Pri analýzach doterajšieho stavu výskumu typizácie (historických) pôdorysov vidieckych sídel budeme hodnotiť práce z územia bývalého Československa. Pôdorysy vidieckych sídel sú totiž do značnej miery podobné v oboch geografických regiónoch bývalého Rakúsko-Uhorska (v českých krajinách i na území Horného Uhorska, čiže dnešného Slovenska). Tento stav potvrdzujú aj najstaršie systemizujúce práce od J. Pohla (1934/1935), Z. Lázničku (1946, 1956) či Š. Feketeho (1947).

Jednoduché deskripcie vidieckych sídel a vidieckej krajiny môžeme nájsť v dvoch dielach Mateja Bela, v Prodrôme (obsahuje opis Spišskej stolice, 1723) a

vo Vedomostiach. V ich druhom zväzku vyšla v roku 1736 Bratislavská, Turčianska, Zvolenská a Liptovská stolica a vo štvrtom zväzku z roku 1742 Novohradská, Tekovská, Nitrianska a Hontianska stolica vrátane Malohontu (Tibenský 1984, Tibenský 1987). Omnoho podrobnejšie spracoval M. Bel opisy vidieckej krajiny, jej využívanie a charakteristiku vidieckych sídel v spise *Tractatus de re rustica Hungarorum*, ktorý pojednáva o uhorskom poľnohospodárstve. Tento spis bol takmer úplne hotový na konci roku 1727 (Petráš 1987). M. Bel sa v ňom venoval všeobecným opisom vzhľadom na vidieckych sídel podľa etník žijúcich na území dnešného Slovenska (Slováci, Maďari, Nemci či Rusíni). Podrobne vykresľoval charakter domov, ich výstavbu, oddelenie sídel od extravilánu, záhrady a pod. Pri poľnohospodárskom zázemí sa venoval nielen popisu ornej pôdy, lúk alebo pasienkov, ale aj tvarom jednotlivých „poľností“ (Petrov 1924).

Prvé „odborné“ články zaoberajúce sa pôdorysom vidieckych sídel, ako aj tvarom a usporiadaním poľnohospodárskych parciel v ich zázemí (v chotáre), sa objavujú vo vlastivedných časopisoch spravidla v etnografickom kontexte už v závere 19. storočia (Škabrada 2022). Príkladom je práca V. Houdeka, ktorý sa venoval usporiadaniu pôdorysu vidieckych sídel na Morave (Houdek 1889).

Po vzniku Československa sa problematike metodického triedenia a hodnotenia typov pôdorysov vidieckych sídel a ich extravilánu začínajú venovať mnohí odborníci. Napríklad sídla na Morave už začiatkom 30. rokov 20. storočia skúmal geograf F. Kolářek (1930, 1933). Na neho nadviazali profesor humánnej geografie z pražskej Karlovej univerzity J. Pohl (1934/1935) a český profesor geografie pôsobiaci na univerzite Komenského v Bratislave J. Král (1936). Na Slovensku skúmal morfologické typy osád historický geograf J. Martinka (1927) a vidiecke sídla už spomínaný J. Král (1934). Po druhej svetovej vojne sa danou problematikou v Čechách a na Morave zaoberal aj sídelný geograf Z. Lázníčka (1945, 1946, 1956).

Práve syntetizujúca práca J. Pohla (1934/1935) s názvom *Typy vesnických sídel v Čechách*, ktorá ako prvá priniesla pomerne rozsiahlu metodológiu triedenia typov pôdorysov vidieckych sídel, sa stala nosnou predlohou a fundamentálnym východiskom výskumu Š. Feketeho. Ten sa navyše opieral o výskum sídelnej štruktúry Slovenska spracovaný A. Malaschofským (1941). Predovšetkým metodológia triedenia pôdorysov spracovaná J. Pohlom a J. Králom umožnila vniesť systematiku do rozsiahleho výskumu Š. Feketeho. Výsledkom jeho práce bolo dnes už klasické dielo *Typy vidieckeho osídlenia na Slovensku* (Fekete 1947), z ktorého metodicky vychádzame aj v tejto štúdii.

Pôdorysno-genetické typy vidieckych sídel a ich regionálne rozšírenie na základe prác Š. Feketeho (1947) a Z. Lázníčku (1956) prehľadovo spracoval pre rozsiahle 6 zväzkové encyklopedické dielo Slovensko J. Verešík (1974).

V posledných desaťročiach sa tejto problematike venujú predovšetkým českí autori. V roku 2000 publikoval archeológ J. Pešta (Pešta 2000) návrh klasifikácie pôdorysov vidieckych sídel pre stredoveké a novoveké sídla v Česku, ktoré sú však pre Slovensko dosť obmedzujúce.

Ďalším výstupom, ktorý prináša zobrazenia základných typov pôdorysov vidieckych sídel v Českej republike, je kapitola K. Kuču *Pôdorysné typy sídel* v Atlase krajiny České republiky (Kuča 2009).

Najnovším príspevkom z tejto problematiky je monografia prof. architektúry J. Škabradu, ktorý sa zaoberá architektúrou vidieckych sídel a vidieckej krajiny. Práca vyšla v roku 2022 pod názvom *Nástin vývoje vesnických pôdorysů a plužin v Čechách* (Škabrada 2022).

Identifikácia a analýza pôdorysov vidieckych sídel

Identifikáciu a analýzu pôdorysu vidieckych sídel v stredoveku a v období Mateja Bela, t. j. do 18. storočia, sme realizovali na základe dostupných historických a literárnych prameňov. Hodnotili resp. porovnávali sme mapy S. Mikovíniho a mapy troch vojenských mapovaní s topografickou mapou z roku 1955 a so súčasnou (2020) ortofoto snímkou. Mapové výrezy jednotlivých sídel sú spracované do podoby prehľadných časových sekvencií.

Očová

Intravilán obce leží na východnom okraji Zvolenskej kotliny, v jej podcelku Slatinská kotlina, približne 12 kilometrov východne od Zvolena. Samotný kataster je však omnoho väčší a vo svojej východnej časti zasahuje do geomorfologického celku Poľana (Detvianske predhorie a Vysoká Poľana). Má pretiahnutý západovýchodný tvar, keďže sídelná zástavba sa rozvíjala jednak pozdĺž toku Hučavy a Slatinského potoka, ako aj pozdĺž cesty vedúcej do Detvy. V minulosti patrila Očová do Zvolenskej stolice a župy, dnes je súčasťou zvolenského okresu v rámci Banskobystrického samosprávneho kraja.

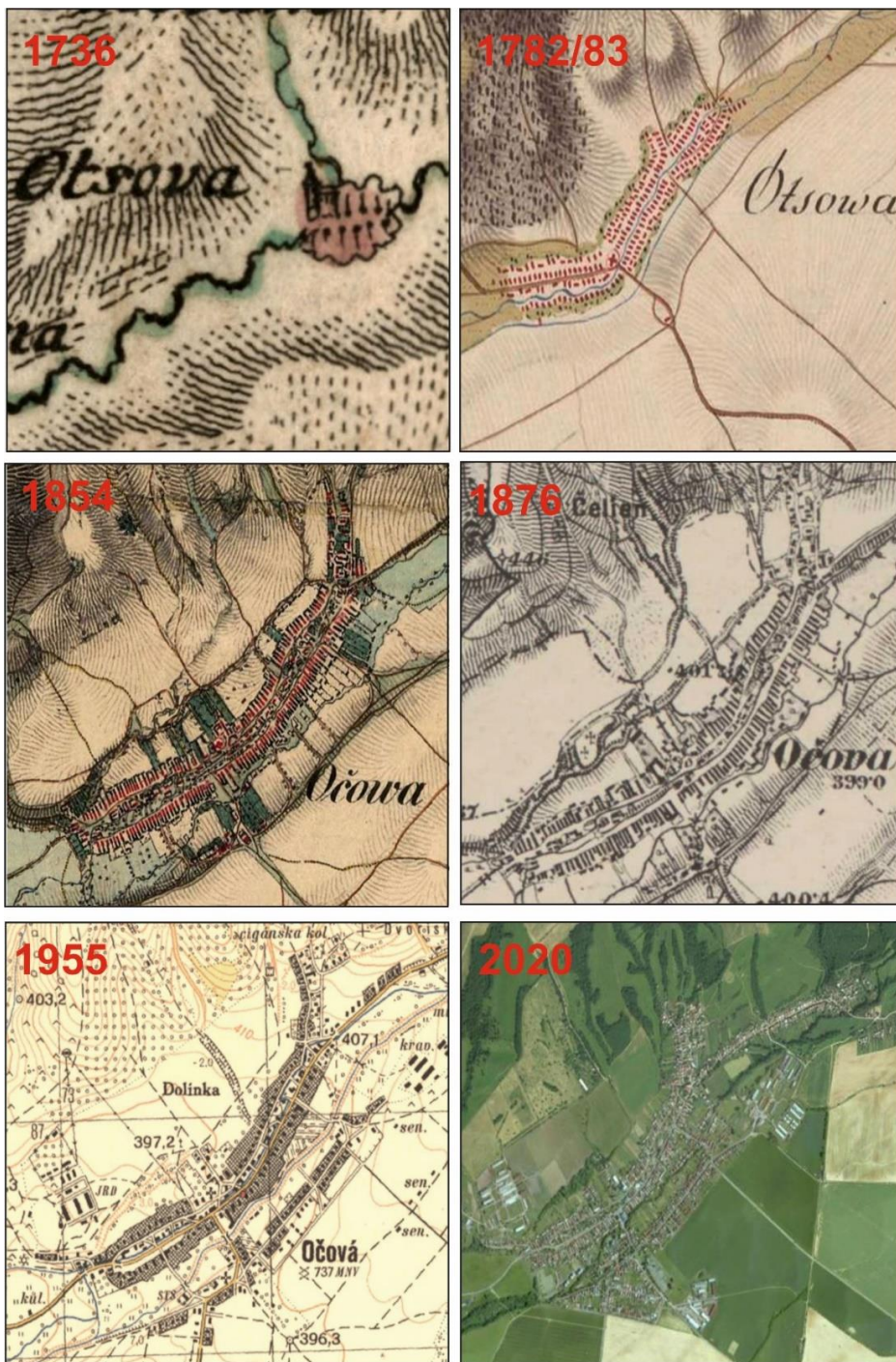
V Očovej sa M. Bel nielenže v roku 1684 narodil a prežil väčšiu časť detstva, ale už asi ako šesťročný (1690) začal chodiť do nižšej školy, ktorú navštevoval do roku 1691, kedy odišiel do Lučenca. Do nižšej školy v rodisku sa ešte vrátil, v období od jesene 1692 do jesene 1693 (Tibenský 1987).

Samotný M. Bel podobu svojej rodnej obce podrobne opísal vo Vedomostiach Zvolenskej stolice, v stati venujúcej sa „mestečku“ Očová. V nej konštatuje, že „východná časť mestička leží na tiahnucom sa návrší, naproti tomu druhá časť, ktorá je na západnej strane, je položená nižšie. Obidve časti mestička sa kedysi rozkladali v neprerušenom slede domov od juhovýchodu na západ v dĺžke dvoch míľ.“ Na inom mieste uvádza, že mnohé domy boli v strede sídla zničené počas tureckého nebezpečenstva (Bel 2017). Tiež píše, že okrem domovej zástavby sa v mestičku nachádzal opevnený kostol (*kostol bol obohnaný múrom a hodil sa teda na odrazenie nepriateľa*). V Očovej stáli aj tri „nevelké panské domy, ktoré ľudovo voláme kúrie.“

Najstaršia písomná zmienka o obci je z roku 1351, kedy sa spomína v tvare Ochowa. Je však viac ako pravdepodobné, že existovala v podobe vyvinutého poľnohospodársko-drevorubačského sídla Vígľaského panstva už dávno pred touto písomnou zmienkou (Alberty 1999). V listine z roku 1351 sa spomína ako sídlo ležiace na ceste spájajúcej Vígľaské panstvo so (Slovenskou) Ľupčou (Lypche). Podľa prameňov z roku 1454 tu bola vybudovaná mýtna stanica. Tieto najstaršie písomné správy poukazujú na skutočnosť, že pôvodná (stredoveká) Očová sa vyvíjala ako cestná dedina. Je teda pravdepodobné, že pôvodné sídlo bolo založené na nízkej pravej terase Hučavy pozdĺž dôležitej cesty do Ľupče, aby bolo chránené pred záplavami. Je ťažké predpokladať, či v prvopočiatkoch išlo pôvodne o jednoradovú alebo dvojradovú dedinu. Postupne ako sa rozrastala nadobudla charakter mestička, ako ho opisuje M. Bel na konci 17. a začiatku 18. storočia. Tu môžeme konštatovať, už aj na základe máp prvého vojenského mapovania (1782/83), že pôvodné (stredoveké) sídlo sa minimálne dvojnásobne rozrástlo smerom na severovýchod od rímskokatolíckeho kostola sv. Všetkých svätých. Aj poloha na terase a patrocínium kostola poukazujú na staré osídlenie tohto miesta, keďže takéto zasvätenie chrámu bolo „moderné“ do konca 14. storočia. Postupne ako sídlo začiatkom novoveku rástlo smerom na severovýchod sa stáva hlavnou urbanizačnou osou pravé rameno Hučavy. Preto môžeme predpokladať, že táto už novoveká časť Očovej má charakter potočnej radovej dediny. Je zrejmé, že takto ju poznal aj Matej Bel.

Ďalším vývojom intravilánu aj na ľavom brehu Hučavy, čo už dokumentuje mapa druhého vojenského mapovania z roku 1854, sa v nasledujúcom období obec výrazne rozrástá a mení svoj pôdorys. V polovici 20. storočia nadobudol tvar a charakter potočnej radovej dediny, ktorý má aj v súčasnosti (pozri obr. 1). Aj v 60. rokoch 20. storočia v súpise pamiatok Slovenska bol historikmi umenia pôdorys sídla klasifikovaný ako potočná radová dedina (Günterová 1968).

Obr. 1 Vývoj pôdorysu Očovej od prvej polovice 18. storočia do súčasnosti na základe mapových zobrazení (zostavili autori)

Kalinovo

Kalinovo sa rozprestiera v Juhoslovenskej kotline, v jej podcelku Lučenecká kotlina v časti s názvom Poltárska pahorkatina medzi tokmi Slatinky a Ipl'a. Práve rieka Ipeľ tvorí východnú časť hranice obce, ktorá sa rozvíjala na jeho pravom brehu pozdĺž cesty medzi Poltárom a Lučencom. Aj napriek tomu, že obec leží necelých 10 km od mesta Lučenec, administratívne patrí do okresu Poltár v Banskobystrickom samosprávnom kraji. V minulosti bolo Kalinovo súčasťou historického regiónu Novohrad.

Do Kalinova prišiel M. Bel študovať na jar roku 1692 na nižšiu školu, ktorú podporoval miestny vplyvný šľachtic Pál Batta de Vatta. Asi po polroku ťažko ochorel, keď upadol do veľkých zimníc, a tiež z dôvodu úmrtia mecenáša školy sa následne vrátil späť do rodnej Očovej (Tibenský 1984, Tibenský 1987).

Kalinovo sa prvýkrát spomína v listine, ktorú vydala Ostrihomská kapitula roku 1279 pod názvom Calnou. Už v roku 1457 mala dedina 15 port (Sitár 2019). Toto pôvodné sídlo vzniklo na nižšej pravostrannej terase Ipl'a, ktorá ho chránila pred pravidelnými záplavami, ale mimo hlavnej hradskej. Tá ho totiž obchádzala zo západu po vyššej terase rieky. Pôvodné sídlo teda ležalo medzi meandrujúcim tokom a hlavnou hradskou. Cez dedinu prechádzalo niekoľko miestnych ciest. Môžeme teda predpokladať, že pôvodné stredoveké Kalinovo vzniklo ako cestná radová dedina, prípadne cestná hromadná dedina. V sídle sú pozorovateľné na mape druhého vojenského mapovania z polovice 19. storočia dve „miestne časti“. Južná má charakter cestnej radovej dediny a severná skôr hromadnej dediny. Tento tvar je s najväčšou pravdepodobnosťou reliktom po stredovekom vlastníctve obce. Listiny z 13. a 14. storočia dokladajú v dedine dvoch zemepanských majiteľov, ktorí sa často sporili o svoje majetky (Sitár 2019). Postupne ako sídlo v druhej polovici 19. a v prvej polovici 20. storočia rástlo a najmä po pričlenení obce Hrabovo v roku 1960 môžeme súčasné Kalinovo charakterizovať skôr ako pravidelnú (sieťovú) hromadnú cestnú dedinu (pozri obr. 2).

V 60. rokoch 20. storočia v súpise pamiatok Slovenska bol historikmi umenia pôdorys sídla klasifikovaný ako skupinová cestná dedina (Günterová ed. 1968). Zatriedenie zodpovedá zložitému a neprehľadnému stavu pôdorysu v tomto období, pretože Kalinovo bolo v roku 1960 spojené s obcou Hrabovo ležiacou na ľavej strane Ipl'a. Tento veľmi zložitý pôdorys je zrejmy aj v súčasnosti.

Obr. 2 Vývoj pôdorysu Kalinova od prvej polovice 18. storočia do súčasnosti na základe mapových zobrazení (zostavili autori)

Dolná Strehová

Dolná Strehová leží v Juhoslovenskej kotline, v jej podcelku lpeľská kotlina. Tá svojím severným výbežkom v podobe Pôtorskej pahorkatiny pozdĺž potoka Tisovník hlboko preniká do Krupinskej planiny. Sídlo sa začalo vyvíjať v Tisovnickej doline, na ľavej strane toku a jeho prítoku Kakatka, popri ceste vedúcej do Lučenca. V minulosti patrila Dolná Strehová do Novohradskej stolice a župy, dnes je súčasťou okresu Veľký Krtíš v Banskobystrickom samosprávnom kraji.

Do Dolnej Strehovej prišiel M. Bel študovať na nižšiu školu, ktorú vydržovali miestni šľachtici Madáčovci, na jeseň roku 1693. Tu navštevoval triedu gramatistov až do roku 1695, kedy odišiel na evanjelické gymnázium do Banskej Bystrice (Tibenský 1987).

Dolná Strehová má prvú známu písomnú zmienku z roku 1245 v tvare Strogowa vo význame strážit'. Či už išlo o dedinu na súčasnom mieste nemôžeme s určitosťou potvrdiť, lebo dôležitá cesta viedla dolinou lpeľa južne od dnešného sídla. Strážna funkcia sa preto nemusela nutne vzťahovať na súčasnú lokalitu. Totiž južne od obce (cca 4 km) sa nad dolinou lpeľa nachádza kóta Strážna hora (333 m n. m.). Pôvodné osídlenie sa pravdepodobne začalo formovať do kompaktnej podoby v blízkosti dnešného kaštieľa rodiny Madáčovcov. Tento rod získal do svojich majetkových dŕžav Dolnú Strehovú v roku 1447 a asi o sto rokov (1542) mala obec 7 usadlostí (Sitár 2019). Súčasný kaštieľ rodiny Madáčovcov bol postavený v roku 1717 (Ferko 2002).

Práve okolo tohto zemianskeho sídla sa začala obec formovať ako hromadná dedina, čo ešte stále dokumentuje mapa prvého vojenského mapovania z rokov 1782/83. Vychádzajúc z prvých písomných správ o obci zo stredoveku a opierajúc sa práve o spomínanú mapu nie je možné sledovať žiadnu pravidelnosť pri zástavbe, parcelácii pozemkov a ani pri vedení ciest. Dedina sa vyvinula na ľavej nízkej terase potoka Tisovník chránená pred jeho jarnými záplavami, a preto jeho tok nemal žiadny vplyv na formovanie pôdorysu obce. S najväčšou pravdepodobnosťou ide pôvodne (v súčasnosti jednoznačne) o nepravidelnú hromadnú cestnú dedinu prispôsobenú reliéfu pahorkatiny a polohe okolo zemianskeho objektu, ktorý stál v obci najneskôr od 15. storočia. Dolná Strehová sa vyvinula živelne v starom kultúrnom prostredí, rešpektujúc reliéfné polohové výhody, bez akéhokoľvek plánovania (pozri obr. 3).

V 60. rokoch 20. storočia v súpise pamiatok Slovenska bol historikmi umenia pôdorys sídla klasifikovaný ako dedina pri hradskej (Günterová ed. 1967). Táto kategorizácia by zodpovedala danému stavu, tak ako obec zobrazujú mapy z 50. a 60. rokov 20. storočia. Avšak autori pozabudli na časť obce, ktorá je staršia

a kde je zástavba pomerne chaoticky sústredená v okolí miestneho kaštieľa vo východnej časti sídla.

Obr. 3 Vývoj pôdorysu Dolnej Strehovej od prvej polovice 18. storočia do súčasnosti na základe mapových zobrazení (zostavili autori)

Záver

Typológia resp. typológie pôdorysov vidieckych sídel spracované mnohými autormi (geografmi, urbanistami, archeológmi – bližšie pozri podkapitolu Doterajší stav výskumu) predstavujú ideálny model ich zobrazenia, ktorý je v praxi takmer nemožné identifikovať. Preto je pri konkrétnych stotožňovaniach obcí so zachovanými pôdorysmi v súčasnej krajine nevyhnutné študovať nielen staré mapy rôznej proveniencie, ale tiež aj listinný a iný literárny materiál vzťahujúci sa k dejinám sídla a k jeho priestorovému vývoju. Znalosť týchto prameňov je o to dôležitejšia, ak máme ambíciu stanoviť pôdorys vidieckeho sídla v rôznych historických časových horizontoch. Najťažšia situácia pre odborníka sa týka období pred mapovými zobrazeniami, pri určovaní pôvodných pôdorysov stredovekých sídel. Tu zohráva najdôležitejšiu úlohu pramenný materiál rôznej proveniencie a archeologický výskum (či už invazívny, ale aj neinvazívny). V súčasnosti zohráva dôležitú úlohu aj LIDAR. Stále je však nosným a nenahraditeľným aj vlastný historicko-geografický terénny výskum, od ktorého sa odvíjajú hlavné závery identifikácie súčasných a historických pôdorysov vidieckych sídel.

Naša štúdia rekonštruje v základnej rovine tvary pôdorysov troch obcí, ktoré súvisia so životom a štúdiom M. Bela. Pokúsili sme sa priniesť stručný vývoj tvarov pôdorysov tak, ako ich bolo možné identifikovať od stredoveku, ale tiež sme pokazali, aký mali pôdorys tieto sídla začiatkom novoveku, t. j. v dobe Mateja Bela.

Literatúra a pramene

- Alberty, J. (1999). *Dejiny Obce*. In Kolektív: *Očová, história a súčasnosť*. Žilina: Knižné centrum, 151 s.
- Bel, M. (2017). *Zvolenská stolica*. In I. Nagy & M. Turóci (eds.): *Prel. I. Nagy. Čadca: Kysucké múzeum v Čadci*, 612 s.
- Boltižiar, M., Chrastina, P. & Trojan, J. (2016). *Vývoj využívania kultúrnej krajiny slovenskej enklávy Šára v Maďarsku (1696-2011)*. *Geografické informácie*, vol. 20, s. 24-37.
- Ferko, M. (2002). *Vitajte v Dolnej Strehovej. Historický sprievodca po obci a okolí*. Dolná Strehová: AFA reklamno-propagačná agentúra, 95 s.
- Günterová, A. (1967). *Súpis pamiatok na Slovensku. Zväzok prvý A – J*. Bratislava: Obzor, 531 s.
- Günterová, A. (1968). *Súpis pamiatok na Slovensku. Zväzok druhý K – P*. Bratislava: Obzor, 582 s.

- Houdek, V. (1889). O způsobu staveb dědin Moravských. *Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci*, vol. 6, s. 74-78.
- Hronček, P. & Jakubík, J. (2011). Možnosti interpretácie veľkomierkových historických máp pri výskume miestnej krajiny. In *Studie z dějin geodézie a kartografie 15*. Praha: Národní technické muzeum v Praze, s. 23-28.
- Hronček, P. (2013). Historická krajina Horehronia na mapách vydaných do polovice 19. storočia. *Geografická revue*, roč. 9, Supplement, s. 217-232.
- Chrastina, P., Hronček, P., Gregorová, B., & Žoncová, M. (2020). Land-Use Changes of Historical Rural Landscape – Heritage, Protection, and Sustainable Ecotourism: Case Study of Slovak Exclave Čív (Piliscsév) in Komárom-Esztergom County (Hungary). *Sustainability*, vol. 12, no. 15, pp. 1-35. DOI <https://doi.org/10.3390/su12156048>.
- Chrastina, P. & Boltížiar, M. (2008). Historicko-kultúrnogeografické črty obcí Cápár, Čerňa a Jášť. In I. Šusteková (Ed.) *Kultúrne Tradície Slovákov v oblasti Bakonského lesa*. Nitra: FF UKF, pp. 7-33.
- Kolářek, F. (1930). Půdorysy moravských měst. In *Spisy odboru Československé společnosti zeměpisné v Brně*, řada B, č. 1, 37 s.
- Kolářek, F. (1933). Moravské okrúhlice. In *Spisy odboru Československé společnosti zeměpisné v Brně*, řada B, č. 14, 15 s.
- Král, J. (1934). Vesnická sídla v Československé republice a zvláště v zemi Slovenské a Podkarpatoruské. In H. Arctowski (Ed.) *Zbiór prac poświęcony przez Towarzystwo geograficzne we Lwowie Eugenjuszowi Romerowi w 40-lecie jego twórczości naukowej*. Lwów: Towarzystwo geograficzne we Lwowie, s. 518-524.
- Král, J. (1936). Studium venkovských sídel v Československé republice. In Švambera, V., Kuchař, K. (Eds.) *Sborník III. sjezdu československých geografů v Plzni*. Praha: Geografický ústav Karlovy university v Praze, s. 124-127.
- Krippendorff, K. (2004): *Content Analysis. An Introduction to its Methodology*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 413 p.
- Kuča, K. (2009). Půdorysné typy sídel. In T. Hrnčiarová, P. Mackovčín, I. Zvara et al. (Eds.) *Atlas krajiny České republiky*. Praha/Průhonice: Ministerstvo životního prostředí a Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví v.v.i., oddíl 3.2, mapa č. 51, s. 82-83.
- Láznička, Z. (1945). *Půdorys slezských měst*. Opava: Nákladem Matice opavské, 20 s.
- Láznička, Z. (1946). Typy venkovského osídlení na Moravě. In *Spisy odboru Československé společnosti zeměpisné v Brně*, řada B, 57 s.

- Láznička, Z. (1956). Typy venkovského osídlení v Československu. In *Práce brněnské základny ČSAV 3*, vol. XXVIII, s. 95-134.
- Malaschofsky, A. (1941). *Beiträge zur Siedlungsgeographie der Slowakei*. Südost-Forschungen 6, s. 167-203.
- Maliniak, P. & Olah, B. (2008). Historické mapy a krajinno-ekologický výskum. *Geografická revue*, roč. 4, č. 1, s. 26-39.
- Martinka, J. (1927). Morfológické typy slovenských osád. In *Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti*, roč. 21, č. 1, s. 48-57.
- Minárik, J. (2001). Život a dielo Mateja Bela. In M. BEL *Oravská stolica*. Liptovský Mikuláš: Transcius, s. 7-20.
- Olah, B. (2009). Historical maps and their application in landscape ecological research. *Ekológia*, roč. 28, č. 2, s. 143-151.
- Pavelek, J. & Košíková, E. (1990). *Listy Mateja Bela*. Martin: Matica slovenská, 512 s.
- Pešta, J. (2000) Několik poznámek ke studiu půdorysné struktury venkovských sídel na území Čech. *Průzkumy památek*, roč. 7, č. 2, s. 153-168.
- Petráš, M. (1987). Belov spis o uhorskom poľnohospodárstve. In TIBENSKÝ, J. (ed.): *Matej Bel – doba – život – dielo*. Bratislava: VEDA, s. 182-191.
- Petrov, A., L. (1924). *M. Bél. Tractatus de re Rustica Hungarorum a Notitia Hungariae Novae Excepta*. Praha: Královská česká společnost nauk, 75 s.
- Pohl, J. (1934/1935). Typy vesnických sídel v Čechách. In *Národopisný věstník Československý*, roč. XXVII. – XXVIII., Praha: Tiskem pražské akciové tiskárny v Praze II., 55 s.
- Sitár, T. (2019). *Osídlenie novohradskej stolice v stredoveku*. Krná: Miloš Hric, 44 s.
- Škabrada, J. (2022). *Nástin vývoje vesnických půdorysů a plužin v Čechách*. Brno: Společnost pro obnovu vesnice a malého města, 347 s.
- Tibenský, J. (1987). *Matej Bel – doba – život – dielo*. Bratislava: VEDA, 411 s.
- Tibenský, J. (1984). *Veľká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela*. Bratislava: Tatran, 268 s.
- Turóci, M. (2014). Život a dielo Mateja Bela. In M. BEL *Liptovská stolica*. J. Kordoš & M. Turóci (Eds.). Čadca: Kysucké múzeum v Čadci, s. 15-42.
- Verešík, J. (1974). Vidiecke sídla. In M. Lukniš (ed.) *Slovensko – ľud*, I. časť. Bratislava: Obzor, s. 463-521.
- Žigrai, F. (2001). Interpretácia historických máp pre štúdium využitia zeme a krajinnoekologický výskum. In M. Kováčová & M. Hájek (Eds.): *Historické mapy*, Bratislava: KS SR, s. 35-40.

Pod'akovanie

Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0770/24 Zaniknutá krajina Mateja Bela (rekonštrukcia a environmentálne dejiny historickej krajiny v 18. storočí).

Prijaté: 08. 06. 2024

Akceptované: 18. 10. 2024

Názov: **Geografické štúdie Nr.17**
Vydavateľ: BELIANUM, Vydavateľstvo UMB v Banskej Bystrici,
Fakulta prírodných vied UMB, Katedra geografie a geológie
Rok vydania: 2024
Miesto vydania: Banská Bystrica
Počet strán: 149

*Za odbornú, obsahovú, jazykovú a štylistickú úpravu príspevkov zodpovedajú autori.
Rukopis neprešiel jazykovou úpravou.*

ISBN 978-80-557-2158-3

EAN 9788055721583

DOI <https://doi.org/10.24040/2024.9788055721583>

ISBN 978-80-557-2158-3

9 788055 721583